В. С. Кобко-Одарій

Правовий менталітет українського народу: історичні корені та сучасні трансформації

Монографія

ЮРИДИКА
ВИДАВНИЦТВО

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ ТА НАУКИ УКРАЇНИ
Одеський державний університет внутрішніх справ

В. С. Кобко-Одарій

ПРАВОВИЙ МЕНТАЛІТЕТ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ: ІСТОРИЧНІ КОРЕНІ ТА СУЧАСНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ

Монографія

Видавництво
«Юридика»
2025

УДК 34:159.923.35:314.1(477)
К55

Автор:

Кобко-Одарій В. С. – кандидат юридичних наук, завідувачка кафедри державно-правових дисциплін Одеського державного університету внутрішніх справ

Рецензенти:

Громовенко К. В. – д. ю. н., професор, ректор Міжнародного гуманітарного університету;

Дудник Р. М. – к. ю. н., доцент, доцент кафедри загальної теорії права та держави Національного університету «Одеська юридична академія»

Рекомендовано до друку на засіданні Вченої ради
Одеського державного університету внутрішніх справ
(протокол № 12 від 30 вересня 2025 року)

Кобко-Одарій В. С.

К55 Правовий менталітет українського народу: історичні корені та сучасні трансформації : монографія / В. С. Кобко-Одарій. – Одеса : Видавництво «Юридика», 2025. – 200 с.

ISBN 978-617-8574-57-4

У монографії досліджено особливості формування та розвитку правового менталітету українського народу. Представлено вирішення наукового завдання, яке полягає в комплексному загальнотеоретичному аналізі правового менталітету українського народу, визначенні ролі та місця категорії «правовий менталітет» у теорії права та в методологічному апараті загальнотеоретичної юриспруденції. Проаналізовано теоретико-правове розуміння категорії «правовий менталітет» та його сутнісні ознаки. На окрему увагу заслуговують такі досліджені в роботі питання як: особливості правового менталітету різних регіонів України, а також роль західних та східних цивілізаційних впливів у розвитку правового менталітету українського народу сучасної України. Окремим питанням виступає дослідження категорії правової дійсності як «правова спадщина», що знайшло своє логічне відображення у монографічній роботі у взаємозв'язку із правовим менталітетом.

УДК 34:159.923.35:314.1(477)

ISBN 978-617-8574-57-4

© В. С. Кобко-Одарій, 2025
© ОДУВС, 2025

ЗМІСТ

ВСТУП 5

Розділ І
МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРАВОВОГО МЕНТАЛІТЕТУ 8

1.1 Стан розроблення проблеми правового менталітету в працях вітчизняних та зарубіжних учених 8

1.2 Методологічні особливості загальнотеоретичного дослідження специфіки правового менталітету та правової спадщини українського народу 24

Розділ ІІ
СОЦІОКУЛЬТУРНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО МЕНТАЛІТЕТУ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ 40

2.1 Теоретико-правове осмислення поняття «правовий менталітет» 40

2.2 Сутнісні характеристики українського правового менталітету 62

2.3 Особливості правового менталітету різних регіонів української держави 93

2.4 Західні та східні цивілізаційні впливи у розвитку правового менталітету сучасної України: теоретико-компаративістський аналіз 104

Розділ ІІІ
РОЗВИТОК ПРАВОВОГО МЕНТАЛІТЕТУ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ КРІЗЬ ПРИЗМУ ПРАВОВОЇ СПАДЩИНИ 126

3.1 Поняття правової спадщини та його співвідношення з правовим менталітетом та суміжними поняттями 126

3.2 Ґенеза української правової спадщини 151
3.3 Розвиток державної політики України в контексті правового менталітету: проблеми та перспективи 168

ЛІТЕРАТУРА 181

ВСТУП

Протиріччя, які складаються в політико-правовому просторі сучасного українського суспільства в ході його історичного розвитку заставляють по-новому усвідомлювати винятковість і самобутність української дежавності і української правової системи, які завжди відрізнялися особливою своєрідністю і соціокультурною обумовленістю. Це є прямим наслідком існування українського правового менталітету, особливої правової культури, специфічної правової спадщини, не схожими на інших правосвідомості та правових традицій.

Інтерес до проблеми менталітету, який сьогодні очевидний, одночасно доводить, в чому проявляється його значимість. Тому один із способів з'ясування проблеми менталітету криється у пошуку причин, які підштовхують сьогодні українське суспільство до розгляду рис українсьського національного характеру. Звісно ж, що національні риси і звички українців настільки вражаючі, а, часом і спантеличують, що виражають себе в перипетіях останнього часу і в економічній сфері, і в політичній діяльності, і в правовому процесі, що це не може не відбитися на увазі вчених правознавців. У той же самий час відбувся розлом звичних цінностей, стереотипів мислення та поведінки, неможливість розуміння сенсу і змісту процесів, що відбуваються. Змушують українців по-новому побачити й оцінити історичну долю своєї країни як деяку єдність характеру, історичних задач і способів їх вирішення, закріпилися в національній свідомості і в культурно-правових стереотипах.

Зміни, які потроху відбуваються у громадській правосвідомості українського суспільства, показують його готовність до участі у державно-правовому реформуванні, що означає, по суті, формування в українському державно-правовому просторі нового типу менталітету сучасного українця, що володіє високим рівнем правосвідомості і правової культури.

Все це, безумовно, можна віднести до факторів, що обумовлюють необхідність переосмислення феномену правової культури, заломлює її через призму правового менталітету і виходячи із створених реалій політико-правового розвитку української держави. Це дозволить із принципово інших позицій оцінювати етноправові та етнополітичні процеси, ефективно врегулювати розбіжності і конфлікти між гілками влади держави, політичними суб'єктами що стосуються принципових питань розвитку нашої держави, виходячи з особливостей українського менталітету і правової культури, з урахуванням правової спадщини, традицій, звичаїв, цінностей, культури і правового менталітету українського суспільства.

На сьогоднішній день, стан розвитку правової системи України висуває на порядок денний завдання щодо опрацювання нових шляхів життєдіяльності, з одного боку, а з іншого – вимагає все більш дбайливо ставитись до своєї правової спадщини та враховувати особливості національного правового менталітету. Актуальність монографічного дослідження зумовлена нагальною потребою осмислення правового менталітету українського народу в контексті повномасштабної збройної агресії та введення воєнного стану. В умовах екстремальних викликів, коли правова система та соціальні інститути функціонують під безпрецедентним тиском, саме глибинні, історично сформовані уявлення народу про право, справедливість та законність набувають вирішального значення. Правовий менталітет перетворюється з теоретичної категорії на практичний чинник стійкості держави та консолідації суспільства.

За таких обставин дедалі більшої актуальності набуває проблема врахування правового менталітету українського народу

та правової спадщини, що дасть нарешті змогу опрацювати політико-правовий курс розвитку України із збереженням самобутньої духовної специфіки. Правовий менталітет і правова спадщина містять в собі певний «генетичний код», втрата котрого означає втрату історичної пам'яті.

Сталий розвиток права забезпечується «генетичними властивостями» правового менталітету, вираженого в правовій спадщині. Правовий менталітет бере на себе функцію збереження набутих у минулому правових цінностей, їх самобутності. Правова спадщина виявляє здатність зберігати та передавати інформацію про право за допомогою створення правових кодів. Будь-які реформи права не можуть здійснюватися з нуля, з «чистого аркушу», шляхом ігнорування правового менталітету, відмови від використання та розвитку власної правової спадщини. Врахування ролі правового менталітету та правової спадщини є запорукою успішного реформування правової системи України.

Розділ І
МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРАВОВОГО МЕНТАЛІТЕТУ

1.1 Стан розроблення проблеми правового менталітету в працях вітчизняних та зарубіжних учених

Мода на дослідження правового менталітету та правової спадщини призвела до появи великої кількості публікацій яскраво вираженого коньюктивного характеру. Такий інтерес пов'язаний з посиленням глобалізаційних процесів, побудовою правової держави, в результаті чого виникла необхідність в розробці нових, більш ефективних механізмів та інструментів державно-правового регулювання.

Слід відзначити, що дослідження даної проблематики не є саме по собі новим. Проблема особливостей правового менталітету досліджувалась ще слов'янофілами. В радянський період проблемам правового менталітету та правової спадщини не приділялось належної уваги через ідеологічні причини. І лише після отримання Україною незалежності зацікавленість вчених питаннями ментальності та правової спадщини набуває «нового дихання».

З урахуванням специфіки даного монографічного дослідження, існуючі наукові роботи із цієї проблематики можуть бути виділені у дві групи:

1) дослідження, що проводяться в рамках різних гуманітарних наук – філософії, історії, політології, соціології та ін.;

2) дослідження, що проводяться в рамках юридичної науки.

Розглянемо їх послідовно.

Дослідження проблеми менталітету мають місце в рамках різних гуманітарних наук. Визначний науково-пізнавальний інтерес представляють роботи вітчизняних та зарубіжних філософів, істориків, політологів, культурологів, соціологів в плані розробки концепції національного менталітету. Зокрема, мова йде про праці таких вчених як Г. Бутуля, Г. Г. Дігенського, В. Дільтея, П. Дінцельбахера, Э. Дюркгейма, А. Інкельса, Ж. Карбоньє, Д. Левінсона, М. Фуко, Г. Хофстеда, Р. Емерсона та інших. В філософському контексті значна увага поставленим проблемам приділялась в роботах О. П. Огурцова, О. С. Панаріна, Д. В. Полєжаєва, А. О. Рубана та інших. Політологічний аспект, проблем ментальності був представлений у творчому доробку таких вчених як: К. О. Онуфрієва, Р. О. Лубського, Н. Є. Новикова, Т. М. Полякова, Ю. С. Шемшученка.

В історичному контексті пізнавальний інтерес представляє творчий спадок французької школи «Анналів» та її ідейних натхненників М. Блока та Л. Ферва, котрі виступали ініціаторами ментального виміру історії, звернувши увагу «на той пласт свідомості, котрий в силу своєї слабкої відрефлектованності не знайшов прямого відображення в джерелах, а значить, постійно вислизав з поля зору істориків».

Звичайно не обішли своєю увагою проблему менталітету та ментальності і представники галузі антропології (І. Я. Баховен, А. Гарапон, Л. Леві-Брюль, К. Леви-Стросс, Н. Рулан, Г. Дж. Самнер-Мен та інші).

Водночас почала розвиватися філософія національної ідеї, яка була суттєво пов'язана з аналізом специфіки життєвого світу українців та їх культури як чинників формування особливостей національного характеру. Починаючи з діяльності Кирило-Мефодіївського братства (особливо М. І. Костомарова), концепт національного характеру отримав статус наукової світоглядної проблеми. Ті чи інші аспекти, пов'язані насамперед з розвитком національної

ідеї, досліджували такі найвідоміші діячі української культури, як В. Б. Антонович, М. П. Драгоманов, О. О. Потебня, І. Я. Франко, М. С. Грушевський, М. Г. Хвильовий, Д. І. Донцов, М. І. Михновський, Ю. І. Липа, В. К. Липинський та ін.

Питання визначення й характеристики національного менталітету розглядаються в роботах таких науковців, як І. В. Бичко, А. К. Бичко, В. Ю. Васильєв, Л. Гамаль, Я. С. Гарасим, В. І. Дорошкевич, І. М. Старовойт, В. Л. Храмова. Спільним моментом поглядів вітчизняних учених є акцентування зв'язку цього поняття з поняттям «душа народу» та її складниками – психічними характеристиками, волею, розумом[1].

Певним розвитком зазначених положень, слід відзначити працю М. Т. Юрія «Етногенез та менталітет українського народу»[2]. У ній в рамках самостійних розділів розглядаються питання взаємодії менталітету та релігії, надаються матеріали щодо понятійного апарату, концептуальних аспектів менталітету українського народу.

Монографічне дослідження Н. Ф. Калини, Є. В. Чорного, О. Д. Шорки на «Образи ментальності та поле політики»[3] присвячене розробці теоретичних основ вивчення феномену ментальності та пошуку емпіричних показників політичної ментальності. Ментальність розглянута з культурологічної, психосеміотичної та соціально-психологічної точок зору.

У межах психологічної концепції ментальності, оперуючи поняттями «ідеал», «емоції», «мотиви» «стереотипи», дослідники виділяють ту сферу психічної реальності, яка пов'язана з її функціонуванням.

---

[1] Ананьїн В. О. Етнонаціональний чинник безпеки сучасного поліетнічного суспільства (соціально–філософський аналіз) : автореф. дис. на здобуття ступеня доктора філософських наук : 09.00.03 «Соціальна філософія і філософія історії». Київ, 1998. С. 3.

[2] Юрій М. Т. Етногенез та менталітет українського народу. 2-ге вид., доп. К. : Таксон, 1997. С. 37.

[3] Калина М. Ф., Чорный Є. В., Шоркин А. Ф. Образи ментальності і поле політики. К. : Агропромвидат України, 1999. С. 88.

Цікавою є концепція, яку підтримує Е. М. Макаренко. Менталітет, на його думку, це та «характеристика стану душі людини або соціуму, яку можна змінювати, більш чи менш пристосовувати до конкретних умов і завдань виживання і прогресу. В той час як ментальність є частковим аспектним проявом менталітету і визначає сучасний контекст онтології людини в культурі, її світосприйняття та світобачення крізь призму власного етносу чи соціальної групи. Це своєрідна «рафінованість» людини в бутті власного етносу»[4].

У даному аспекті, слід звернути увагу на дискусію навколо питання про індивідуальний характер менталітету. З одного боку ментальність представляється зрізом суспільної психіки, який формується культурною традицією та суспільними структурами, виступаючи джерелом культурно-історичної динаміки, а з іншого це стаціонарна духовна підвалина людини, яка в певній мірі дозволяє змінювати свої ціннісно-нормативні орієнтації, перебуваючи в різноманітних умовах існування, людина пристосовується і змінює свої ціннісні орієнтації[5].

Ідею суб'єктивності менталітету підтримує В. Омельянчик. Базовою реальністю менталітету, пише автор, є «окремий індивід, який існує у певному природному і культурно-соціальному середовищі. Ментальність має суто індивідуальну природу і не поширюється за межі індивіда»[6].

Такий підхід дозволяє зробити висновок про так зване «перекодування» індивіда. Зміна ментального коду, на нашу думку, можлива лише в умовах довготривалого впливу історичних, соціально-психологічних, культурно-релігійних, а іноді навіть природних факторів.

---

[4] Макаренко Е. М. Ментальність і формування політичної культури нації (соціально-філософський аналіз): автореф. дис. … канд. філос. наук : 09.00.03. К., 2000. С. 12.

[5] Лисенко О. В. Менталітет: сутність та особливості регіональних проявів: автореф. дис. … канд. соц. наук : 22.00.06. Харків, 1998. С. 9 .

[6] Омельянчик В. М. Логічні та метафізичні засади теорії поняття «український менталітет». Проблеми теорії ментальності. К. : Наукова думка, 2006. С. 132.

Самостійним об'єктом аналізу при вивчені менталітету виступає мова, як універсальний засіб зберігання, формування та подання знання. Формування світогляду людини починається через категорії і форми рідної мови, на рівні символів і знаків. У зв'язку з цим у лінгвістичних дослідженнях нерідко спостерігається ототожнення менталітету і мови, обґрунтовується пріоритет мовної ментальності. «Різниця мов, як стверджують дослідники, пояснюється різницею культур, відмінністю концептуальних кодів і ментальних стилів у різних народів»[7].

Не менш важливою складовою формування правового менталітету, а відтак і наукових розробок щодо його природи є мова. Національна специфіка мови, може виявлятись на різних її рівнях, але найбільш яскраво вона представлена у фразеології, і не тільки в окремо взятому фразеологізмі, а й у всій фразеологічній системі в цілому. Процес розуміння і аналізу фразеологізмів, як мовних знаків національної культури – це шлях до пізнання менталітету народу. Значна дослідна робота у цьому напрямі проведена О. В. Назаренко. Через фразеологічний аспект національної мови, в роботі розкрито зміст національного менталітету: «фразеологічні одиниці визначаються специфічним проявом світогляду соціуму, який формується внаслідок дії географічного, історичного, культурного, релігійного чинників»[8].

Поняття менталітету дозволяє визначити характерні риси духу, культури, свідомості, соціальних настанов, орієнтацій, цінностей національних суспільнот. Ментальність включає історичний досвід, мову, національні традиції, релігію. Комплексне осмислення джерел та характерних ознак української ментальності у духовно-релігійному аспекті стало результатом

[7] Ткаченко О. Б. Мова і національна ментальність (Спроба сучасного синтезу). К. : Грамота, 2008. С. 10.

[8] Назаренко О. В. Українська фразеологія як вираження національного менталітету : автореф. дис. … канд. філ. наук : 10.02.01. Дніпропетровськ, 2001. С. 19.

дослідження С. А. Хрипко. У роботі «Духовно-релігійні вияви української ментальності» встановлено маргінальну суть і гармонійну взаємообумовленість ментальних властивостей. Змістовне навантаження кожної національної риси проникнуте помітними ознаками релігійності, характер якої, в свою чергу, зумовив відсутність чіткої конфесійної окресленості в релігійному світогляді українців. Дослідниця пропонує авторське визначення категорії «ментальність» як «соціального феномену, що в етно-національному контексті віддзеркалює специфічний стиль світосприйняття і абсорбує тривалий процес духовного буття суспільства у більш-менш сталих геополітичних, ландшафтних, соціальних і культурних умовах»[9].

Дослідження другої групи присвячені загальнотеоретичним аспектам правового менталітету та правової спадщини. Дослідження, присвячені проблемам правового менталітету є найчисельнішими в порівнянні з проблемами правової спадщини.

На важливості звернення до теоретичних основ правового менталітету та правової спадщини акцентувалося й у ряді дисертаційних досліджень. У філософському аспекті, до цієї проблеми зверталися такі вчені, як С. І. Максимов, О. П. Огірков, О. С. Панарін, у соціально-психологічному – Г. М. Дилигінський, Є. Б. Шестопал, у соціокультурному – І. Г. Дубов, В. В. Козловський, О. П. Скорик, О. П. Марков, в історичному – О. Я. Гуревич, Л. Н. Пушкарьов, у політологічному – Є. О. Ануфрієв, Р. О. Лубський, Т. Н. Полякова. У літературі країн Заходу проблеми менталітету й ментальності також не залишалися поза увагою науковців і були досліджені такими науковцями, як Ф. Аріес, М. Блок, Ф. Бродель, Г. Бутуль, Т. Гайгер, Х. Гетц, Ж. Ле Гофф, Ф. Граус, П. Динцельбахер, Ж. Дюбі, Р. Мандру, Х. Ортега-і-Гассет, Т. Телленбах, Р. Шпрандель, Л. Февр, Д. Філд, Н. Еліас та ін.

[9] Хрипко С. А. Духовно-релігійні вияви української ментальності : автореф. дис. … канд. філос. наук : 09.00.11. К., 2003. С. 6.

Звернення до проблем правового менталітету ставить питання не про переформулювання поняття правосвідомості, а про доповнення категоріального апарату юридичної науки поняттям, яке дозволило б виявити й залучити до дослідження права новий рівень правової духовності, що не зводиться лише до процесів психофізичного відбиття тих чи інших позитивних продуктів правопорядку. «Вивчення права потребує не тільки розуміння категорії «правова свідомість», а й категорії, що віддзеркалює складну морфологію суспільної й індивідуальної свідомості, позначає як позитивні, знакові, так і образні, символічні та інші феномени правової культури». Такою категорією й виступає поняття «правовий менталітет»[10].

Значним внеском у дослідження національного менталітету стали роботи Ю. М. Оборотова, П. П. Музиченка, Л. М. Бойко, Є. Д. Копельців-Левицької, А. О. Лазаревої, В. А. Павловської-Кравчук, О. Л. Терент'євої та інших.

Поряд із цим, ми можемо констатувати повільні темпи становлення у вітчизняній юриспруденції теорії правового менталітету. Г. Я. Савчин пов'язує зазначені процеси, передусім, із «домінуючою у нашому суспільстві парадигмою нормативно-позитивістського праворозуміння, відповідно до якого, право розглядають як систему загальнообов'язкових норм, встановлених і санкціонованих державою, а не як регулятивну форму прояву національної культури, ціннісний продукт саморозвитку нації, етносу, закономірний наслідок їх буття»[11].

Окремі загальнотеоретичні проблеми правового менталітету розглядаються у монографічному дослідженні А. В. Швецової[12],

---

[10] Павловська-Кравчук В. А. Правовий менталітет: поняття, особливості і його вплив на правотворчі процеси : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень». Харків, 2012. С. 33.

[11] Савчин Г. Я. Визначення поняття «правовий менталітет»: міждисциплінарний підхід. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ.* 2009. № 3. С. 3.

[12] Швецова А. В. Національний характер як феномен культури. Сімферополь : Таврія, 1996. С. 135.

основною метою якого є інституціонально-правовий аналіз української державності як самобутнього політико-правового явища в її ментально-правовому вимірі та право-культурній визначенності. У центрі дослідження вченої знаходились такі питання як: визначення змісту та специфіки правового менталітету; виявлення особливостей правоментального виміру національних та політичних процесів; осмислення національно-державного правоментального типу; дослідження проблеми першопорядкових проявів правової ментальності, що актуалізується в індивідів та соціальних спільностей в області політико-юридичної повсякденності у вигляді сукупності правових та політичних цінностей, орієнтацій, установок, символів та ритуалів; аналіз основних факторів, що обумовили становлення державності, інституалізацію її компонентів в контексті ґенези національної політико-правової ментальності; розгляд специфіки соціокультурної легітимації інститутів юридичної ментальності; визначення методу ментального виміру української державності, національних політико-правових інститутів, процесів та явищ.

На думку І. Б. Усенка, «правовими за природою відносини можуть виникати в суспільстві й поза державою, іноді навіть усупереч її волі. Держава не завжди була єдиним джерелом правових норм, а норми – єдиною субстанцією права. Визнання народу носієм суверенітету і єдиним джерелом державної влади, розвиток безпосередньої демократії актуалізують пошуки правових форм, що виходять безпосередньо від населення, а це актуалізує важливість розгляду такого поняття, як «правовий менталітет», і значення цього явища у сфері правового регулювання»[13].

Предметом більшості сучасних досліджень виступає національний менталітет, як узагальнююча категорія, яка вбирає в себе зміст етнопсихологічних, так і етноідеологічних чинників, нерозривно

[13] Усенко І. Б. Правовий звичай як джерело українського права IX–XIX ст.: моногр / за ред. І. Б. Усенка. К. : Наук. думка, 2006. С. 250.

пов'язана з історичними умовами розвитку нації і відображає зміни народних світовідчуттів. Історична доля представляється як вирішальний чинник формування основних ідей життя.

Ментальність народу, на думку В. Попова, «маючи певний консерватизм, не є незмінною і зазнає певних трансформацій у процесі культурно-історичного розвитку»[14]. Історичний напрям досліджень ментальності продовжують праці присвячені еволюції національно-етнічного менталітету.

М. І. Обушний у праці «Етнос і нація: проблеми ідентичності» вважає, що «загальними рисами національного менталітету українців є: тісний духовний зв'язок українців з середовищем їх мешкання (пантеїзм, примат індивідуалізму над колективізмом, персоналізм); перевага емоційності над раціональністю (кордоцентризм); певний соціальний фаталізм; амбівалентність внутрішнього світу; егалітаризм, обумовлений специфікою матримоніальних відносин, традиціями політичного саморегулювання, релігійного життя тощо. Всі ці риси обумовлені тим соціальним середовищем, в якому існувала особистість, тим, як вона ідентифікувала себе з іншими націями та людьми, що проживали на українських територіях. Звісно, риси, успадковані від етнічної спільноти, якою була українська нація протягом історичного розвитку, поступово увійшли в основу її національного менталітету»[15].

Дещо цікавою видається теорія, яка вказує на те, що правовий менталітет розкривається в якості глибокого пласту правової сфери духовного життя людини та суспільства, сталого правокультурного явища, що має свою структуру та функції в національному політико-юридичному світі, різнорідних державно-правових інститутів, процесів та явищ. В той же час теорія займає критичну

[14] Попов В. Ю. Український господарський менталітет: сутність і трансформація : автореф. дис. … канд. філос. наук : 09.00.03. К., 2000. С. 10.

[15] Обушний М. І. Етнос і нація: проблеми ідентичності. К. : Український центр духовної культури, 1998. С. 34.

позицію по відношенню до ставшої вже звичною не лише у вітчизняній, але й зарубіжній літературі «бінарної конструкції» менталітету взагалі і правового менталітету, зокрема, вважаючи неможливим встановлення чіткого та однозначного критерію виділення його «свідомих» та «несвідомих» структур. На наш погляд, методологічно коректною є позиція авторів відносно своєрідності та самобутності менталітету кожного народу.

Детальний аналіз професійного менталітету державних службовців представлений в роботі Т. В. Філіпової «Професійний менталітет державних службовців в Україні: технологія формування». Представивши менталітет як певний «поведінковий код», що детермінує стійкий соціально-психологічний стан суб'єкта (людини, нації, народу), як органічну цілісність соціально-психологічних якостей і рис, притаманних саме цьому народу, цій спільноті та її громадянам, яка обумовлює саме таку, а не іншу реакцію суб'єкта менталітету на зміни навколишніх умов, автор вводить поняття професійний менталітет державних службовців. «Це спосіб мислення та поведінки особистості, який відповідає критеріям моралі та вимогам професійного кодексу державних службовців і забезпечує належну ефективність виконання ними службового обов'язку в галузі державного управління»[16].

Значним внеском в розробку теми слід вважати визначення умов формування професійного менталітету державних службовців в Україні і експериментальне обґрунтування доцільності впровадження особистісно орієнтованої технології формування професійного менталітету державних службовців в систему післядипломної освіти. Водночас визнавши правосвідомість стрижневим елементом професійного менталітету і фактором підвищення рівня професіоналізму автор обходить увагою критерій професійності.

[16] Філіпова Т. В. Професійний менталітет державних службовців в Україні: технологія формування : автореф. дис. … канд. держ. управління : 25.00.03. Дніпропетровськ, 2006. С. 10.

Останніми роками на сторінках юридичної періодики з'явилось чимало наукових статей присвячених правовому менталітету. Проблеми наукового та практичного пізнання правового менталітету, і насамперед, проблема історії становлення поняття «правовий менталітет» постали у центрі уваги І. М. Коваля[17]. Автор у своїх статтях поряд із з'ясуванням особливостей менталітету у правотворчій сфері, торкається деяких загальнотеоретичних проблем, зокрема співвідношення правового менталітету та правової свідомості, ментальних критеріїв класифікації позитивного права.

На думку автора, саме розробка понятійного апарату у цій сфері є більш першочерговим завданням, оскільки чистота понятійного апарату є запорукою результативної наукової діяльності»[18]. Подібну точку зору поділяють й інші вчені, про що свідчать їх публікації присвячені саме поняттю «правовий менталітет»

У ряді робіт предметом аналізу є співвідношення правового менталітету з правосвідомістю, правовою культурою, правовою ідеологією, правовим мисленням. Зокрема, такими є роботи: Л. М. Бойко, М. І. Бородіної, Й. Васьковича, Г. Д. Гриценка, Ю. М. Дмитрієнка, В. О. Затонського, І. М. Коваля, Д. О. Кунца та інші.

У деяких роботах знайшли відображення співвідношення правового менталітету та правової традиції. У дисертації «Феномен континуїтивності в українському історико-культурному вимірі» А. О. Астаф'єв доводить спадковість української культури та ментальності від епохи Київської Русі до сьогодення. Автор наголошує на актуальності збереження аграрних традицій на сучасному етапі національного будівництва[19].

Окремі загальнотеоретичні аспекти стали предметом дослідження таких вчених як О. Л. Андреєвої, М. І. Воловікова,

[17] Коваль І. М. Історія становлення поняття «правовий менталітет». *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2014. № 807. С. 65.

[18] Кобко-Одарий В. С. Про сучасне розуміння і суть категорії «правовий менталітет». *Юридичний вісник*. 2016. № 2. С. 195.

[19] Астаф'єв А. О. Феномен континуїтивності в українському історикокультурному вимірі : автореф. дис. … канд. філос. наук : 09.00.05. К., 2001. С. 4.

М. О. Гусарова, К. Г. Комісарова, Ю. Крисюка, О. І. Мирошніченка, О. Міхіна, М. С. Розова, С. В. Ткаченка, Г. М. Толочкова, Н. С. Южалина, М. М. Юрашевича та ін.

М. Ю. Рязанов у своїх роботах детально описує культурно-історичні особливості правового менталітету та правової спадщини слов'ян[20].

Проблеми, пов'язані із правовою спадщиною, довгий час залишалися не досліджуваними. При уважному вивченні літератури, робіт, в яких ця проблема розглядалась би спеціально, немає. До дослідження правової спадщини України вітчизняна юридична наука зверталася в час, коли за українським народом не визнавалося право на власну історію, яка поглиналася історією інших держав. На початку XX ст. не існувало поняття «українське право», на сьогодні в Україні збереглася невелика кількість, але цінних праць таких вчених, як: М. Грушевський, О. Кістяківський, М. Василенко, О. Маліновський, М. Владимирський-Буданов та ін. Завдячуючи дослідженням названих вчених, в той час у наукових колах поступово утвердилась думка про самостійність і особливість «західно-руського» («малоросійського») права. Друга хвиля досліджень бере свій початок з часів незалежності України – з'являються роботи, в яких правовій спадщині приділяється незначна увага. А ті поодинокі праці, котрі видаються, залишають більше питань, ніж дають відповідей.

Як слушно зазначає О. Менюк, «проблеми, що виникають у наукових дослідженнях правової спадщини України, в методології розглядаються не як негативний момент пізнавальної ситуації, котрий свідчить про обмеженість наукових висновків, а як етап зародження нових знань, що має активний пошуковий характер і у якому істинне переплітається з неістинним, об'єктивний зміст не віддалений від суб'єктивного. Проблеми

[20] Рязанов М. Ю. Відродження слов'янської правової культури в Україні. *Право і суспільство*. 2015. № 6. С. 38.

наукового пізнання, як форма та засіб осягнення правового досвіду, зумовлюють появу наукових гіпотез, які поряд із заблудженням містять припущення щодо істинних положень походження тих чи інших правових явищ»[21].

Процес формування і функціонування ментальності, як компонента історико-культурного становлення етносу є об'єктом дослідження Л. Б. Костюк. «Філогенетичні закономірності розвитку етнічної ментальності, авторка пов'язує з природно-кліматичними та геокультурними умовами історичного буття етносу, з господарсько-культурним типом, як основою етнічної ментальності, з подіями етнічної історії, як чинника функціонування ментальних настанов»[22].

На думку дослідниці упродовж століть відбуваються зміни ментальності, однак зберігається деяка константа – менталітет, яка окреслює образ етнічної спільноти. Заслуговує на увагу характеристика менталітету як віддзеркалення переходу етнічної спільноти від етногенезу до націогенезу, від етнічної історії до історії нації. Таким чином історико-філософський підхід традиційно характеризує менталітет як духовно-інтелектуальний феномен, якому притаманна динаміка і універсальність.

У деяких східних роботах, в яких досліджується правова спадщина, ми можемо бачити її співвідношення із поняттям, напрямами, критеріями та факторами правового прогресу; розглядається роль і місце правового спадку в правовому прогресі; визначається місце наступності в праві в правовому прогресі та її співвідношення з правовим спадком; досліджуються сучасні тенденції правової акультурації; розкривається класове та загальнолюдське в понятті правового спадку; вивчається рецепцію

[21] Менюк О. Правова культура в умовах розбудови незалежної України: Поняття, структура. *Право України*. 2001. № 4. С. 22.

[22] Костюк Л. Б. Філогенетичні закономірності розвитку етнічної ментальності українців : автореф. дис. … канд. філос. наук : 09.00.05. Л., 2008. С. 7.

в правовій системі суспільства як універсальний тип правової акультурації. Та незважаючи на те, що правовий спадок виступає одним з об'єктів подібного роду досліджень, тим не менше учені не приділяють йому належної уваги.

Ю. М. Оборотов у своєму дисертаційному дослідженні поряд із визначенням правової специфіки традицій та можливих новацій в правовій культурі України, визнання самостійного статусу європейської правової сім'ї та приналежність до неї правової системи України, розглядає деякі загальнотеоретичні аспекти правової спадщини[23].

У ряді робіт, присвячених аналізу наступності в праві проводиться співвідношення даного поняття з поняттям «правова спадщина». Так, аналізуються спільні та відмінні риси наступності в праві та правової спадщини, наводяться дефініції поняття «правова спадщина», виділяються функції, які виконує наступність в праві по відношенню до правової спадщини.

Л. В. Авраменко досліджуючи понятійний ряд наступності в праві проводить спеціальний аналіз, присвячений співвідношенню даного поняття з іншими близькими поняттями, зокрема, і з поняттям «правова спадщина»[24]. Також у своїх наукових статтях торкається поняття «правова спадщина» і В. В. Завальнюк[25].

Останнім часом збільшилось кількість робіт присвячених проекції ментальності на економічну сферу, державне управління, етнополітику. Критеріями типології ментальних утворень, є переважно або тип носія ментальних настанов, або належність до певного культурно-історичного утворення. Так «господарська

---

[23] Оборотов Ю. М. Традиції і новації в правовому развитку : моногр. О. : Юрид. літ., 2001. С. 48.

[24] Авраменко Л. В. Місце поняття «наступність» у категоріальному апараті теорії права. *Проблеми законності: Респ. міжвідом.* : наук. зб / відп. ред. В. Я. Тацій. Х. : Нац. юрид. акад. України, 2006. Вип. 82. С. 7.

[25] Завальнюк В. В. Правовий менталітет як підгрунття антропологізації права. *Наукові праці НУ ОЮА*. 2014. Т. 14. С. 20.

ментальність репрезентується як певна підсистема колективного підсвідомого, що відбиває модуси й форми сприйняття і поведінки великих суспільних груп. Характеристикою виступає психічне сприйняття і ціннісне відношення до найбільш важливих аспектів економічного життя: праці, багатства, власності, підприємництва тощо»[26].

У даному контексті не вистачає аргументації стосовно відмінності понять «господарська ментальність», «економічна культура», «трудова етика» тощо. Категорію політичний менталітет І. М. Патлах представляє як «сукупність настанов, звичок мислення, моральних орієнтацій, манер поведінки, характерних для будь-якої спільноти і зумовлених ставленням до владних структур, покликаних відстоювати інтереси та авторитет своєї держави»[27].

Таке визначення свідчить про позитивне мислення дослідниці, дає підстави говорити про перспективи національного відродження. Водночас слід звернути увагу на відсутність чіткої позиції автора, щодо розмежування понять «менталітет» і «ментальність», визначення суб'єкта політичного менталітету.

Як вказує П. М. Балтаджи, «аналіз дисертаційних досліджень захищених в Україні протягом останнього часу, свідчить про збереження плюралізму як у визначенні понять «менталітет», «ментальність», так і їх суб'єктивного складу, структури і функціональної спрямованості. Сьогодні активно доповнюється типологія ментальних утворень, обґрунтовуються нові критерії і підходи»[28].

---

[26] Плавич В. П. Система конституційних актів-законів і особливостей правотворчості та правозастосування в перехідний період. Формування і розвиток правотворчості в умовах трансформації суспільства : монографія. Одеса : Фенікс, 2018. С. 7.

[27] Патлах І. М. Національний менталітет як об'єкт етнополітичного аналізу: автореф. дис. … канд. політ. наук : 23.00.05. К., 2002. С. 5.

[28] Балтаджи П. М. Поняття «ментальність» у сучасних наукових дослідженнях. *Актуальні проблеми політики* : зб. наук. пр. / редкол.: С. В. Ківалов, Л. І. Кормич, Ю. П. Аленін. Одеса : Фенікс, 2012. Вип. 45. С. 26.

На думку Л. М. Бойко, правовий менталітет слід розглядати «як феномен, закладений у глибинному рівні правосвідомості у вигляді стійких правових уявлень, архетипів, звичок, реакцій певної етнокультурної спільноти, які в цілому й визначають усталений образ правової реальності»[29].

Підводячи підсумок, слід зазначити, що незважаючи на те, що у сучасній юридичній літературі достатньо багато уваги приділяється вивченню проблем, понять, пов'язаних з національною правовою ментальністю, у сучасній юриспруденції спробу прямої постановки і комплексної монографічної розробки загальнотеоретичного аналізу правового менталітету та правової спадщини українського народу ще не було зроблено. Певною мірою таку ситуація можна пояснити методологічними труднощами дослідження правового менталітету та правової спадщини українського народу. Через вищезазначене, дослідження методологічних особливостей вивчення правового менталітету та правової спадщини уявляється дуже актуальним із погляду здійснення концептуалізації наявного теоретичного знання у цій сфері.

Тож, на сьогоднішній день актуальність даного монографічного дослідження не викликає і сумнівів, оскільки зумовлена нагальною потребою осмислення правового менталітету українського народу в контексті повномасштабної збройної агресії та введення воєнного стану. В умовах екстремальних викликів, коли правова система та соціальні інститути функціонують під безпрецедентним тиском, саме глибинні, історично сформовані уявлення народу про право, справедливість та законність набувають вирішального значення. Правовий менталітет перетворюється з теоретичної категорії на практичний чинник стійкості держави та консолідації суспільства.

[29] Бойко Л. М. Правовий менталітет у контексті понятійно-категоріального ряду «правова культура – правова свідомість – правовий менталітет». *Південноукр. Правн. часопис.* 2006. № 4. С. 53.

1.2 Методологічні особливості загальнотеоретичного дослідження специфіки правового менталітету та правової спадщини українського народу

Будь-яке наукове дослідження не може обійтись без застосування певного набору методологічних підходів та методів пізнання, які обумовлені специфікою його предмета. Зазвичай ці методологічні інструменти пізнання потребують модифікації відповідно до предмету дослідження.

При вирішенні заявлених завдань в рамках даного монографічного дослідження, безмовно, слід спиратися на концептуальні підходи та методи пізнання, виявлені наукою та адаптовані дослідницькою практикою. У роботі використано загальнонаукові та спеціально-наукові методи пізнання. Використано міждисциплінарний підхід, який дозволив застосовувати природно-наукову й гуманітарну методологію. В той же час предмет даного дослідження припускає специфічне застосування деяких традиційних й нетрадиційних концептуальних підходів та методів.

Методологія дослідження особливостей правового менталітету та правової спадщини народу України будується на основах плюралізму, що передбачає використання значної кількості методологічних інструментів. По справедливому зауваженню сербського вченого Р. Лукича, «неможливо стать гарним юристом, залишаючись лише «чистим» діалектиком, що не має знань, необхідних для застосування спеціальних методів, властивих праву. Однак не можливо ним стати і в тому випадку, коли обмежуватись виключно спеціальними, чисто професійними методами та підходами до права з позиції більш загального, діалектичного методу»[30].

На думку М. С. Кельмана, «методологія є складним багатоплановим утворенням, що охоплює проблеми структури юридичного

[30] Лукич Р. Методологія права, (пер. з югославського К. Маранов). Київ, 1981. С. 43.

наукового знання загалом і особливо його теорій, концепцій, тенденції виникнення, функціонування і зміни наукового знання, а також його класифікації, типології, понятійний апарат методології та її наукову мову, структуру і склад методологічного підходу та інших наукових методів, що застосовуються у юридичній науці; формалізовано методики і процедури конкретних юридичних досліджень, доведено своєрідність методології правознавства, яка проявляється у тому, що вона адаптується до предмета науки і відповідним чином модифікує його для розв'язання властивих їй завдань. Це є підставою вважати, що саме методологія розробляє як теорію застосування різних підходів, так і ті наукові знання про предмет, які і надалі при їх використанні в інших дослідженнях набувають методологічного характеру»[31].

Найбільш повно специфіку правового менталітету та правової спадщини народу України розкривають можливості цивілізаційного підходу. Цивілізаційний підхід відкриває нові можливості в пізнані української правової спадщини та правового менталітету. Опрацьовані століттями цінності, котрі лежать в основі правового менталітету та правової спадщини українського народу виступають стабілізуючим фактором, що зберігає культурну спадщину та передається від покоління до покоління.

Цивілізаційний підхід орієнтований на визнання правового плюралізму в якості основи та фундаментальної цінності правового розвитку сучасних правових систем. В науковій літературі наголошується на непродуктивності та застарілості формаційного підходу, котрий тривалий час панував у вітчизняній правничій науці, пропагуючи єдиний, універсальний, загальний шлях історичного розвитку для усіх країн. На зміну йому прийшов цивілізаційний підхід, котрий використовують для вивчення сучасної правової дійсності. При цьому як зазначається в юридичній літературі: «цивілізаційний

[31] Кельман М. С. Юридична наука: проблеми методології : монографія. Тернопіль : ТЗОВ «Терно граф», 2011. С. 6.

підхід оказався більш близьким до історичної науки, ніж підхід формаційний. Послідовне залучення цивілізаційного підходу в процес осягнення історичного розвитку різних співтовариств та притаманних їм державно-правових систем приводить до думки про їх принципову рівнозначність для юридичної науки»[32].

Як зауважує Ю. М. Оборотов, «використання цивілізаційного підходу передбачає відмову від основоположних принципів формаційного підходу, а саме, принципу єдності людства і, відповідно, єдності культурно-історичного процесу, принципу історичної закономірності, тобто визнання сталих існуючих, зв'язків, що повторюються між людьми та результатами їх діяльності, принципу детермінізму, з визначальним значенням способу виробництва матеріальних благ, коли духовні явища мають вторинний, похідний характер, та принципу прогресу, коли суспільство розвивається поступово, піднімаючись на все вищі сходинки розвитку»[33].

Цивілізаційний підхід дозволяє зрозуміти, що інші етнічні групи, народи наділені власними ментальними особливостями і ці особливості не завжди співпадають з європейськими. Укоренившись в свідомості народів, ментальні особливості виступають бар'єром для безумовного прийняття правових цінностей, що зародились в інших правових традиціях. Менталітет представляє собою сталу матрицю парадигм, котрі виступають для людини певної етнічної групи, народу абсолютним взірцем поглядів та поведінки. Засівши глибоко в підсвідомості ці зразки світосприйняття негативно реагують на все чужорідне. Пояснення цьому слід шукати в неперервному зв'язку правової ментальності з системою інших нормативних регуляторів – релігією, мораллю, традиціями тощо. Соціально-генетичний код транслює цінності цього

[32] Кремінь В. Г. Україна: шлях до себе. Проблеми суспільних транформацій : навчальний посібник. К. : Друк, 1999. С. 159.

[33] Оборотов Ю. М. Традиції і оновлення в правовій сфері: питання теорії. Одеса : Юридична література, 2002. С. 26.

світу від покоління до покоління; їх стабільність розглядається як головна умова самозбереження цивілізації, саме тому культурні інновації сприймаються з обережністю.

Слід відмітити, що правова ментальність містить не лише сталі, а й динамічні елементи, котрі в процесі взаємодії з іншими культурами, цивілізаціями допускають запозичення доцільних, корисних нововведень, при цьому не порушуючи «ген соціального життя».

Герменевтичний підхід в дослідженні української правової спадщини та правового менталітету, звертає увагу на мову як основний носій «правової традиції і скарбницю багатоманітних символів. Досліджуючи історію лексичної сторони української мови, герменевтика приведе до розкриття історично-набутого смислу правової культури України»[34], що дає можливість теоретично безкінечно поглиблювати розуміння змісту українського правового менталітету та правової спадщини, як одного з основ процесу інтерпретації.

В. В. Дудченко вказує, що «розуміння герменевтики як методу «наук про дух» потребує звернення до фундаментального поділу європейських наук на «науки про природу» і «науки про дух». Здійснення цього екскурсу дає можливість відповісти на головне питання: за своїм походженням право є предметом дослідження позитивної науки чи нормативної етики. У цьому питанні укоріненна квінтесенція герменивтичного підходу до права»[35].

У сучасних умовах герменевтика направлена не лише на тлумачення текстів, її слід розглядати дещо ширше. Завдяки герменевтичному підходу досліджується природа правової спадщини, її коріння, котрі розташовані в комунікативних глибинах людської душі. За допомогою герменевтичного підходу ми можемо скласти цільне уявлення про українську правову спадщину та правовий менталітет.

---

[34] Павлов С. С. Методологія досліджень правових традицій України. *Актуальні проблеми політики* : збір. наук. праць / гол. ред. С. В. Ківалов ; відп. за вип. Л. І. Кормич. Одеса : Фенікс, 2007. Вип. 30. С. 90.

[35] Дудченко В. В. Герменевтика права: розвиток юриспруденції : навч. посібник / В. В. Дудченко, М. Р. Аракелян, В. В. Завальнюк. К. : Фенікс, 2014. С. 7.

Застосування аксіологічного підходу є потужним чинником розвитку методології правових досліджень, адже саме на його основі слід відокремити та розвивати змістовне навантаження категорій «правовий менталітет» та «правова спадщина». Водночас, складові компоненти правової ментальності та правової спадщини не можна визначити інтуїтивно, вони потребують глибокого осмислення за допомогою філософського розуміння цінностей, досвіду тощо.

Аксіологічний підхід дозволяє виробити методологічну основу вивчення ціннісних відносин. Правова спадщина та правовий менталітет мають свій ціннісний зміст, втілений в моральних, культурних складових. При цьому первинною в духовному змісті відносно до правової спадщини та правового менталітету є моральність: неможливо оцінити дані явища правової дійсності поза моральних цінностей. Моральна (етична) складова правового менталітету та правової спадщини набуває особливої актуальності в період духовної кризи, втрати культурних орієнтирів, підміни духовних цінностей. Але при цьому, слід відмітити, що не варто зводити правову спадщину та правовий менталітет лише до етичної складової, оскільки правовий менталітет та правова спадщина набувають правовий характер лише в контексті держави та права.

Важливість використання культурологічного підходу при дослідженні українського правового менталітету та правової спадщини пояснюється тим, що дані явища правової дійсності породжені національною культурою.

Використання культурологічного підходу направлене на виявлення культурно-антропологічних аспектів української правової спадщини, її аспектів, як явних, так і латентних. При цьому, слід відзначити, що культурологічний підхід він завжди антропологічний – яка б із існуючих концепцій культури не застосовувалась, як би дослідник не розумів право, в будь-якому випадку формування, розвиток культури самим глибинним чином занурене в національну правову спадщину. По-друге, культурологічний підхід відносно правової спадщини та правового менталітету завжди

герменевтичний. Культурні процеси в такому просторі не виходять за його межі, простір пульсує, отримує енергію від внутрішнього духовного джерела, котрим визначається і його ж метрика. Подібного роду моделі в певній мірі придатні для розуміння локального культурного простору, що утворюється життям етносів і в умовах їх відносно автономного існування, але навряд чи придатні при розгляді культурного простору, що утворюється вступом на історичну арену націй, оскільки вони живуть та розвиваються в умовах високої зв'язності та високої конкурентності. Герменевтична складова культурологічного підходу направлена на пізнання цінностей, зв'язків, відносин, що лежать в основі правової спадщини в контексті культури.

Серед існуючого масиву методологічних інструментів провідна роль в методології дослідження правової спадщини та правового менталітету відводиться феноменологічному підходу, завдяки якому дані явища правової дійсності розкриваються виходячи з феноменологічної установки свідомості. Даний підхід зорієнтований на рефлексію про переживання правового досвіду та правової реальності, яке і веде до справжньої очевидності (а не до важливості) та достовірності.

Інтуїтивне пізнання сутностей Ю. Тополь називав «феноменологічним досвідом», в якому правова сутність пізнається не будучи ще обумовлена певними символічними знаками та логічними доказами[36].

Завдяки феноменологічним елементам правова спадщина та правовий менталітет стають феноменами, так як вони розглядаються виходячи з феноменологічної установки свідомості. Правові феномени досліджуваних явищ, стають сутностями, які пізнаються інтуїтивно, тобто через самі загальні, необхідні та незмінні риси феномена, без якого він не може бути правовим. Правовий

[36] Тополь Ю. Деякі проблеми методології сучасної юридичної науки. *Хмельницький інститут регіонального управліняя і права*. 2002. С. 9.

менталітет, ще за своєю природою є бінарним, тобто передбачає співвідношення усвідомлених та неусвідомлених елементів. Входження в правову сферу починається з переживання права на рівні психологічних процесів, пов'язаних з його відчуттям, визнанням. В силу наявності ціннісного аспекту, його відповідність нормативним встановленням формальне право або приймається суб'єктом, або відторгається, викликаючи внутрішнє протиріччя. Правовий суб'єкт стикається з ситуацією вибору уподобань, сильний вплив на котрі оказують існуючі стереотипи, прийняті уявлення та особиста переконаність індивіда в нормативності процесів, що відбуваються.

Феноменологічне дослідження правової спадщини передбачає і розгляд правового досвіду, в якому правова спадщина переживається як конкретний феномен. Будучи результатом сталого відтворення правової спадщини, правовий досвід акумулює якості народу, етнічної групи, особи, що дозволяє рефлексивно оцінювати міру освоєного та неосвоєного у праві.

Застосування феноменологічного підходу дозволяє відрізняти сам зміст правової спадщини та правового менталітету та процес їх реалізації. В першому випадку мова йде про внутрішню складову даних явищ, яка цінна за своїм змістом незалежна від зовнішніх обставин. В другому випадку – мова йде про зовнішню складову, котра об'єктивно існує в позитивному праві, правозастосовчій практиці, правосвідомості, правовій доктрині.

Феноменологічний аналіз яскраво демонструє, що правова спадщина та правовий менталітет мають певні властивості, якості, які відображаються в мові, манерах, культурі, моралі, в побуті та віруваннях, традиціях, стереотипах, і котрі формують певну поведінку людей, що належать до тієї чи іншої соціально-культурної спільноти, без котрої неможливо пояснити вибір людини. Феноменологічні дані об'єктивно відповідають етичним переконанням культурної та філософської традиції, затверджують об'єктивну дійсність моральних установ.

З феноменологічної точки хору дослідження будь-якого об'єкту правової дійсності має значення для певного просторово-часового середовища, для певного конкретного історичного періоду. Не дивлячись на те, що застосування феноменологічного підходу не передбачає історичність дослідження правової спадщини та правового менталітету, використання даного підходу завжди передбачає просторово-часову точку, виходячи з котрої, відбувається аналіз, і певну систему установок, автоматизмів, цінностей, котрими свідомо чи несвідомо керується дослідник при описанні правової спадщини та правового менталітету.

Зберігає своє значення і потребовий підхід, обґрунтування якого подане в працях П. Рабіновича. Вчений вважає, що «такий підхід є аксіоматичною ідеєю про те, що соціальна природа, соціальна суть явищ – це не здатність слугувати засобом задоволення потреб суб'єктів суспільства. В зв'язку з цим, стає зрозумілим, що розкрити суть соціального явища можливо лише встановивши:

а) потреби яких суб'єктів (тобто чиї потреби) задовольняє досліджуваний елемент: чи потреби окремих індивідів (фізичних осіб), чи їх спільнот, об'єднань, чи суспільства в цілому;

б) які саме види таких потреб він задовольняє. Ідея, парадигма, котра направляє дослідження на виявлення вказаних соціальних факторів, як раз і втілює, «відокремлює» такий дослідницький підхід, котрий має назву потребовий»[37].

П. Рабінович відмічає, що вдаючись до потребового підходу, навряд чи можливо встановити соціальну суть явищ. Саме тому, пише вчений, не буде великим перебільшенням стверджувати, що потребовий підхід – це єдино можливий інструмент з'ясування соціальної сутності будь-яких явищ соціуму (зокрема, і правових явищ). Викладеним пояснюється місце та роль такого підходу у всій системі дослідницьких підходів до вивчення будь-яких соціальних явищ. З одного боку, він не може абсолютизуватися,

[37] Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави. К. : Атака, 2001. С. 71.

фетишироватись, оскільки – як і будь-який інший підхід – має об'єктивні межі свого використання, а саме тому не підміняє та не витісняє інших дослідницьких підходів. В той же час, з іншої сторони, останні втрачають свою евристичність, наукову ефективність, корисність, якщо залишається невідомою (чи спотворення) суть тих явищ, котрі складають їх об'єкт, тобто якщо застосування інших підходів не опирається на розуміння цієї сутності[38].

Оскільки правовий менталітет нерозривно пов'язаний із суб'єктами права, котрі мають певні потреби, логічним буде вести мову про потребу народу у праві, котре враховує особливості національного правового менталітету.

При дослідженні правової спадщини та правового менталітету необхідно використовувати і системний підхід, котрий передбачає, що будь-які зміни, що відбуваються з елементами системи, обов'язково відображаються на системі вцілому. В юридичній літературі під системою розуміють наукову кваліфікаційну конструкцію, котра характеризує цілісну множинність упорядкованих певним чином елементів, що мають відносну самостійність існування в певному середовищі, наділені новою якістю, котра не властива окремим елементам і не зводиться до суми їх властивостей. Система наділена певним системоутворюючим фактором, що забезпечує субстаційне та координаційне об'єднання елементів в систему.

Застосування системного підходу до аналізу української правової спадщини та правового менталітету дає змогу комплексно розглянути дані явища, активізувати вивчення структур в окремих елементах. Так, наприклад, правовий менталітет має консервативний, стійкий та статичний характер, котрий є результатом тривалого і детального впливу етнічних, природно-географічних і соціально-економічних умов проживання суб'єкта менталітету. Таким чином правовий менталітет знаходиться у взаємозв'язку з іншими елементами.

[38] Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави. К. : Атака, 2001. С. 72.

Системний підхід включає в себе структурний та функціональний підходи. Так, функціональний аспект дозволяє аналізувати основні функції правового менталітету, серед яких можна виділити такі як: упорядкування, стабілізація та консервація правової свідомості; збереження набутих у минулому правових цінностей та їх самобутності; забезпечення власної культурно-правової унікальності, «етно-правового» пульсу тощо. Структурний аспект дозволяє дослідити внутрішню будову правового менталітету та правової спадщини. Певний методологічний інтерес в даному контексті представляють роздуми та ідеї Г. Ріккерта про системність, котрій він перепосилає своє розуміння епістимологічної сутності системи як протиречливого за своєю природою феномену. Він вважав, що будь-яка систематика «накладає кайдани» на реальний матеріал, система «повинна бути помилковою», «ідея закінченої системи містить в собі пряме протиріччя». Причини цього в тому, що все, що систематизується, продовжує змінюватися, саме тому, зокрема, неможливо створити завершену систему.

Екзистенціоналізм як методологічний підхід, що застосовується при досліджені правової спадщини та правового менталітету дозволяє зосередити увагу дослідника на певних результатах діяльності та досвіду, що залишилось національній правовій системі конкретного суспільства від попередніх етапів та періодів суспільного розвитку та «безпосередньому переживанні людиною себе та власного положення «буття-в-світі»[39].

На сьогоднішній день неспроможність та непридатність використання формаційного підходу при дослідженні державно-правових явищ, мабуть, є загальновизнаною. Тому зупинимось лише на окремих моментах щодо непродуктивності його використання при дослідженні правової спадщини та правового менталітету. Так, важливе методологічне значення в даному випадку має питання,

[39] Муляр В. І. Самореалізація особистості як соціальна проблема (соціально-культорологічний аналіз). Житомир : ЖІТІ, 1997. С. 12.

чи є історичний процес однолінійним, як його представляли представники марксизму-ленінізму, чи він є багатолінійним. Визнаючи багатолінійність історичного процесу держави та права, тим самим спростовується можливість розробки єдиної правової спадщини та універсального правового менталітету. З іншого боку, бачення історичного процесу як багатолінійного вимагає певного числа ліній історичного розвитку та специфіки кожної з них.

Лінійність при цьому може розглядатись як з позиції прогресу, так і регресу. Прикладом прогресистської концепції можуть бути визнані потуги ряду дослідників, котрі віддають перевагу бездумному копіюванню зарубіжного матеріалу та ратують за сліпе запозичення досягнень західної правової спадщини і вбачають в цьому панацею від української «нецивілізованності», переконані, що такі зміни призведуть до постійного покращення, коли майбутнє апріорно розглядається як краще по відношенню до теперішнього, а минуле, навпаки, представляється як «старий проклятий режим». Регресивний підхід, навпаки, акцентує увагу на майбутньому як потенційно гіршому стані.

У дослідженні правової спадщини України та правового менталітету неабияку роль відіграє використання історичного методу. Як зазначає М. Дамірлі, «історичне (в тому числі історико-правове) пізнання спрямоване на розкриття смислу. Це випливає з природи історико-правового пізнання як гуманітарного знання, котре неможливе без відображення мотиваційно-смислових, ціннісних факторів і цільових залежностей, які є ключем для відкриття суб'єктивного світу людини»[40].

Використання історичного методу надає можливість не лише прослідкувати динаміку розвитку правової спадщини України, але й виявити певні закономірності цього процесу в часи становлення правової системи в Київській Русі, Литовсько-польського князівства, Гетьманської доби, Малоросії, СРСР та незалежної України.

[40] Дамирлі М. А. Історія філософії права і історія правової думки: питання співвідношення. *Проблеми філософії права*. 2005. Т. 3. № 1–2. С. 353.

Поза історичного контексту, що пов'язує сучасність з тими явищами та процесами, що їм передували, неможливо пізнати сучасність. Правова спадщина та правовий менталітет мають історичний характер, відкриваються, реалізуються та змінюються протягом століть.

Історичний метод розглядає сукупність умов, в яких починає формуватись правова спадщина та закладаються генетичний код нації, як певну незмінну, абсолютну заданість життя конкретного суспільства, що істотно відрізняється від будь-якого іншого суспільства. Якісні межі правової спадщини конкретного суспільства утворюються в його витоках, але одного разу з'явившись саме в тому складі та змісті, вони вже не можуть змінюватись, поки існує даний народ. Це знімає питання про наявність єдиної спадщини, котра б могла використовуватись всіма народами. Це виправдано і відносно правового менталітету. Звичайно, досліджуючи правовий менталітет різних етнічних груп можна побачити загальні риси ментальності, але в кожному конкретному випадку вони мають свої змістовні відтінки, що обумовленні особливостями правової традиції, специфікою державності тощо.

Історичний метод у своїх межах надає можливість не зосереджуватись лише на описовості характерних рис правового менталітету та складових правової спадщини, а акцентує увагу дослідника на виявленні їхніх закономірностей. Зокрема, характеризуючи правовий менталітет українців можна виділити таки риси, як індивідуальність, емоційність, етатизм, релігійність, прагнення до «свободи» тощо. Саме вони, з однієї сторони, виступають відображенням часу, а з іншої – саме характер історичного розвитку обумовив їх появу.

Особливе значення історичного методу в даному дослідженні проявляється в можливості вивчення процесу кристалізації досягнень правової спадщини. Як слушно зауважував Ю. Федів: «Сучасні країни та народи відрізняються однин від одного ступенем, масштабами притаманними їм властивостями робити свій розвиток предметом власної стурбованості, тобто умінням

змінюватись так, щоб тримати свій потенціал на необхідному рівні, підвищувати його. Кожне суспільство відтворюється через відтворення конструктивної напруженості, тобто культурно-змістовної направленості мислення та діяльності будь-якого суб'єкта на затвердження цінностей суспільства, цивілізацій, на їх відтворення і одночасно на відштовхування від деяких протилежних цінностей, від їх відтворення»[41].

Використовуючи історичний метод, необхідно звернути увагу на ще один момент, досить точно відмічений О. Шпенглером: «Справа не лише в тому, що самі по собі представляють історичні факти будь-якого часу, а в тому, що означає чи на що вказують їх явища»[42]. При досліджені правової спадщини та правового менталітету даний аргумент набуває особливого значення, демонструючи, які закономірності розвитку правової системи вони відображають.

Специфіку правової спадщини та правового менталітету неможливо дослідити поза формально-юридичним методом. Це метод, який за словами Ієринга, є «абеткою права», що дозволяє вивчати правову спадщину та правовий менталітет у «чистому вигляді», поза їхніх зв'язків з культурою, політикою, економікою, релігією тощо. Застосування даного методу здійснюється за допомогою формально логічних прийомів: аналізу та синтезу, абстракції, індукції та дедукції та дозволяє отримати та передати знання ясним, цілком визначеним чином.

Використання порівняльно-правового методу при дослідженні правової спадщини України та особлистей правового менталітету дозволяє виявити закономірні явища та ті, що повторюються в правовій спадщини різних народів, направлений на пошук специфіки правової спадщини та праового менталітету конкретного народу, на виявлення випадкового та універсального в розвитку та функціонуванні правової спадщини різних народів.

---

41 Федів Ю. Історія української філософії / Ю. Федів, Н. Мозкова. К., 2000. С. 315.

42 Oswald Spengle. Der Untergang des Abendlandes. 1918. B. 1. S. 40.

Порівняльно-правовий метод дозволяє вийти за межі національної правової системи, врахувати як позитивний так і негативний правовий досвід. Лише порівнюючи особливості національного правового менталітету з правовим менталітетом іншого етносу можно отримати конкретні шляхи вдосконалення правової системи України, поліпшити законодавчу базу, укріпити законність та правопорядок.

Використання даного методу дозволяє, з однієї сторони, враховувати весь потенціал національної правової спадщини, збагачуючи та збагачуючись при цьому, с іншої – враховувати та впроваджувати всі найкращі досягнення інших правових традицій, з урахуванням особливостей українського правового менталітету. Мова, звісно ж, не йде про сліпе запозичення, адже на українській землі може «плодоносити» лише те, що тут зародилось. Але й нехтувати досягненнями інших правових систем не варто.

Використання порівняльно-правового даного методу дозволяє не лише краще пізнати особливості своєї власної правової спадщини та правового менталітету, краще пізнати сьогодення, але й вирахувати тенденції подальшого розвитку та вдосконалення. Знання цих тенденцій має не лише велике практичне значення, але й теоретичне, що дозволить працювати «на випередження».

Соціологічний метод дозволяє дослідити функціонування правової спадщини та правового менталітету на основі конкретних фактичних даних. В рамках даного методу правова спадщина та правовий менталітет розглядаються як явища, що впливають на правову доктрину, позитивне право, процеси правореалізації тощо; виявляється ефективність прогнозування соціальних наслідків впливу правової спадщини та правового менталітету; встановлюються фактори, що впливають на поведінку людей, обумовлені особливостями ментальності.

Соціологічний метод дозволяє розглядати правову спадщину та правовий менталітет в якості сукупності «інструментів,

котрі використовуються для досягнення необхідного результату в правовій сфері»[43].

Метод правового моделювання пов'язаний з абстрагуванням та ідеалізацією, дозволив на основі врахування особливостей українського правового менталітету та правової спадщини України створити віртуальну модель подальшого розвитку правової системи України.

Застосування принципу циклічності виправдано відносно правової спадщини. Так, циклічність по відношенню до правової спадщини можлива лише за умови, якщо йдеться про циклічність діалектичної властивості. Мова йде про збереження форми, а не змісту. Мається на увазі, що рамки відтворення обмежені, тобто це не повторюваність у її первинному виді, а якісно новий стан того, що було втрачено на попередніх історичних етапах розвитку держави, повернення до якого зумовлено прогресивним правовим досвідом інших сучасних цій державі правових систем, які зберегли спадщину, точніше це повернення власних традицій.

У цьому зв'язку можна виділити два історичні різновиди праворозуміння: одне з них, історично перше, відображає синкретичність (злиття) права з релігією, моральністю, а також світопорядок. …При другому різновиді праворозуміння право, формуючись з розвитком державності, скидає релігійну форму. Це означає виділення правосвідомості в особливу форму суспільної свідомості, а права – в самостійний соціальний регулятор.

Представляється, що характер праворозуміння в суспільстві відіграє не останню роль у формуванні та змістовному наповнені правової спадщини та правого менталітету у різних народів. Ми повинні враховувати, що історичний розвиток правової спадщини

[43] Донченко О. І. Щодо питання факторів прямої (референдної) правотворчості. *Право, економіка та управління: генезис, сучасний стан та перспективи розвитку* : матер. Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 20-річчю економіко-правового ф-ту ОНУ ім. І. І. Мечникова (м. Одеса, 14–15 вересня 2018 р.). ОНУ ім. І. І. Мечникова ; відп. ред. І. А. Ломачинська, А. В. Смітюх. Одеса : Фенікс, 2018. С. 603.

та правового менталітету відбувається під впливом не лише тих факторів, що знаходяться «всередині» даного суспільства, але й зовнішніх (наприклад, правова рецепція, застосування правового досвіду інших країн тощо).

Враховуючи, що останнім часом в праві почали активно застосовуватись різні методи обробки інформації (математичний, кібернетичний тощо), використання даних методів дозволяє обробляти значні масиви правової інформації, що є дуже важливим в інформаційному суспільстві.

У підсумку слід відзначити, що при дослідженні будь-яких явищ правової дійсності (і правова спадщина та правовий менталітет не є виключенням) не існує єдино заданої сукупності методологічних інструментів. Враховуючи обширність тематики та юридичного матеріалу, було б зухвало з нашого боку претендувати на глибоке та ґрунтовне методологічне дослідження. Саме тому, не дивлячись на значимість кожного методологічного підходу та методу, якісне дослідження має опиратись на принцип методологічного плюралізму, що не лише дозволить дати якісний змістовний аналіз правовій спадщині та правовому менталітету, але й винести певні аналогії, що мають значення в житті української правової системи.

Розділ ІІ
СОЦІОКУЛЬТУРНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО МЕНТАЛІТЕТУ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

2.1 Теоретико-правове осмислення поняття «правовий менталітет»

Для більш глибоко вивчення поставленої проблеми слід розглянути, що представляє собою в категоріальному та змістовному аспектах правовий менталітет.

Необхідно відмітити, що юридична література не дає єдиного підходу до визначення поняття «правовий менталітет», а тим більше однозначного про нього уявлення. Це обумовлено, по-перше, багатоплановістю використання даного терміну, по-друге, менталітет виступає в якості предмету дослідження різних галузей пізнання (соціологія, культурологія, філософія, політологія, юриспруденція, антропологія тощо).

Поняття правовий менталітет залишається одним із дискусійних питань сучасності. Саме ж словосполучення «правовий менталітет» відсилає нас до таких широких та багатопланових понять, як «право» та «менталітет». Необхідно відмітити, що етимологія цих слів та їх лексичне значення залежить від тих історичних реалій та контекстів, в яких вони використовуються.

Виникнення слова «менталітет» деякі вчені пов'язують із латинським словом "mens" і близьким до нього "mentalis" (mens, mentis – розум),

яке зародилося у мові середньовічної схоластики[44]. Інші вчені вважають, що поняття «менталітет» походить від французького "mentalite", яке означає «світосприйняття»[45]. Насправді спочатку з'явилось англійське "mentality", котре виникло приблизно в XVII ст. і було здобутком англійської філософії, саме тому залишився філософським терміном. У Франції слово "mentalite" в XVIII ст., приживається в певній мірі завдяки Вольтеру, але майже до початку XX ст. це слово все ще сприймається як неологізм. В подальшому цей термін почав використовуватись і в звичній мові, ним пояснювались переважно колективні системи світосприйняття та поведінки. В більшості європейських країн даний термін почав активно застосовуватись в науковій літературі лише з середини XIX століття і тлумачиться на різних мовах приблизно однаково. Так, на французькій мові "mentalis" – це напрям думок, направленість розуму, склад розуму. В англійській "mentality" – розумовий розвиток, склад розуму. В німецькій "die Mentalial" – склад розуму, спосіб мислення.

Для визначення поняття та особливостей правового менталітету необхідно звернутися до вже існуючих трактувань менталітету. Менталітет як категорія використовується в різних науках, в кожній з яких воно розкриває свою своєрідність.

З точки зору культурології – це специфічний спосіб сприйняття і роз'яснення нацією свого внутрішнього світу й зовнішніх обставин; вироблення під впливом багатовікових культурно-історичних, геополітичних, природнокліматичних та інших чинників. Ментальність нації виступає як цілісне духовне утворення, як «дух народу», що пронизує всі сфери життєдіяльності людей. Ментальність нації проявляється у національному характері, самосвідомості етносу, різних компонентах його культури[46].

---

[44] Коваль І. М. Історія становлення поняття «правовий менталітет». *Вісник Національного університету «Львівська політехніка».* 2014. № 807. С. 65.

[45] Козаченко В. В. Правовий менталітет у категоріальному апараті сучасної юриспруденції. *Митна справа.* 2014. № 5 (95). Ч. 2. Кн. 1. С. 24.

[46] Гіптерс З. В. Менталітет. *Культурологічний словник-довідник*. К. : Вид. дім «Професіонал», 2006. С. 15.

Філософський підхід до тлумачення поняття менталітету виокремлює особливості інтелектуальних процесів і утворень певного народу або певної особистості. На їх думку, менталітет народжується у підсвідомості, але поступово вбирає в себе все те загальне, що складається із природних даних та соціально обумовлених елементів і в кінцевому результаті виражається в уявленнях про життя та навколишнє середовище[47].

Історики розглядають менталітет як сукупність соціально-психологічних настанов, автоматизмів та навичок свідомості, які формують способи бачення світу та уявлень людей, що належать до тієї чи іншої культурної спільноти. Як будь-який соціальний феномен, ментальності історично мінливі, але зміни в них відбуваються дуже повільно. Спільною рисою менталітету, на відміну від доктрин та ідеологічних конструкцій, що становлять собою завершені та осмислені системи, є її відкритість та незавершеність. Ментальності виражають не стільки індивідуальні настанови кожного з людей, скільки поза особистісний бік суспільної свідомості[48].

В економічній літературі ментальність розглядається як «глибинний рівень колективної та індивідуальної свідомості, котра включає в себе сукупність готовостей, установок, настроєності індивіда чи соціальної групи діяти, мислити, відчувати та сприймати світ особливим свособом»[49].

З позиції соціологічного підходу менталітет – це сформована система елементів духовного життя і світосприйняття, яка зумовлює відповідні стереотипи поведінки, діяльності, способи життя різноманітних соціальних спільнот (групи, індивідів), що включає сукупність ціннісних, символічних, свідомих чи підсвідомих відчуттів,

---

[47] Енциклопедія історії України : у 10 т. / ред. кол.: В. А. Смолій (голова) та ін. К. : Наукова думка, 2009. Т. 6. С. 93.

[48] Там само.

[49] Гриценко Є. А. Менталітет як елемент інституціональної архітектоніки. Інституціональна економіка і динаміка економічних перевтілень / під ред. д-ра екон. наук А. А. Гриценко. Харків : Форт, 2008. С. 803.

уявлень, настроїв, поглядів, світобачення, які визначають здатність спільнот та індивідів сприймати чи діяти відповідним чином[50].

Дослідник М. Т. Юрій у своїй праці «Етногенез та менталітет українського народу» визначає менталітет не як особливий національний логос і не апріорну систему цінностей, а певний соціально-психічний стан суб'єкта етносу, нації, народності, громадян, що втілив у собі (не в пам'яті народу, а в його підсвідомості) результати тривалого і детального впливу етнічних, природно-географічних і соціально-економічних умов проживання суб'єкта менталітету[51].

З точки зору політології менталітет означає певний рівень індивідуальної та суспільної свідомості, а також пов'язаний із нею спектр життєвих позицій, культури і моделей поведінки, які претендують на незалежність від офіційно визначених ідеологічних установок і політичних орієнтацій. Політичний менталітет – це сукупність і специфічна структура, склад різних психічних властивостей, якостей, особливостей, проявів, що використовуються головним чином для позначення оригінального способу мислення, складу розуму або навіть розумонастроїв[52].

Слід відмітити, що менталітет охоплює всі сфери життєдіяльності людини, представляє собою цілісне духовне явище і не має чіткої диференціації на політичні, соціальні, правові, культурні та інші частини. Саме тому, виокремлення категорій правовий менталітет, політичний менталітет, економічний менталітет тощо, яка нерозривно пов'язана з загальною ментальністю, здійснюється в певній мірі умовно, с метою більш глибокого проникнення в духовний світ нації, народу.

---

[50] Піча В. М. Менталітет, ментальність. Соціологія: короткий навч. словник: терміни і поняття. Львів : Магнолія, 2006. С. 183.

[51] Юрій М. Т. Етногенез та менталітет українського народу. 2-ге вид., доп. К. : Таксон, 1997. С. 130.

[52] Шемшученко Ю. С. Політичний менталітет. Політологічний енциклопедичний словник. К. : Ґенеза, 1997. С. 196.

У вітчизняній науковій літературі під менталітетом розуміють сукупність уявлень, поглядів, почуттів спільноти людей через особливості певної епохи, географічного регіону, соціального середовища; особливий психологічний склад суспільства, що впливає на історичні й соціальні процеси[53].

На думку М. Булатова, менталітет – це усталений склад думок, характерний для окремого народу, етносу, групи людей. Йому відповідає душевний стан і духовний розвиток людини, оскільки вони супроводжуються мисленням[54].

Л. М. Бойко вважає, що «правовий менталітет – це феномен, закладений на глибинному рівні правосвідомості у вигляді стійких правових уявлень, архетипів, звичок, реакцій певної етнокультурної спільноти, які в цілому й визначають усталений образ правової реальності»[55].

Відповідно до точки зору І. Коваля, менталітет – це полікультурне поєднання мисленнєво-образних установок окремої людини, яка асоціює себе з членом визначеної групи чи суспільства; це своєрідна, підкріплена історично сформованим кодом стереотипність мислення та сприйняття навколишнього світу. Менталітет – явище абстрактне, індивідуально зорієнтоване, проте, водночас, охоплює мислення й інших представників конкретного етносу, нації[56].

На думку А. О. Лазаревої, «основні елементи національного менталітету визначають його рольові можливості, котрі формують певну стабілізаційну основу існування нації та властивості нації,

---

[53] Завальнюк В. В. Правовий менталітет як підгрунття антропологізації права. *Наукові праці НУ ОЮА*. 2014. Т. 14. С. 20.

[54] Булатов М. О. Філософський словник. К. : Стилос, 2009. С. 272.

[55] Бойко Л. М. Правовий менталітет у контексті понятійно-категоріального ряду «правова культура – правова свідомість – правовий менталітет». *Південноукр. правн. часопис*. 2006. № 4. С. 53.

[56] Коваль І. М. Поняття правового менталітету: філософсько-правовий аспект. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ.* 2011. № 4. С. 457.

що дозволяють її представникам переосмислити досвід, накопичений поколіннями під час зіткнення з певною ситуацією соціальної дійсності. Хоча елементи національного менталітету стійкі у часі, однак кардинальні зміни впливають на формування світосприйняття. Це відбувається під час історичних зламів, коли громадянин опиняється перед лицем нових умов, що різко змінюються, змінюються усталені стереотипи поведінки, формується новий стиль життя, змінюються установки людей, їх цінності. Таким чином, певні події знаходять відгук у свідомості і стають частиною ментальної матриці, нашаровуючись на існуючий фундамент»[57].

За визначенням Н. Ю. Коваленко, менталітет – це особливий культурно-історичний компонент суспільної свідомості, що відображає соціально-психологічну специфіку й духовний стан соціально-історичного суб'єкта (особистість, соціальну групу, етнос тощо)[58].

У літературі можна зустріти ще й таку теорію менталітету – це виникаюча на основі генотипу під впливом природного та соціального середовища та в результаті власної духовної творчості суб'єкта система якісних та кількісних соціально-психологічних особливостей окремої людини чи соціальної спільноти; ця система детермінує специфічний характер сприйняття світу, мислення, емоційного реагування, мови, поведінки, діяльності, самоідентифікації суб'єкта, забезпечує єдність та спадковість існування соціальної спільноти, а також стимулює соціальний прогрес за допомогою продуціювання культурних новацій.

Більшість дослідників сходяться на думці, що менталітет – це певна інтегральна характеристика людей, які живуть у конкретній культурі, що дає змогу описувати своєрідне бачення цими людьми оточуючого світу та пояснювати специфіку їх реагування на нього.

---

[57] Лазарева А. О. Національний менталітет як фактор розвитку громадянського суспільства в сучасній Україні : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03 / Держ. закл. «Південноукр. нац. пед. ун-т ім. К. Д. Ушинського». Одеса, 2014. С. 8.

[58] Коваленко Н. Ю. Співвідношення правосвідомості та правового менталітету. *Порівняльно-аналітичне право.* 2015. № 2. С. 22.

Окрім терміну «менталітет», використовують термін «ментальність». Деякі вчені вважають їх синонімами, інші – вкладають в них різний зміст. Дана проблема, що була предметом тривалих дискусій в зарубіжній історіографії, набула принципового значення, оскільки «кожен автор в залежності від способу її вирішення формулював відповідний набір категорій та логічних зв'язок для описання та обґрунтування представленої моделі менталітету (ментальності)»[59].

Для радянської юридичної науки було характерним ототожнення поняття менталітет з ментальністю. Так, відповідно до ідей та традицій французької школи «Анналів», існує наступне визначення ментальності: «це наявність у людей певного суспільного розумового інструментарію, психологічного оснащення, котре дає їм можливість по-своєму усвідомлювати світ і самих себе. До ментальності були віднесені «соціально-психологічні установки, автоматизми та звички свідомості, способи бачення світу, уявлення людей, що належать до однієї і тієї ж соціально-культурної спільноти… по більшій мірі вони не усвідомлюються людьми… виражають не стільки індивідуальні установки особистості, скільки поза особисту сторону суспільної свідомості.

Сучасні дослідники зазначають, що «поняття «правовий менталітет»: це спосіб правового мислення, спільність духовної налаштованості людини, соціальної групи чи спільноти щодо сприйняття права, окремих правових явищ, що виникає на підставі історично сформованої системи специфічних і в той же час найбільш типових і стійких для певної соціальної або національно-етнічної спільності світоглядних уявлень, оцінювань і реагувань на об'єкти державно-правової дійсності. Правовий менталітет становить собою певний спосіб думок, сукупність інтелектуальних навичок і духовних

[59] Копельців-Левицька Є. Д. Проблематика ментальності і історичній ретроспективі. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2017. Том 2. Вип. 44. С. 170.

установок, які впливають на ставлення до світу права. Він віддзеркалює вкорінені у свідомості соціуму традиції, звички, способи інтелектуального сприйняття права й означає стереотипне сприйняття правових явищ, забезпечуючи можливість адаптації до зовнішніх умов і корекцію соціальної поведінки»[60].

На нашу думку, поняття менталітету є багатоаспектним, його сутність проявляється у домінуючих життєвих настроях людей, у характерних особливостях світовідчуття, у системі моральних вимог, норм, цінностей і принципів виховання, у співвідношенні магічних і технологічних методів впливу на дійсність, у формах взаємин між людьми, у сімейних засадах, у ставленні до природи та праці, в організації побуту, в конкретних актах самоорганізації етносу тощо.

Вважаємо, що менталітет охоплює стереотипи свідомості, які властиві не індивіду, а виключно великій соціальній групі. Щодо індивіда, то тут більш прийнятним є термін «ментальність».

Втім, вказана точка зору мала своїх опонентів. Ряд вчених наполягали на суто особистісній природі ментальності на тій підставі, що індивідуум – це останнє і, відповідно, основне кільце в ряду суб'єктів – її носіїв.

Класифікуючи правовий менталітет, слід враховувати й наукову теорію, яка дає можливість виокремити його типи за критерієм функціонуючих правових систем. Також можна запропонувати його диференціацію, ґрунтуючись на поділі права на приватне й публічне. У цьому зв'язку він складатиметься із 2-х зрізів – менталітету публічно-правового і приватно-правового.

Ще одна інтерпретація співвідношення понять «менталітет» та «ментальність» полягає у тому, що поняття «ментальність» розуміється як базова характеристика системи психологічних механізмів репрезентації досвіду у свідомості людей історично визначеної лінгвокультурної спільноти, що фіксує функціонально-динамічні

[60] Морфологія культури / за ред. В. О. Лозового. Х. : Право, 2007. С. 339.

аспекти відповідного внутрішнього досвіду…, тоді як більш вживане слово «менталітет» означає змістовні сторони феномену. Визнаючи розуміння ментальності як процесу «вторинного перекодування» картини світу за допомогою знакових систем, як способу реалізації моделі світу в різних семіотичних втіленнях, котрі утворюють універсальну систему, що має природу семи сфери…, будемо виходити з того, що поняття менталітет відображає наявність певного змісту цієї системи, визначення якої дозволяє намітити структурні зв'язки між елементами не лише в процесуальному, але й функціонально-змістовному аспектах[61].

Прихильник розмежування термінів «менталітет» та «ментальність», А. О. Рубан відмічає, що ментальність – це полісемантичне поняття для визначення рівнів мислення; інтегральна етнопсихологічна ознака індивіда, народу, нації; специфічне відображення дійсності, зумовлене життєдіяльністю нації (етносу) у конкретному географічному, історичному, культурному просторі; властивий певній епосі, культурі цивілізації, спільності загальний розумовий інструмент, яким індивіди епохи володіють, користуються в неусвідомленій формі. Сутнісною формою вияву ментальності є менталітет – інтегральна ціннісно-мотиваційна характеристика соціальної спільноти; сформована система елементів духовного життя й світосприйняття, яка зумовлює відповідні стереотипи поведінки, діяльності, способи життя різноманітних соціальних груп та індивідів; включає сукупність ціннісних, символічних, свідомих чи підсвідомих відчуттів, уявлень, настроїв, поглядів, світобачення. До менталітету належать звички, прагнення, символіка, традиції, інтуїтивне, несвідоме, що існують на рівні несвідомих психічних процесів[62].

---

[61] Калина М. Ф., Чорний Є. В., Шоркин А. Ф. Образи ментальності і поле політики. К. : Агропромвидат України, 1999. С. 7.

[62] Рубан А. О. Світоглядні особливості українського національного характеру (філософсько-антропологічний аналіз) : дис. … канд. філос. наук : 09.00.04 «Філософська антропологія; філософія культури» / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. К., 2008. С. 176.

Вітчизняний філософ Д. Чижевський для комплексного аналізу менталітету застосовує категорії «народний характер» і «народний світогляд», а для позначення ментальності – категорію «психічний уклад». Дослідник стверджує, що «народний світогляд є поєднанням певних надісторичних та історичних елементів, до того ж останні в контексті зміни менталітету є більш динамічними, тоді як перші (психічний уклад нації – Д. Чижевський) доволі складно підлягають трансформаціям»[63].

Дещо іншу точку зору висловлюють представники третьої групи. В різних інтерпретаціях вони стверджували про первинність ментальності:

– це спрощена форма чи перша сходинка (характерна для племені та народності) формування менталітету. Друга сходинка – це менталітет, сформований вже в рамках нації;

– розглядається як вихідний пласт колективної свідомості, а менталітет – як сформована на цій основі сукупність колективних переваг, поведінкових орієнтирів;

– менталітет – соціально-структурована ментальність, а остання відображає індивідуально (соціально)-психологічну специфіку та духовний стан суб'єкта (особистості, соціальної групи).

На думку деяких вчених сходу, поняття «ментальність» означає певні універсальні базові конструкти духовного життя суспільства, що формуються в соціокультурному просторі в конкретні історичні періоди (наприклад, «дух капіталізму» (М. Вебер), «ментальні конструкти первісного суспільства» (К. Леви-Стросс), «психічна оснастка цивілізації / культури середньовіччя, епохи Відродження» (Февр та ін.).

Досить часто категорії менталітет ментальність розглядають поряд з такими поняттями як духовність нації, «національна

[63] Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні (передрук з другого видання: «Дмитро Чижевський – Нариси з історії філософії на Україні», рік 1983, Мюнхен). Нью Йорк, 1991. С. 15.

ідея, національні цінності, «національний характер співвідносять із такими суміжними поняттями як національна самосвідомість, політична самосвідомість, культурний архетип, історична пам'ять народу тощо[64].

Також можна зустріти і таку трактовку поняття «менталітет» – це особливий культурно-історичний компонент суспільної свідомості, що відображає соціально-психологічну специфіку і духовний стан соціально-історичного суб'єкта (особистість, соціальна група, етнос тощо). Дане поняття коректно застосовувати по відношенню до суб'єктів (індивідуальний менталітет, менталітет соціальної групи, менталітет соціуму тощо), подібно тому, як це відбувається, наприклад, з поняттям «свідомість» (індивідуальна, колективна, національна).

При аналізі співвідношення понять менталітет та ментальність слід також враховувати результати дослідження П. М. Балтаджи, яка зазначає, що «синтез всіх структурних компонентів ментальності, їх засвоєння здійснюється на підсвідомості і обумовлює спосіб життя. Науковий дискурс з ментальної проблематики дозволяє констатувати, що ментальність, з одного боку, є міждисциплінарним поняттям, а з іншого – полісемантичним, багатогранним, поліфункціональним явищем, що має безпосередній зв'язок із тією чи іншою людською спільнотою і віддзеркалює історичну, політичну, соціальну, мовну, духовно-релігійну специфіку суспільного буття. Менталітет, у свою чергу, представляє сукупність ідей, поглядів, стереотипів, форм і засобів поведінки, що склались історично, були засвоєні суспільством»[65].

Аналіз дисертаційних досліджень захищених в Україні протягом останнього десятиліття, свідчить про збереження плюралізму

[64] Савчин Г. Я. Визначення поняття «правовий менталітет»: міждисциплінарний підхід. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ.* 2009. № 3. С. 3.

[65] Балтаджи П. М. Поняття «ментальність» у сучасних наукових дослідженнях. *Актуальні проблеми політики.* Одеса : Фенікс, 2012. Вип. 45. С. 22.

як у визначенні понять «менталітет», «ментальність», так і їх суб'єктивного складу, структури і функціональної спрямованості. Сьогодні активно доповнюється типологія ментальних утворень, обґрунтовуються нові критерії і підходи. Разом з тим слід визнати фундаментальність досліджень проведених зарубіжними і вітчизняними ученими у XIX–XX ст. і продовжувати пошук наукових відповідей на практичні питання. На сучасному етапі більш актуальною є проблема популяризації України в світі, підвищення свідомості нації, що є достойною презентацією державно-національної спільноти. Водночас в умовах світової інтеграції, зближення культур і цивілізацій принциповим є питання збереження історичних, національних і мовно-культурних традицій»[66].

«Правовий менталітет пов'язується з правовою ментальністю через реальних, живих індивідів завдяки діяльності їх психіки та свідомості, їх пізнанню та творчості, через конкретні ідеї, погляди, положення та теорії, що генеруються мозком окремих індивідів, що входять через групові та колективні правові ментальності в менталітети народів, націй, в правове життя суспільства та культуру»[67].

«Але, справедливо буде зазначити, що від народження людина позбавлена будь-якої «ментальної програми». Тому «ментальна програма» успадковується через соціалізацію, освіту, виховання. Мова йде про передачу позитивного досвіду, накопиченого людством – культурних, моральних, соціальних та правових традицій і т. д. А вже сам правовий менталітет виконує

[66] Балтаджи П. М. Поняття «ментальність» у сучасних наукових дослідженнях. *Актуальні проблеми політики*: зб. наук. пр. / редкол.: С. В. Ківалов (голов. ред.), Л. І. Кормич (заступ. голов. ред.), Ю. П. Аленін (та ін.); МОНмолодьспорт України, НУ ОЮА. Одеса : Фенікс, 2012. Вип. 45. С. 25.

[67] Кобко-Одарій В. С. Взаємозв'язок правового менталітету та правового виховання. *Верховенство права та правова держава* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Ужгород, 21–22 жовтня 2016 р.). Ужгород : Ужгородський національний університет, 2016. С. 18.

захисну функцію для народу (має здатність до самозбереження та самовідновлення)»[68].

Термін «менталітет» є первинним, а термін «ментальність» вторинним, він є похідним від першого. Тим не менше, потрібно сказати, що використання даних термінів в науковій літературі ще не є сталим. Невизначеність та розпливчатість даних термінів обумовлена тим, що по-перше, громісткість певних визначень поняття «менталітет», по-друге, тим, що представники різних наукових галузей вкладають в дане визначення своє «забарвлення», по-третє, тим, що лексичне значення залежить від тих історичних реалій та контекстів, в яких вони використовуються.

«Зауважимо, що дані поняття співвідносяться як частина і ціле. Де правовий менталітет займає основну, фундаментальну позицію»[69].

Деякі вчені визначають правовий менталітет як категорію, що відображає складну морфологію індивідуальної та суспільної свідомості, що позначає всі позитивні та негативні, і знакові, образні, символічні та інші феномени правового менталітету, через які знаходить своє вираження правова культура.

Існує й інша теорія – під правовим менталітетом необхідно «розуміти сукупність правових архетипів та уявлень, сталих, звичних образів, форм та стилю юридичного мислення, котрі в різних соціумах, етносах, типах цивілізацій і т. п. мають власний зміст, різним чином поєднуються, але завжди лежать в основі сприйняття компонентів національної державності (юридичних та політичних інститутів, національних та конфесійних відносин та ін.), визначають

[68] Кобко-Одарій В. С. Вплив правової ментальності на формування особистості. *Розвиток сучасного права та держави в юридичній теорії та практиці* : зб. матер. Всеукраїнського круг. столу онлайн, присвяченого 25-річчю Національного університету «Одеська юридична академія» та 175-річчю Одеської школи права. Одеса, 2022. С. 73.

[69] Кобко-Одарій В. С. Правовий менталітет і правова ментальність: щодо питання співвідношення. *Theory and practice of science: key aspect* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Rom, Italy. 19.06.2022–20.06.2022). С. 310.

специфіку правової поведінки індивіда, тих чи інших соціальних та професійних груп, державних органів та посадових осіб»[70].

Заслуговує на увагу й теорія, яка вказує що правовий менталітет – «це історично сформовані специфічні, найбільш типові та стійкі для певної соціальної чи національно-етнічної спільноти, системи світоглядних уявлень, оцінювань та реагувань на об'єкти державно-правової дійсності»[71].

Ю. М. Оборотов трактує правовий менталітет як «глибинний рівень правосвідомості народу та окремої особистості, що включає свідоме та неусвідомлене сприйняття права»[72].

В. В. Завальнюк під правовим менталітетом розуміє «визначені природними, історичними і соціальними умовами буття, відносно стійкі уявлення про правову дійсність та стереотипи правової поведінки, властиві соціальним спільнотам різного рівня та походження»[73].

На думку Ю. М. Дмитрієнка, правовий менталітет – «це всезагальна ідейно-світоглядна та нормативно-правова установка або стереотип правової свідомості, що задані з глибокого дитинства, колективний неподільний ідейно-світоглядний та нормативно-правовий образ правового мислення, який має відносну усталеність (періодів становлення правової свідомості) та абсолютну усталеність (за період розвитку правової свідомості) та ґрунтується не на критичній нормативній (правовій, моральній, ідеологічній чи законодавчій) рефлексії чи спонтанних випадкових правових ідеях, думках, простих темах, а на тому, що конкретно оцінюється,

---

[70] Петінова О. Б. Ментальність як соціокультурний феномен в контексті соціально-філософського аналізу. *Культура народов Причерноморья*. 2004. Т. 1. С. 140.

[71] Небелиця Н. В. Менталітет як світоглядна та теоретична проблема. *Культура народов Причерноморья*. 2004. С. 126.

[72] Оборотов Ю. М. Традиції і оновлення в правовій сфері: питання теорії. Одеса : Юридична література, 2002. С. 98.

[73] Завальнюк В. В. Правові традиції та антропоцентричне розуміння правової реальності. *Митна справа.* 2014. № 4 (94). С. 14.

верифікується та розглядається у межах тієї чи іншої корпоративно-правової групи чи суспільства як само собою зрозуміле»[74].

Г. Я. Савчин підкреслює, що «правовий менталітет – це світосприйняття тієї чи іншої соціальної групи, класу, нації, народу і суспільства держави, права, способу їх існування і функціонування. Він відображає особливу роль правової і політичної реальності в житті суспільства. Правовий менталітет – це стан розуму колективного суб'єкту політики стосовно шляху і способу реформування права і держави, їхніх структурно-функціональних компонентів (правової системи, форми правління, політичного режиму, функцій права і держави тощо). Правовий менталітет соціальної групи, класу, народу, нації визначається матеріальними умовами їхнього життя, рівнем розвитку суспільства загалом, впливом на його склад мислення світового суспільства»[75].

Інша група вчених визначає «правовий менталітет як особливий культурно-історичний компонент суспільної свідомості, що відображає соціально-психологічну специфіку та духовний стан соціально-історичного суб'єкта (особистість, соціальна група, етнос тощо). Правовий менталітет представляє собою єдність духовної та практичної сторін, що гармонічно поєднують об'єктивну сторону суспільних відносин, діяльність соціальних інститутів із внутрішнім духовним світом носіїв правового менталітету»[76].

Л. Бойко вважає, що правовий менталітет – це «феномен, закладений у глибинному рівні правосвідомості у вигляді стійких правових уявлень, архетипів, звичок, реакцій певної

---

[74] Дмитрієнко Ю. М. Становлення і розвиток української правової свідомості: ментальні та ідеологічні права її суб'єктів в аспекті української правової ментальності. *Форум права*. 2011. № 2. С. 244.

[75] Савчин Г. Я. Визначення поняття «правовий менталітет»: міждисциплінарний підхід. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ.* 2009. № 3. С. 4.

[76] Міщенко М. М. Українські національні архетипи від колективного несвідомого до усвідомленої національної ідентичності (до актуальності методології архетипічного аналізу). *Вісник Харківського нац. унів. ім. В. Н. Каразіна*. 2014. Вип. 51. С. 91.

етнокультурної спільноти, які в цілому й визначають усталений образ правової реальності»[77].

Зазначимо, що два останні визначення є неточними, оскільки в них правосвідомість, правове мислення, правова поведінка, правова культура і діяльність є основними елементами. Правовий менталітет достатньо тісно пов'язаний з вказаними правовими явищами, але він не може їх повністю включати. Друге зауваження стосується того, що правовий менталітет включає в себе правові цінності, правові традиції, ціннісні орієнтації. Правовий менталітет – це не система цінностей, а система способів оцінювання. При цьому правовий менталітет зазвичай «мовчазний» і проявляється в повсякденній діяльності людей, а не в будь-яких уявленнях.

Х. Бехруз визначає правовий менталітет, як «духовно-психологічну основу позитивного права. Ментальність закріплює стереотипні моделі поведінки, що зберігають основу суспільного порядку. При цьому правовий менталітет не пов'язаний з державною ідеологією, також він не залежить від наукових концепцій та доктрин, правових течій по поясненню та реалізації тих чи інших новацій у праві»[78].

Як бачимо науковці по різному підходять до трактування поняття «правовий менталітет», але всі вони зголошуються на тому, що це світосприйняття тієї чи іншої соціальної групи, класу, нації, народу, етносу. Поняття «етнос», «народ», «нація» сприймається та трактується деякими вченими як синоніми, в той же час дані терміни розрізняються між собою за змістом. Тому вважаємо за доцільне проаналізувати дані поняття та визначитись з термінологічними межами правового менталітету.

---

[77] Бойко Л. М. Правовий менталітет у контексті понятійно-категоріального ряду «правова культура – правова свідомість – правовий менталітет». *Південноукр. правн. часопис.* 2006. № 4. С. 53.

[78] Бехруз Х. С. Особливості східної правової ментальності. Матеріали секційних засідань і дискусій IX Міжнародних Лихачевських наукових читань, 14–15 травня 2009 р. СПб. : СПбГУП, 2009. С. 379.

Культорологічний енциклопедичний словних трактує поняття етнос як історично сформовану сталу спільність людей – плем'я, народ, нація, основними ознаками якої виступає мова, територія, матеріальна та духовна культура та самосвідомість. Дане визначення, на нашу думку, є досить загальним та розмитим. По-перше, не проводиться різниця між такими поняттями, як «народ», «етнос», «нація», вони є синонімічними. По-друге, під дане визначення може підходити будь-яка соціальна спільнота[79].

В енциклопедії історії України зазначено, що під «етносом слід розуміти – сталу групу людей, що історично склалася, усвідомлює свою єдність поза економічним, соціальним, політичним та конфесійним поділом та має спільні етнічно маркуючі ознаки. За значенням є близьким до поняття «народ» у його буденному розумінні»[80].

У свою чергу, у філософському енциклопедичному словнику, етнос визначається як – «спільнота, в якій люди обєднані вірою у спільне походження та наявності культурної єдності – мови, звичаїв, міфів, епосу і т. п.»[81].

І. З. Танчин, зазначає, що «при визначенні поняття «етнос» слід наголошувати на домінуючій ролі культурно-історичних зв'язків у житті етнічних спільнот. Це дозволяє трактувати етнос як тип культурної спільноти, яка приділяє значну увагу спільному походженню та історичній долі і вирізняється з-поміж інших подібних спільнот однією або кількома культурними особливостями: релігією, звичаями, мовою тощо. В свою чергу нація ж є сукупністю людей, що має власну назву, свою історичну територію, спільні

[79] Культологія: енциклопедичний словник / за ред. д-ра філ. наук, проф. В. П. Мельника. Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2013. С. 308.

[80] Павленко Ю. В. ЕТНОС. Енциклопедія історії України : т. 3 : Е-Й / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін ; НАН України. Інститут історії України. К. : В-во «Наукова думка», 2005. С. 423.

[81] Етнос. Філософський енциклопедичний словник / Ред. кол.: В. І. Шинкарук (голова редколегії) та ін. ; наук. ред.: Л. В. Озадовська, Н. П. Поліщук ; І. О. Покаржевська (художнє оформлення). Київ : Абрис, 2002. 395.

міфи та історичну пам'ять, спільну масову громадську культуру, спільну економіку і єдині юридичні права та обов'язки для усіх членів. Тобто категорія нації містить у собі два компоненти – культурно-етнічний і громадсько-політичний. Вона ніби накладається на категорію етносу, будучи, разом з тим, зовсім іншою системою виміру історичних процесів»[82].

В науковій літературі відсутній єдиний підхід до трактування поняття «етнос». Існуючі підходи не є універсальними. За таких умов доцільно звернутись до трактування близького поняття «народ». Термін «народ» виник та використовувався раніше за термін «етнос», однак в академічних колах він був позбавлений наукового статусу в силу своєї багатозначності та розмитості. Термін «народ» використовується в різних значеннях. Його використовують для визначення етнічних груп, надетнічних спільнот, а також в якості синоніма слова «населення». Ще однією обставиною, що сприяла ототожненню понять «етнос» та «народ» є прийнята ще за радянських часів марксистка історико-стадіональна теорія етногенезу, у відповідності до якої народ – це лише певний історичний етап розвитку етносу, тобто народ одночасно являється і людьми в цілому, і суспільством в певній державі, і стадією етногенезу. Амплітуда семантичних значень настільки широка, що природнім наслідком такого використання понятійного ряду – виникнення змістовної плутанини. Саме тому вважаємо за доцільне зупинитися на тих визначеннях «народ», що мають місце в сучасній науковій літературі.

Народ – це спільнота, яка відрізняється від усіх інших стійким комплесом духовних, психічних та фізичних якостей і спроможна його передавати своїм нащадкам.

Характерною відмінною рисою народу є те, що в його утворенні обов'язково беруть участь декілька етносів, тобто це не кількісне

[82] Танчин І. З. Методологічні підходи до вивчення етнічних спільнот. Соціологія : навч. посіб. для студентів ВНЗ, аспірантів, викладачів. 3-тє вид., перероб. і доп. К., 2008. С. 265.

зростання одного етносу. Народ зберігає зв'язок з етносом, однак етнічний вимір не є єдиним. Народ, заснований на етносі, наділений всіма його рисами, але при цього додає нові компоненти. Також в народі більш складна ідентичність, що включає не лише колективну (характерну для етносу), але й індивідуальну. При цьому індивідуальна ідентичність є певною виключною прерогативою еліти.

Також досить важливо уточнити співвідношення термінів «нація» та «етнос». Для аналізу цієї термінологічної пари слід детальніше зупинитися на понятті «нація».

У науковій літературі представлені дві концепції нації: західна (територіальна) та незахідна (етнічна). У відповідності до західної концепції нація – це сукупність людей, що мають власне ім'я, свою історичну територію, загальні міфи та історичну пам'ять, спільну мову, суспільну культуру, загальну економіку та єдині юридичні права та обов'язки для всіх членів. Основною ознакою нації за такого підходу є національна держава на певній території. При цьому для західної концепції характерне ототожнення нації та народу.

Прихильники незахідної концепції поділилися на два табори: одні вважають, що термін «нація» застосовується у двох значеннях, а саме: як історичне етнічне для соціо, політична, духовна спільнота людей з певною психологією, самосвідомістю, спільною територією, економічним життям, культурою, мовою; як сукупність громадян певної держави. у першому випадку до нації належать тільки всі споріднені з певним етносом (так, до української нації належать тільки українці, але не німці, євреї, болгари, навіть якби вони були громадянами України). У другому випадку до нації належать усі, хто є громадянином держави.

Така трактовка нації пояснює основний принцип розмежування термінів «нація» та «етнос». Нація може інтегрувати різні етнічні групи і визначає не етнічну, а громадянську приналежність. Нація, на відміну від етносу, не біологічна, а культурна категорія, культурний, духовний феномен.

Нація – це «політично організований етнос або група етносів, які об'єднані спільними інтересами у створенні своєї національної держави»[83].

На думку А. О. Лазаревої, «нація несе в собі й біологічну забарвленість, тобто це певна група, яка поєднує людей не за корисливими ознаками, а за природними; людина до нації належить від народження. Це пов'язує її з минулими поколіннями та з батьками. Вона, таким чином, вже не одна на світі, а належить до інших людей, відносить себе до нації та визначає «хто вона є». Причому це не розглядається як щось негативне або позитивне, ні, національна належність, яка визначає світогляд, міфологію, архетипи та стереотипи поведінки, свідчить про внутрішню наповненість особистості та її силу, яка допомагає гармонізувати суспільні відносини і зберегти індивідуальність в умовах загальності. Національна свідомість, що формується в умовах суспільного розвитку нації, зберігає певну символіку національного буття у певних історичних, культурних і соціально-економічних умовах. Символіка національного буття зберігається у свідомості на рівні усталених образів, котрі віддзеркалюють зразки нормативної поведінки нації, і впливає на механізми функціонування нації в умовах трансформації та суспільних змін»[84].

Таким чином, вважаємо за доцільне використовувати термін «народ» оскільки від є відображенням національно-культурної спільноти.

Із наведених позицій можна дійти висновку, що в юридичній літературі здебільшого змінилася термінологічна «оболонка» щодо визначення «правового менталітету», але існування народного, національного духу, про який писали представники історичної

[83] Панібудьласка В. Ф., Макогон В. П., Деревінський В. Ф., Савойська С. В., Панібудьласка А. В. Історія України. К. : КНУБА, 2008. С. 25.

[84] Лазарева А. О. Націіональні передпосилки формування державної влади в українському суспільстві. *Перспективи* : соціально-політичний журнал. 2015. № 3. С. 80.

школи права як про першопричину становлення та розвитку права, по суті залишилось тим же: носієм менталітету визначається національно-культурна спільнота, він характеризує її духовну своєрідність, має сталий, традиційний характер і в силу чого досить важко піддається змінам.

За великої кількості підходів до визначення поняття менталітет та правовий менталітет вважаємо за необхідне виділити найбільш характерні ознаки, що пояснюють можливість формування та вдосконалення саме правової його складової.

С. Кримський вважає, що основними рисами, притаманними менталітету, є:

1) спільна духовна налаштованість, своєрідна константа, типова для конкретної групи людей, спільноти, виражена в цілісному чи відносно цілісному, характерному тільки їм стереотипі способу мислення, сприйняття інших культурних цінностей;

2) своєрідний тип мислення та сприйняття буття й світобудови;

3) глибинний зв'язок із підсвідомістю, що справляє суттєвий вплив на формування соціокультурних установок та поведінку;

4) залежність від зовнішніх умов або ж соціальної обумовленості[85].

Дані риси мають безпосереднє відношення і до правового менталітету, оскільки реально існуючі стійкі якості виявляють себе у вигляді швидкості сприйняття загальновизнаних цінностей, їх усвідомлення й засвоєння на ментальному рівні.

Сумуючи наукові визначення поняття «правовий менталітет» можна, на нашу думку, виокремити наступні ***ознаки:***

– правовий менталітет – елемент суспільної правової психології (масової суспільної правосвідомості) соціуму на різних історичних проміжках часу;

[85] Кримський С. Б. Архетипи української ментальності. Проблеми теорії ментальності / кол. авт. ; відп. ред. М. В. Попович. К., 2006. С. 276.

– правовий менталітет виступає в якості внутрішнього коду соціуму, котрий забезпечує прийнятність історичного розвитку і багато в чому програмує специфіку долі та культури певного суспільства;

– правовий менталітет концентрує в собі найбільш яскраві соціально-психологічні образи правового життя народу;

– правовий менталітет є достатньо стійким і недостатньо схильним до змін стрижнем, що пронизує всю правову історію етносу;

– правовий менталітет є необхідною, об'єктивно існуючою духовною реальністю, що здійснює істотний консервативний вплив на державну правову ідеологію та правову психологію соціуму;

– правовий менталітет характеризується бінарністю, котра проявляється в усвідомлених і неусвідомлених елементів;

– правовий менталітет, на відміну від поняття «ментальність», має колективний характер;

– до правового менталітету входять «потаємні», «неявні» стереотипи мислення та поведінки людей, що відрізняють одну соціально-етнічну спільноту від іншої. Це найбільш глибинний рівень свідомості, котрий в значній мірі поєднується з безсвідомим правовим рівнем, памятью народу про минуле;

– правовий менталітет містить латентну здатність діяти та сприймати навколишнє середовище в певному напрямку відповідно до історично складеного соціально-культурного коду.

Багатоманітність підходів до трактування поняття «правовий менталітет» та хибність деяких тверджень спонукало нас до спроби сформулювати власне визначення.

На нашу думку ***правовий менталітет*** *– це своєрідний «генетичний код» національно-культурної спільноти, який формується під впливом культурно-історичних, природно-кліматичних, соціальних, регілійних факторів, що представляє собою сукупність правових архетипів, уявлень, стереотипів, що склалися на рівні колективної свідомості та визначають специфіку правової поведінки.*

2.2 Сутнісні характеристики українського правового менталітету

Віддзеркаленням правової культури виступає правовий менталітет, адже людський вимір права неможливий без вивчення його ментального середовища.

Сьогодні в Україні триває процес становлення громадянського суспільства і правової держави, заснований на цінностях свободи, демократії і прав людини. Найскладнішими й найбільш динамічними в ньому є розвиток і модернізація національної правової системи, реформування якої передбачає насамперед зміну правової культури і правової свідомості населення.

На думку Павловської-Кравчук В. А., «поява й розвиток будь-якого явища чи предмета закономірно супроводжуються:

а) встановленням його первісних контактів з найближчим середовищем;

б) постійною експансією зв'язків;

в) збиранням інформації про реакції об'єктів-партнерів (зворотний зв'язок);

г) еволюцією, як наслідком власної структури й функціонального змісту. Не викликає сумніву обставина, що правова система в цілому і правовий менталітет як її складова частина не існують замкнуто й відособлено, орієнтуючись лише на власні смислові коди й не обмінюючись інформацією (енергією) між собою й з оточуючим середовищем»[86].

Правова система – це «невід'ємний структурний елемент будь-якого суспільства. Суспільство, в свою чергу служить її зовнішнім (оточуючим) середовищем та виконує функції надсистеми для неї. Н. М. Оніщенко на підставі аналізу наукової літератури

[86] Павловська-Кравчук В. А. Поняття та сутність правового менталітету: методологія дослідження. *Вісник Академії правових наук України.* 2010. № 4. С. 258.

виокремлює 3 блоки зв'язків, які необхідно охопити при дослідженні правової системи»[87]:

1) системний блок генетичних зв'язків з усіма іншими елементами суспільної системи, які тією чи іншою мірою формують правові зв'язки, зумовлюють місце індивіда в суспільстві й державі та певні реалії правової системи;

2) зв'язки і взаємозалежності всередині самої правової системи, тобто системні зв'язки, що характеризують організацію правової системи, та її такі основні компоненти, як взаємозв'язок правової діяльності і правових відносин, правосвідомості, правового менталітету, системи права тощо;

3) зв'язки правової системи з усією суспільною системою, які розкривають організаційні й регулятивні можливості першої, її роль у розвитку правового прогресу, досягнення оптимальної єдності, стабільності й динамізму в суспільному житті.

Правовий менталітет конкретно взятого суспільства, безпосередньо впливає на правову свідомість (як індивідуальну, так і колективну), правову культуру й характер правового мислення. Адже загальновідомо, як підкреслює С. Ю. Шемшученко, що «між правовою культурою і правосвідомістю існує тісний взаємозв'язок, фундамент якого становить єдність правової норми й реальної поведінки, що й забезпечує досягнення соціальної ефективності права»[88].

Правова система детермінується ментальними особливостями суспільства. Крім того, менталітет є певною абстракцією, вмістилищем системоутворюючих ознак та характерних рис, котрі формуються у відповідний тип, залежно від комбінації складових елементів, які наповнюють дане поняття. В кожній нації ментальні ознаки є визначальними відносно інших і становлять неповторний

[87] Оніщенко Н. М. Правова система: проблеми теорії: моногр. К. : Ін–т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002. С. 14.

[88] Шемшученко Ю. С. Теоретичні засади взаємодії права і культури. *Право і культура: теорія і практика* : матер. міжнар. наук. конф. К. : МП «Леся», 1997. С. 5.

соціально-культурний код народу, етносу, суспільства. Як слушно зауважував І. Кант, кожен народ має свій характер. Основою ж характеру, вчений вважав, ті риси предків, що закріплені генетично і передаються із покоління у покоління. Це доводиться тим, що у разі зміни місця проживання та форм правління характер народу, як правило, не змінюється; зберігається мова, рід занять, костюми[89].

Перш ніж розкрити своєрідність правового менталітету українського народу необхідно звернутися до аналізу його структурних елементів. В юридичній літературі наводяться різні підходи до структури правового менталітету.

Досить цікавий підхід до структури правового менталітету пропонує група вчених, котрі «виділяють в структурі два взаємодіючих рівня свідомого та несвідомого – сукупність усвідомлюючих та неусвідомлюючих уявлень, стереотипів, ціннісно-правових орієнтацій, правових атитюдів та установок певної соціальної спільноти в сфері політико-правової повсякденності»[90].

Інша група науковців умовно представляє менталітет у вигляді будівельної конструкції, де фундаментом виступає сфера «колективного несвідомого», а дахом – рівень свідомості індивіда. Структуру менталітету утворюють: установки, що лежать в основі концепції світобудови; уявлення про те, що таке цінність та відповідний набір «ціннісних образів»; апріорні уявлення про істину» «аксіоми свідомості»; система універсальних опозицій свідомості, їх модифікацій, втілень та символів; концепція світобудови; сфера переживань, атрибутивно пов'язаних з концепцією світобудови та системою цінностей; правила мислення, шаблони оцінки та алгоритми, тобто стереотипи мислення; семіотика поведінки[91].

---

[89] Кант І. Про характер як образ думок. Загальна психологія. (перекл.) Тексти : у 3-х томах / відп. ред. В. В. Петухов. Вид. 2-е випр. і доп. УМК «Психологія»; Генезис, 2002. С. 125.

[90] Сливка С. С. Проблеми філософії права : навч. посіб. Вид. 2 перероб. і допов. Харків : Право, 2015. С. 43.

[91] Стражний О. С. Український менталітет. Ілюзії. Міфи. Реальність. Київ : Книга, 2008. С. 25.

Таким чином, різні автори пропонують різні підходи до структури правового менталітету, але всі вони погоджуються з тим, що в структурі правового менталітету можна виділити зовнішній та внутрішній рівні. Зовнішній рівень формують фактори, що визначають розвиток правового менталітету та основні форми його зовнішнього прояву. Внутрішній рівень – основні структурні елементи правового менталітету, такі як стереотипи сприйняття, мислення, поведінки тощо.

На нашу думку, *структура правового менталіте*ту – *це внутрішня будова та зв'язок усіх структурних елементів даного правового явища.* До структури правового менталітету ми включаємо два рівні. Ці рівні є взаємопов'язаними та взаємодоповнюючими одне одного.

«Перший – це *зовнішній рівень*, який формують фактори, що визначають розвиток правового менталітету та основні форми його зовнішнього прояву. Це так званий «свідомий» рівень, який характеризується більшою динамічністю. На нього впливають детермінанти такі як: культурно-історичні, геополітичні, економічні та інші фактори. Також до них слід віднести соціально-економічний рівень життя певної країни, рівень правового розвитку держави та ступінь розвиненості правової культури, правової свідомості народу. Які мають безпосередній вплив на правовий менталітет.

Другий – це *внутрішній рівень*, до нього відносяться найголовніші елементи правового менталітету, такі як стереотипи сприйняття у правовій сфері, правові уявлення, правові установки, правові архетипи, ціннісні правові орієнтації тощо. Усі структурні елементи перебувають у постійному стані взаємозалежності та логічно взаємодоповнюють одне одного»[92].

Загальнонаціональні риси правового менталітету українського народу зумовлені візантійською компонентою менталітету.

[92] Кобко-Одарій В. С. Структура правового менталітету. *Історико-правовий часопис.* 2021. № 2 (17). С. 17.

Цивілізаційний вплив візантійської культури на правову систему Київської Русі, не міг не позначитись не ментальних особливостях українців. Візантійська імперія, знаходилась в регіоні, який тисячоліттям входив до старосхіддного цивілізаційного процесу. «Народи, які формували її культуру, були послідовниками стародавніх азіатських цивілізацій. Вони принесли у візантійський культурний синтез архаїчну ментальність, ідею обожнення влади. …імперську свідомість, сваволю і деспотизм, гедонізм…, аскетизм, ригоризм, нетерпимість, а також акцентування на відчутті початкової гріховності людського роду і окремої людини, які досить швидко трансформувалися в ідею соціальної провини, тобто початкової провини кожного перед лицем владної ієрархії»[93].

О. Донченко розглядаючи архетипи соціального життя підкреслює, що у дзеркалі візантизму пізнається образ українця – лицаря авантюриста вчорашнього дня, готового бачити лише прекрасне без гірких домішок недосконалості. Але він – лише дещо модифікований етнотип розбещеного елліна: гультяй, естет, прихильник пишномовного доктринерства в публічній сфері (і напрочуд безплідний у прийнятті предметних рішень), любитель невеликих замкнених товариств (із натяком на клубну елітарність), імпонентно-безпорадний перед громадською думкою і владою (на приниження особистої гідності реагує лише тоді, коли справа доходить до приниження тіла), якщо воно знаходиться на відстані хоча б декількох метрів, волюнтаристичний у непринципових питаннях і єлейно м'який там, де доводиться брати на себе відповідальність[94].

Ментальні риси народу формуються протягом тривалого історичного періоду, накопичуючи історичну силу виняткового значення, котра постійно зміцнюється. Як відмічає І. Г. Абрамова: «Нами, перш за все, управляють мертві, всі покоління, які колись

[93] Юрій М. Т. Етногенез та менталітет українського народу. 2-ге вид., доп. К. : Таксон, 1997. С. 122.

[94] Донченко О. Архетипи соціального життя і політика. К. : Либідь, 2001. С. 56.

проживали раніше за нас. Життя, доля та діяльність кожного покоління визначена життям та діяльністю попередніх поколінь. Кожне наступне покоління сковане нерозривним ланцюгом з попереднім. Воно може загинути, але розірвати цей ланцюг безсильно»[95]. Кожен наступний етап цивілізації закладає соціальні гени, котрі подібно до біологічних ген, проявляються з покоління в покоління.

Прийнято виділяти такі риси правового менталітету українського народу: індивідуальність, емоційність, етатизм, релігійність, прагнення до «свободи» тощо. Деякі дослідники до системоутворюючих ознак українського менталітету додають ще прив'язаність до землі, грунту (І. Мірчук), схильність до ідеалізації, «пафос причетності до Бога» (М. Юрій), сентименталізм, чутливість і ліризм (Д. Чижевський), кордоцентричність (О. Рудакевич) та інші. Ми спробуємо проаналізувати кожну з цих рис, порівнюючи відмінні і спільні погляди різних мислителів, висвітлюючи і власну позицію.

На думку М. І. Костомарова основу менталітету українського народу склали такі риси: «перевага особистості над общинністю, цінування особистісної свободи навіть у крайньому її вияві – своволі, що є причиною непостійності, невиразності мети й форм життя, поривчастості, прагнення до створення чогось та водночас до знищення створеного; із цього ж постає відсутність прагнення до панування над іншими народами. Ці риси мали також негативний сенс, оскільки визначили насамперед небажання й невміння українців підкоритися єдиній, чітко визначеній меті; спричинили відсутність цілеспрямованого розрахунку та, відповідно, нездатність організувати й утримувати владу як основу державності. Усвідомлення повноцінності особистості та безумовності її свободи визначили особливе – поетичне, духовне – ставлення українців до Бога»[96].

---

[95] Абрамова І. Г. До проблеми української ментальності. *Вісник Запорізького національного університету.* 2008. № 2. С. 9.

[96] Костомаров М. І. Дві руські народності. Сбірка творів історичної монографії і досліджень. К. 1. К.; Х. : Майдан, 1991. С. 93.

О. Донченко по своєму характеризує архетип візантійської компоненти загальноукраїнської ментальності. «Архетип «вічного учня» передбачає інфантилізм, перевагу наслідування над творчістю, геронтократію, нейтралізується індивідуалізмом. Архетип «героїзованого злочинця» характеризується симпатією до життя в екстремумі; елітарністю в девіантній поведінці. Даний архетип зумовлює такі якості, як авантюризм, маргинальність, естетичний максималізм, естетичний хамелеонізм. Дія цього архетипу є гальмом соціального прогресу. Архетип «долі»: ірраціонально-героїчні вчинки в екстремальних умовах і пасивне очікування за умов повсякдення. Даний архетип є основою прогнозу політичної поведінки представників сучасного електорату. Архетип «звеличування юродивого» означає, що психокультура візантизму потребує для власного самовиправлення великої кількості непродуктивних індивідів. Звідси перепони для здібних та клопотання про непродуктивних у сучасному суспільстві»[97].

Слушною видається думка В. М. Дем'яненко, який вважав, що «менталітету українського народу властиві такі риси, як інтровертність вищих психічних функцій у сприйнятті дійсності, що виявляється в зосередженості особи на фактах і проблемах внутрішнього, особистісно-індивідуального світу; кардіоцентричність, що проявляється у сентименталізмі, чутливості, любові до природи, яскраво виражених у пісенному фольклорі; анархічний індивідуалізм, партикулярне прагнення до особистої свободи без належного прагнення до державності, коли бракує ясних ідей, дисциплінованості й організованості; перевага емоційного, чуттєвого над волею та інтелектом»[98].

На думку С. У. Гонгаренко «менталітет українського народу складається з таких рис, як волелюбність, індивідуалізм, прагнення

[97] Донченко О. Архетипи соціального життя і політика. К. : Либідь, 2001. С. 57.

[98] Дем'яненко В. М. Ментальні характеристики політичної свідомості українців. *Людина і політика*. 2001. № 1. С. 95.

соціальної рівності, демократизм, духовний аристократизм, оптимізм, філософічність душі, глибока релігійність, милосердя, миролюбність, щирість і душевна щедрість, працелюбність»[99].

О. Дзьобань виділяє наступні риси правового менталітету українського народу:

1) недбале та негативне відношення до права та закону, яке одночасно поєднується з правовим ідеалізмом, з вірою в те, що експансія юридичних норм в сфері правового регулювання обов'язково приведе до якісного покращення життя. Обидві форми деформації правосвідомості суттєво сповільнюють розвиток правової культури, права, праворозуміння, законності, правопорядку;

2) українській правовій ментальності властивий етатизм, що також ускладнює правовий прогрес;

3) сучасна правова ментальність знаходиться в стані «ревізії» юридичних цінностей, норм, інститутів, які не відповідають потребам сучасної практики, котра посилює традиційну для української ментальності психологічну амбівалентність;

4) психологічна картина українського правового менталітету є багатогранною та поліаспектною. Для неї характерні ірраціональність, алогічність, імпульсивність, наївна ідеалістичність, терпимість, прагнення до справедливості та тісний зв'язок з релігійними цінностями;

5) українська ментальність не може бути поза простором правової культури, в той же час, одночасно вона дистанціюється від неї, від загальнолюдських цінностей;

6) сучасній українській правовій ментальності властиві не лише політична демагогія та популізм, але й еклектичність уявлень, ідеологічна сумбурність, непостійність та непослідовність поглядів[100].

---

[99] Гончаренко С. У. Український педагогічний словник. К. : Либідь, 1997. С. 204.

[100] Дзьобань О. П. Українська національна правова ментальність: специфіка філософсько-правової рефлексії. *Методологічні проблеми правової науки* : матеріали Міжнарод. наук. конф., Харків, 13–14 грудня 2002 р. Х. : Право, 2003. С. 132.

Д. Чижевський у своїй спробі охарактеризувати менталітет українського народу вказує на такі найважливіші ознаки:

1) «емоціоналізм» – означає перевагу емоційно-почуттєвого елементу над раціональним (пріоритет «серця» над «головою»), що виявляється і в артистизмі української натури, і в емоційно наповненому ставленні до життя, і в ліричному сприйнятті зовнішнього світу. Є очевидним, що ця риса значною мірою ускладнює формування правосвідомості, оскільки праву ближче тембр логічних міркувань. Проте вона не веде до акценту на «внутрішньому», до розвитку здатності до самообмеження, моральної автономності як «клітинки правосвідомості»;

2) «індивідуалізм і прагнення до свободи» – є вираженням вольового моменту. Але при зближенні свободи з рівністю «волю до свободи» веде не тільки до неприйняття деспотизму (вимога обмежень влади є відмінною рисою правосвідомості), а й до негативного ставлення до твердої влади взагалі, що межує з анархізмом (це робить правосвідомість майже неможливою). Прагнення до індивідуальної свободи найбільшою мірою відповідає ідеї права, тим більше, що з цією рисою пов'язують «почуття власної гідності і поваги до чужої». Таким чином, для української правосвідомості характерне визнання великої цінності суб'єктивного права, безпосередньо не пов'язаного з владою. Прагнення віддалитися від влади існує як стійка тенденція;

3) «неспокійність і рухливість» – розглядається як похідний результат взаємодії перших двох: емоціоналізму, з його прагненням до нових форм, та індивідуалізму, що не хоче мати ніяких стійких основ поза індивідом і не може відшукати їх у собі самому. В основі негативних проявів цієї риси («пихатості», «тенденції до взаємної боротьби, руйнування власних і чужих життєвих форм» тощо) лежить невитриманість волі, якою керують почуття, а не розум, їй не вистачає стриманості й цілеспрямованості. Підвищена емоційність призводить до нестабільності, непослідовності вчинків,

до недостатньої цілеспрямованості у виконанні щоденної роботи із самотворення себе і історії[101].

На думку В. Павловської-Кравчук до головних особливостей правового менталітету українського народу належать: «індивідуалізм та відповідність ліберальним цінностям; амбівалентність стосовно ідеї права; недбале і негативне ставлення до права і закону, яке одночасно поєднується з правовим ідеалізмом; етатизм; транзитивність, що виявляється у стані «ревізії» юридичних цінностей, норм, інститутів; ірраціональність, алогічність, імпульсивність, наївна ідеалістичність, терпимість, прагнення до справедливості і тісний зв'язок із релігійними цінностями; еклектичність уявлень, ідеологічна сумбурність, непостійність і непослідовність поглядів»[102].

На думку О. М. Рудакевича українській ментальності властиві такі системотворчі ознаки:

– інтроверсивність вищих психічних функцій у сприйнятті навколишньої дійсності, що виявляється у зосередженості особи на фактах і проблемах внутрішнього, особистісно-індивідуального світу;

– кордоцентричність, що проявляється в сентименталізмі, чутливості, емпатії, любові до природи, в пісенному фольклорі, яскравій обрядовості, естетизмі народного життя, культуротворчості;

– перевага емоційно-чуттєвого над волею та інтелектом, перевага морального буття над інтелектуальним у відношенні до екзистенціального значення;

– анархічний індивідуалізм, що виявляється у різних формах відцентрового, партикулярного прагнення до особистої свободи;

– меншовартість – певний тип самооцінки, пов'язаний з визначенням недостатності своїх національних особливостей

[101] Чижевский Д. Нариси з історії філософії на Україні. К. : «Орій» при УКСП «Кобза», 1992. С. 17.

[102] Павловська-Кравчук В. Український правовий менталітет: особливості становлення та розвитку. *Вісник Академії правових наук України.* 2012. № 2. С. 285.

у порівнянні з іншими народами та націями або внаслідок браку внутрішніх національних якостей, які виникли у результаті зовнішніх обставин. Комплекс меншовартості породжує комплекс «кривди», образи, що може, своєю чергою, спричинити міжнародні конфлікти[103].

Д. П. Богіня, цілком слушно зазначає, що «національний менталітет – є елементом вираження свідомих та підсвідомих дій, що закріплені у вигляді певних образів, котрі стають основою внутрішнього світу особистості та складають норми і ціннісні орієнтації, які формуються в процесі соціалізації»[104].

Таким чином дії, що повторюються в процесі життєдіяльності людини, набувають вигляду певних стереотипів, які закріплюються у свідомості, тобто усвідомлюються особою, що є активним або пасивним чинником дії, а пізніше вони передаються іншим поколінням у вигляді теоретичних настанов, які застосовуються на практиці; якщо вони мають практичне застосування та є корисними для людини, тоді формується своєрідна картина сприйняття, адже норми застосовуються у певній сукупності.

Практична перевірка життєздатності ментальних елементів закріплює їх у свідомості, і так продовжується процес формування ментальності нової людини. Звісно, частина елементів відкидається або трансформується, адже тотожне повторення умов існування суспільства та спільнот на різних етапах історичного розвитку нації фактично відсутнє. Тому менталітет людини має різну сукупність елементів та символічну забарвленість, адже він формувався під впливом зовсім інших за змістом соціальних та історичних умов. Особливо це стосується національного менталітету та його ролі у суспільстві.

---

[103] Рудакевич О. М. Національна політична культура: теорія, методологія, український досвід. Тернопіль : Вид-во ТНЕУ «Економічна думка», 2010. С. 89.

[104] Богиня Д. П. Ментальний чинник в сфері праці: проблеми теорії та практики. Київ : Шторм, 2003. С. 17.

По-перше, відзначимо ту соціальну значущість, яку мала українська нація в XIX столітті при відсутності власної державності та на основі певних ідеологічних коливань інтелігенції, яка підтримувала керуючий уряд і в той же час намагалася хоча б у галузі культури зберегти національну самобутність українців, вивчаючи з цією метою історію та культурне багатство народу.

По-друге, диференціація соціальної структури серед, здебільшого, статусної групи селянства, що не мало освіти, а також культурницьке та побутове збереження традицій і особливостей нації мало неусвідомлений характер і не дуже нагадувало основи ідентифікації, адже це були традиції селянства, а не українства взагалі.

На думку А. О. Лазаревої, «нація визначає систему дій та напрямки її реалізації за допомогою ментальності, яка переростає в національний характер, коли перевіряється на практиці. Інтерес до вивчення менталітету проявився у вчених-філософів саме через те, що представники нації не тільки мислять однаково, а й діють згідно з певною визначеною схемою мислення, причому трансформація мислення проходить крізь призму зміни діяльності, що знов-таки характеризує націю як самостійну спільноту і відрізняє її від інших національних та етнічних спільнот. Так структура національного менталітету складається з національної ментальності та національного характеру»[105].

І. Рибчин аналізуючи позитивні та негативні риси української ментальності, зауважує, що «останні перебувають у системній єдності та впливають, залежно від обставин, на спосіб вираження духу, діяльності. Прояв позитивних рис української ментальності (працьовитість, хазяйновитість, миролюбність, толерантність, релігійність, демократичність, волелюбність) та її негативних рис (пасивність, непослідовність, низька самооцінка, відсутність

[105] Лазарева А. О. Морально-етичні цінності громадянського суспільства. Одеса : ВМВ, 2016. С. 113.

цілеспрямованості, «хуторянство», низький рівень солідарності) залежить від конкретних життєвих обставин»[106].

М. Рязанов виділяє наступні риси слов'янського менталітету: «чуйність, емоційність мотивації, кмітливість, тобто виконання поставлених задач, не дивлячись на відсутність всіх необхідних ресурсів; гостинність; доброта; винос ливість; відсутність духу «капіталізма» у більшості населення, соціальне іждевенство; соціальна заздрість; неточність у часі, непунктуальність; неслідування технологічній дисципліні»[107].

Останнім часом набуло поширення публікації, в котрих мова йде про суттєві відмінності в ментальності українців та деяких слов'янських народів. Для підтвердження своєї позиції вчені звертаються до творів класиків. Так, зокрема, М. Костомаров у 1861 році у своїй праці «Дві руські народності» визначив яскраві українські та деякі слов'янські народи в їх протилежності: індивідуалізм та особисту свободу українців проти колективізму і уярмлення; приватну власність проти общинного перерозподілу; демократію, укорінену серед козацтва, проти автократії; федералізм проти централізму; любов до природи проти відсутності екологічної свідомості; толерантність проти ксенофобії; стихійність проти соціальної дисципліни. М. Костомаров, констатував, що зазначені елементи в основному співпадають з тими, що відмежовують поляків від інших східних слов'янських народів. Від аристократичної Польщі Україна істотно відрізнялась своєю демократичною селянською культурою[108]. Інший політичний мислитель М. Драгоманов писав так: «Більшість національних відмінностей між Україною та іншими народами можуть

[106] Рибчин І. Геопсихічні реакції та вдача українця. Мюнхен : Дніпрова хвиля, 1966. С. 15.

[107] Рязанов М. Ю. Культурно-історичні особливості правового менталітету слов'ян. *Правове життя сучасної України* : матеріали Міжнародної конференції проф.-виклад. та аспірантського складу (м. Одеса, 20–21 травня 2011 р.). Т. 1. С. 87.

[108] Костомаров М. І. Дві руські народності. Сбірка творів історичної монографії і досліджень. К. 1. К.; Х. : Майдан, 1991. С. 36.

бути пояснені тим, що до XVIII століття Україна була міцніше пов'язана із Західною Європою»[109].

Характеризуючи загальнонаціональні риси правового менталітету українського народу слід зупинитися на деяких рисах, які притаманні слов'янським народам. Насамперед, «мова йде про таку рису, котра зумовлена візантійським впливом як соборність. «Соборна особистість» – це головний ідеал українського та слов'янського етносу в цілому. Як відмічають О. Крутій та О. Радченко, саме соборність протиставляють європейському принципу формально-юридичної рівності окремих особистостей. Соборність передбачає поєднання солідарних дій та духовного єднання. Причому перевага в цьому союзі належить духовності. Основним принципом соборності є органічне з'єднання єдиного та загального, єдиного та різноманітного. Соборність передбачає прийняття людьми найвищих цінностей при збереженні неповторних рис кожного окремого індивіда»[110].

Про наявність в українській ментальності індивідуалістичного начала, а в деяких слов'янських народів – колективістського духу зазначає і І. Мірчук: «…дух наставлений колективістично в тому розумінні, що йому ненависні особиста свобода, приватна власність, особисті угоди між одиницями та те, що він схиляється в бік колективних форм господарювання, які виказала нам в минулому східнослов'янська «община». Тоді як прояви індивідуалізму в культурно-політичному житті українців базуються на ідеї свободи, що також є сакральною. Прагнення до свободи проходить червоною ниткою через усю історію України. Утиски свободи в приватній і соціальній сферах викликали супротив, що виливався в різноманітні стани: від примирення з дійсністю, узалежненням та виробленням здатності підпорядкуватися до бунтівництва та свавілля»[111].

---

[109] Драгоманов М. Автобіографія. Минуле. Київ, 1906. № 6. С. 197.

[110] Крутій О., Радченко О. Загальнонаціональні та регіональні чинники сучасного українського менталітету. *Держава та суспільство.* С. 177.

[111] Мірчук І. Світогляд українського народу. Спроба характеристики. Генеза, 1994. № 2. С. 82.

Проте український індивідуалізм не є однозначним. В українському варіанті шлях формування індивідуалістичного начала дещо відмінний від західноєвропейського. Так, на думку І. Старовойта, індивідуалізм у свідомості західноєвропейця – це «налаштованість на досягнення особистого успіху чи високого соціального становища чесними і легітимними способами за допомогою власних здібностей, наполегливої праці та цілеспрямованості. Лише за таких умов особа зможе досягти суспільного визнання»[112].

Український індивідуалізм проявляється у «заглибленості у власний внутрішній світ (інтровертність), небажанні зосереджуватись на зовнішніх проявах життя, насамперед, на громадських справах, які потребують активної, свідомої участі. Саме від індивідуалізму бере свій початок аполітичність, яка відзначається байдужістю до державних справ, а також поширенням нігілістичних правових установок. Натомість західний індивідуалізм передбачає найактивнішу участь у громадських справах для якомога повнішого забезпечення власних прав та інтересів»[113].

На думку деяких вітчизняних вчених ще з давніх часів українцям був притаманний індивідуалізм, який «набував крайніх форм асоціального егоцентризму». Це проявлялось «в схильності до непокори, в архаїчному індивідуалізмі з його проявами в різних формах опосередкованого потягу до особистої свободи, з відсутністю організації, стійкості й дисципліни. Зосередженість на проблемах внутрішнього особисто-індивідуального світу призвела до переваги власних інтересів над громадськими – постійної соціальної конфронтації, неможливості дійти злагоди навіть у дуже відповідальні, переломні моменти»[114].

---

[112] Старовойт І. Західноєвропейська та українська ментальність. Компоративний аналіз. Львів–Тернопіль, 1995. С. 76.

[113] Бойко Л. М. Західні і східні цивілізаційні впливи у формуванні українського правового менталітету. *Порівняльно-правові дослідження* : українсько-грецький міжнародний науковий юридичний журнал. 2007. № 1–2. С. 177.

[114] Завальнюк В. В. Правовий менталітет як підгрунття антропологізації права. *Наукові праці НУ ОЮА*. 2014. Т. 14. С. 22.

Відмінності українського індивідуалізму зумовлені проявами «боротьби» індивідуального начала з колективістським протягом всього історичного розвитку держави. З часів Київської Русі життя окремої людини та й суспільства в цілому базувалося на принципі родового колективізму, що підтверджує Руська Правда, зокрема норми, які регулювали відносини власності і спадкування. На це, зокрема, звертає увагу О. І. Донченко. Вчений зазначає: «родове майно могли спадкувати лише сини, а доньки спадкоємицями не вважалися. Робилося це заради інтересів общини, щоб у разі шлюбу ніякі багатства общини, з якої дівчина, не переходили до іншої общини. Цікаво, що винятки, які робилися для дочок бояр та дружинників, існували задля того, щоб маєтки завжди залишались за родовими сім'ями. Також за Руською Правдою життя, честь і майно – є об'єктом захисту, але при цьому, життя, честь і майно бояр та дружинників захищались більш суворими покараннями, ніж життя, честь і майно простої вільної людини, а холопи ж взагалі не захищались законом». Посиленню індивідуальних начал в ментальності українців сприяла поява інституту козацтва. Волелюбний козак-індивідуаліст найбільше цінував свою свободу і свободу окремо взятої людини. Проте, як зазначає, О. І. Донченко: «в той період, при одночасному існуванні таких джерел права, як Литовські статути, акти королівської влади, магдебурзьке право, канонічне право, в Запорізькій Січі діяло козацьке звичаєве право, яке ґрунтувалось на засадах колективізму, побратимства та взаємодопомоги»[115].

У подальшому протиставлення та протиборство індивідуалістичних та колективістських засад, перехід від однієї крайності до іншої супроводжують всю історію української державності. Дух колективізму, глибоко вкорінений у масовій свідомості був однією з головних цінностей «радянського способу життя».

[115] Донченко О. І. Колективізм і індивідуалізм як фактори формування правового менталітету. *Правова держава*. 2017. № 28. С. 16.

Дійсно, орієнтація на колективістські цінності характерна для всього періоду радянської влади, коли культивується патріархальний образ державної влади, з його етатизмом, егалітаризмом, консерватизмом. За таких умов людина змушена відмовитись від особистих інтересів, свободи вибору, незалежності. Як наслідок, породжується безпорадність, безініціативність, нездатність до самостійності в прийнятті рішень, звичка покладатися на опіку держави і водночас довіряти їй, пасивність щодо курсу реформ, безвілля тощо.

Потреба виживання та відсутність української державності впливає на формування індивідуалізму з його конформізмом, пасивністю у суспільних подіях, надмірною толерантністю, відсутністю соціальної відповідальності[116].

Більшість дослідників сходяться на тому, що однією з домінуючих ознак українського правового менталітету є кордоцентризм. Думку про кордоцентризм як одну з домінант українського правового менталітету розвивали такі науковці, як О. Киричук, Г. Сковорода, М. Шлемкевич, П. Юркевич та інші.

Кордоцентризм виявляється в прагненні жити, діяти за покликом серця, за інтуїтивним визнанням того, що є добро і зло. Перевага емоційно-чуттєвого начала над раціональним визначає всі сфери буття українця. Емоційна вдача українця яскраво виражена в українському фольклорі, народно-образотворчому мистецтві, поезії, які наклали відбиток не лише на культурну, а й соціально-політичну сферу. Як зазначає І. Бичко: «в емоційному світі українців панує не холодний раціональний розрахунок «голови», а жагучий поклик «серця»»[117].

---

[116] Будз Г. Вплив української ментальності на формування структурних особливостей української філософії. *Вісник Прикарпатського університету. Філософські і писхологічні науки*. 2016. Випуск 20. С. 36.

[117] Бичко І. Українська ментальність і проблеми гуманізації національної вищої освіти. *Розбудова держави*. 1993. № 3. С.59.

Для українського менталітету концепт «серце» є визначальним, символічно виражаючи стан душі, реалізуючи своєрідний принцип «концентрованої концептуалізації» культури[118].

Драматичні колізії української історії, «сповненої грандіозними перепадами – від Київської Русі, що була свого часу найбільшою та найпотужнішою державою в Європі, до тривалого періоду бездержавності й поділу українських земель між агресивними сусідами – зумовили появу у самосвідомості українців поряд з героїчною настановою ще й протилежного орієнтиру – звички пристосовуватися до обставин. На цих історичних етапах розвитку відбувається формування етносу – українців, а також народності та народу. У таких обставинах виявляється інстинкт самозбереження внутрішнього світу етнічних спільнот та народу. Він проявляється у зовнішній лояльності до чергового завойовника рідної землі. В ганебній згоді та навіть у співпраці з ним завжди приховувалося почуття протесту, нескореності, вичікування свого часу, коли можна буде і слід буде змінити ситуацію на благо свого народу. В такій історичній ситуації виживали ті, хто підкорився, хто прийняв ззовні наявну систему цінностей та норм поведінки. Так у нації сформувалася риса менталітету – індивідуалізм, заглибленість у внутрішній світ, спроби обмежити контакти із зовнішнім середовищем, бажання уникнути незнайомого оточення»[119].

Емоційна домінанта, що майже повністю підкорила собі інтелектуальний елемент вплинула на формування в Україні специфічного типу правової культури. Її загальною характеристикою являється відчутний пріоритет моралі та духовної константи по відношенню до права.

---

[118] Бойко З. Менталітет як образно-художнє відображення дійсності. *Культурологічна думка.* 2016. С. 95.

[119] Обушний М. І. Етнос і нація: проблеми ідентичності. К. : Український центр духовної культури, 1998. С. 97.

На позиції тісного взаємозв'язку між правом та мораллю настоював і Р. Лукич, котрий розглядав право з точки зору застосування до нього моральної оцінки. Вчений наголошував, що право з моменту свого виникнення є не лише зовнішнім механічним устроєнням суспільства, але й моральним обмеженням суспільних сил, оскільки в ньому полягає сумісне підпорядкування їх вищому рішенню та прийняття на себе відомих зобов'язань. Ефективність дії права обумовлюється тим, наскільки воно проникає в свідомість індивідів і зустрічає в них моральне співчуття та підтримку. Без цієї підтримки право перетворюється в мертву літеру, що позбавлена життєвого значення, чи в важкий тягар, що зноситься проти волі. З іншої сторони, з цього природного зв'язку права з моральністю випливає їх постійна взаємодія, одним з проявів якої служить моральна критика правових норм[120].

Культура української нації була єдиним виразником народного світобачення та світосприйняття. Культура була тією сферою, у якій залишалася можливість самореалізації української нації, незважаючи на усі винятково несприятливі суспільно-політичні умови її існування. Побутова культура формується і зберігається завдяки глибинним традиціям, узвичаєним нормам і не потребує державно-чинної санкції[121]. Саме завдяки цьому, за умов бездержавності української нації побутова культура виявилася одним з соціальних феноменів, який зберіг єдність українців, їх органічність всупереч усім історичним колізіям, який акумулював упродовж віків усе національне, підтримував його та передавав наступним поколінням.

Українці завжди прагнули більше до справедливості, ніж до законності, до правди, ніж до права, вважаючи, що саме справедливість та правда наділені потенціалом, необхідним для функціонування суспільства, іншими словами є тією моральною основою, на котрій

[120] Лукич Р. Методологія права, переклад з югославського. Київ, 1981. С. 131.

[121] Онищенко І. Етно- та націо- генеза в Україні (Етно-політичний аналіз): К. : Четверта хвиля, 1997. С. 36.

мають будуватися взаємовідносини між людьми. Ідеал «правди» став своєрідною ментальною особливістю українців. Правдою чи неправдою вимірювались діяння людини. Людина могла жити по «правді», тому що вона (правда) – сакральні заповіді та правила. Могла судитись по ній, тому що «правда» – це суд, а також судові випробування і навіть мито за прикликання до суду свідка.

Важливим фактором формування певних рис національного менталітету є релігія яка тісно пов'язана як з соціальними умовами, так і з індивідуальною свідомістю. До часу запровадження християнства корінне населення України створило цілісну систему язичницьких уявлень про навколишній світ. Християнство принесло в Україну нові настанови. «Сприйнявши візантійський варіант християнства, українці запозичили таку рису, як підпорядкування індивідуального колективному»[122]. Християнська церква, що стала духовною основою життя українців, відігравала в їх культурі особливу роль, яка зумовлювалася світоглядом місцевого населення.

Немає потреби пояснювати, що така позиція в корні протирічить західній правовій традиції, для котрої характерне те, що «в віру вторгається логічно-раціональне мислення юриста, відношення до Бога в значній мірі звільняється від емоцій та підпорядковується здоровому глузду, а сам Бог відчиняється праву»[123].

Так, Р. Ієрінг відмічав, що в римському праві існували два протипоставляючих себе один одному начала: Fas, котрий заключав в собі релігію, і jus – встановлення людське, що покоїться на всезагальній угоді народу, причому «Fas om, дивиться римське право на схід, jus om на захід…»[124].

---

[122] Нечуй-Левицький І. С. Світогляд української нації. Ескіз української міфології. К. : АТ Обереги, 1992. С. 17.

[123] Фон Халем Ф. Історико-правові аспекті проблемі Схід-Захід. *Питання філософії*. 2002. № 7. С. 26.

[124] Ihering R. The Spirit of Roman Law at Different Stages of Its Development.1875. P. 229.

Дійсно, в контексті староруського права, «закон» – це, в більшій мірі, Fas, ніж jus. Він представляє собою своєрідний синтез християнської догми та юридичних установ, з акцентом на першу складову.

Національний менталітет не корегується на замовлення, не створюється штучно. Він є результатом дуже тривалого процесу розвитку української нації, що виникає як результат дії малочисельних і дуже різноманітних духовно-культурних явищ, які мають об'єктивну природу.

Національний менталітет, як продукт свідомості, формується на основі опосередкованих уявлень про навколишнє середовище, таким чином, людина розміщує таку систему між світом і собою, визначаючи менталітет та обираючи стиль мислення і поведінки.

Об'єктивно уявити або дослідити формування та зміни національного менталітету неможливо, але зміни ознак в культурі поведінки, побуту, економічних рисах господарювання та політичному управлінні виступають досить реальними показниками впливу об'єктивних умов соціального середовища на трансформаційні процеси в менталітеті.

Системи цінностей, що вироблені в процесі діяльності спільнот та соціальних груп, визначають зміни й національного менталітету на різних рівнях суспільства. Спочатку зміни відбуваються на рівнях соціальної структури, тобто певні риси менталітету притаманні окремим статусним групам суспільства, що проживають на різних територіях та регіонах, які мають власну історію.

У той же час виділені соціальні спільноти знаходяться під різним ступенем впливу суспільних галузей, а отже формують особливі риси менталітету, які вже потім трансформуються в національні або міжнаціональні риси, а соціальні уявлення формують діючу основу національного менталітету.

Водночас «типологія системи цінностей, що обумовлена соціокультурним середовищем і визначає єдність мислення та сприйняття, які займають важливе місце у процесі вибору типу

суспільного розвитку, визначає характер типу суспільства, засоби сприйняття реальності та особливості реагування на події й обставини»[125]. На основі цих знаків та символів особа певним чином визначає свою належність до народу.

Таким чином основні елементи національного менталітету визначають його рольові можливості, котрі формують певну стабілізаційну основу існування нації та властивості нації, що дозволяють її представникам переосмислити досвід, накопичений поколіннями під час зіткнення з певною ситуацією соціальної дійсності. Хоча елементи національного менталітету стійкі у часі, однак кардинальні зміни впливають на формування світосприйняття. «Це відбувається під час історичних зламів, коли громадянин опиняється перед лицем нових умов, що різко змінюються, змінюються усталені стереотипи поведінки, формується новий стиль життя, змінюються установки людей, їх цінності. Таким чином, певні події знаходять відгук у свідомості і стають частиною ментальної матриці, нашаровуючись на існуючий фундамент»[126].

Тому національний менталітет стає соціокультурною основою формування нації та сприяє адаптації національної свідомості до зовнішніх змін в соціальній реальності. Завдяки сукупності ознак менталітет спрямований на збереження цілісної структури нації та відтворення її елементів в системі соціальної реальності шляхом підтримки ціннісного значення у свідомості особистості та мотивації її діяльності в умовах, що змінюються. Реалізація цього процесу можлива через функціонування соціальних інститутів, шляхом перетворення символічної інтерпретації національних цінностей і закріплення цієї символіки в систему цінностей українського суспільства.

---

[125] Борінштейн Є. Р. Свобода особистості у контексті мовних змін : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук : 09.00.03 «Соціальна філософія і філософія історії». Одеса, 2010. С. 17.

[126] Лазарева А. О. Національний менталітет як фактор розвитку громадянського суспільства в сучасній Україні : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03 / Держ. закл. «Південноукр. нац. пед. ун-т ім. К. Д. Ушинського». Одеса, 2014. С. 9.

Сучасне суспільство у власному процесі розвитку орієнтоване на трансформацію суспільних процесів, які стають основою для подальших націєтворчих процесів в Україні. Суспільний розвиток спирається на формування єдиного способу життя, котрий включає до своєї основи певну сукупність цінностей, що сформувались в історичному минулому та збереглися у національному менталітеті.

Ціннісна система є диференційованою за різними ознаками: загальнолюдські цінності, моральні, етичні, професійні, економічні, політичні, соціокультурні та інші цінності.

Цінності визначають як речі, що є найбільш значними для груп у суспільстві, сформованими в процесі соціальної діяльності. Вони «покладені в основу діяльності різних соціальних груп та інститутів, набувають правового статусу у певних історичних умовах та детермінують у свою чергу поведінку людей в соціумі»[127].

Ціннісний аспект функціонування соціальних процесів у відповідному соціальному середовищі є обов'язковим для аналізу національного менталітету, адже саме у структурних елементах даної категорії містяться символи, архетипи, традиції, які базуються на відповідній системі цінностей.

Ціннісна основа національного менталітету стає тією ланкою, яка пов'язує трансформаційні процеси в суспільстві та забезпечує певну стабільність, адже, як ми вже зазначали, національний менталітет містить у своїй основі як мінливі риси, що перетворюються під впливом соціальних умов, тому що нація входить до складу суспільства, а не навпаки, так і риси, що зберігаються у національному менталітеті незалежно від змін у соціумі.

Специфіку правового менталітету українського народу неможливо зрозуміти поза релігійними цінностями. Право протягом практично всієї історії української державності органічно

[127] Бакума І. А. Ціннісні орієнтації особистості в детермінації девіантної поведінки молоді : автореф. ... дис. на здобуття наук. ступеня канд. філ. наук : 09.00.03. «Соціальна філософія». Одеса, 2009. С. 5.

пов'язане з релігією, котра оказувала суттєвий вплив на формування та розвиток українського права та правосвідомості. Тісний взаємозв'язок релігії та права, їх взаємопроникнення обумовило той факт, що виявити релігійне в правовому складає вельми складну задачу. Вирішити її можливо лише за допомогою розкриття сутнісних рис релігійності як невід'ємної форми суспільного життя та дослідження всіх можливих проявів вказаних рис в найбільш значимих характеристиках української правової культури. Ряд вчених наполягають на тому, що християнська релігія, її східний обряд не лише оказали великий вплив на культуру українського народу, але й «замінили багатьом поколінням українського народу інститут державності, оскільки всі соціальні рухи, визвольні війни, повстання мали в своїй основі релігійний підтекст»[128].

Насамперед, слід зазначити, що на стадії першовиникнення права значний його обсяг складають, перш за все, релігійні норми. Перенесені у чинне право шляхом санкціонування, вони стають офіційними, отримують захист з боку державної влади. «Як історично первісний суспільний регулятор релігія, своїм авторитетом закріплює певні масштаби дозволеної або небажаної для суспільства поведінки, надаючи їм характеру належного»[129].

Зокрема, з православ'ям пов'язано ряд ментальних особливостей українського народу. Зокрема, мова йде про «зосередженість на духовному самовдосконаленні, а не на державному житті, терпимість, смиренність, не войовничість тощо, що, звичайно ж, не могло не накласти свій відбиток і на сприйняття державно-правової реальності, опрацювавши споглядальний,

[128] Степовик Д. Релігія і християнське мистецтво як предмет українознавства. *Слово і час.* 1993. № 3. С. 90.

[129] Кобко-Одарій В. С. Вплив релігії на правовий менталітет. *Юриспруденція сьогодні: між апологією та креативністю* : матеріали міжнародної науково-практичної конференції пам'яті проф. Ю. М. Оборотова (м. Одеса, Україна, 17 вересня 2021 року). С. 170.

очікувальний, часом зовсім байдужий, а не активний тип державно-політичного життя»[130].

З релігійністю пов'язана схильність до ідеологізації, котра характерно для психологічного стану душі українців. Вона проявляється, зокрема, в ідеологізації поглядів на націю як на щось високе, що шукає способи свого прояву зусиллями обраних (інтелігенції, національних героїв тощо). В основі такої ідеалізації лежить схильність до розриву мрій та дійсності, що включає в себе віру в щасливе майбутнє і заслужене щастя на основі того, що український народ багато пережив та натерпівся в ході своєї історії.

У свою чергу, слід пам'ятати, що Західна Україна в силу історичних причин формувалась під впливом греко-католицької церкви. Як відмічає Й. Васькович, «в Східній Україні сотнями років проводилась асиміляція національних норм побуту, традицій, звичаїв українського народу з боку як державно-владних структур, так і православної церкви, котра стала фортецею консерватизму та антиукраїнських настроїв. А в Західній Україні, котра тривалий час перебувала в складі Австро-Угорщини та Польщі, українському народу в значній мірі допомогла зберегти свою індивідуальність та остаточно не відійти від західної культури саме греко-католицька церква. Так, серед відмінних рис населення Галичини можна виділити історично сформовані працелюбність, законослухняність, вміння господарювати, цілеспрямованість, національний патріотизм, котрі за умови кваліфікаційного управління могли стати гарною основою для державного будівництва»[131].

Релігійність стала не лише однією з домінуючих ознак української правової ментальності, але й основою для встановлення її цивілізаційної природи. Таким чином, роль релігії

[130] Бойко Л. М. Західні і східні цивілізаційні впливи у формуванні українського правового менталітету. *Порівняльно-правові дослідження* : українсько-грецький міжнародний науковий юридичний журнал. 2007. № 1–2. С. 178.

[131] Васькович Й. Правосвідомість та її вплив на менталітет українського народу. *Право України*. 1998. № 6. С. 110.

при формуванні та ідентифікації правового менталітету українців є однією з визначальних.

Дослідники проблем ментальності та правового менталітету серед характерних рис менталітету українського народу називають правовий нігілізм, що проявляється в слабкому знанні своїх прав та можливостей, зарозумілому, зневажливому, скептичному сприйнятті права, оцінці його не як базової, фундаментальної ідеї, а як вторинного явища в шкалі людських цінностей, невіра в потенціал, можливості та необхідність права.

Думається, що причини такого стану речей криються в особливостях процесу становлення та розвитку української державності. Україна вступила на шлях самостійного розвитку значно пізніше багатьох європейських держав, наша держава не зазнала впливу античної культури, в тому числі і правової. Римське право, що стало основою західної правової традиції було невідомо нашим пращурам. Вплив Візантійської імперії, що мав істотний вплив в культурній, релігійній та інших сферах, в сфері права був порівняно незначний. Починаючи з Х ст. важливою складовою розвитку права була етична домінанта, яка в майбутньому вилилась в превалювання етичних начал над правовими – так звана «філософія серця».

Загальнолюдські цінності покладені в основу формування нації, адже кожна з націй має право на самозбереження, на життя, на захист власної культури та її розвиток, на розширення та урізноманітнення власного способу життя – це право кожної нації, покладене в основу боротьби проти асиміляції з іншими національними групами. Моральні та етичні цінності також зберігаються в національному менталітеті, адже вони складають основу соціальної взаємодії між представниками різних соціальних груп, які входять до нації. Моральні та етичні принципи формують світогляд нації у відповідних культурних умовах існування, адже, як ми з'ясували у попередньому параграфі, національна спільнота зберігає власні риси незалежно від країни, в якій вона перебуває в певних соціально-економічних умовах.

«Мораль та етика формують принципи толерантності і терпимості, які дозволяють співпрацювати націям та різним етнічним групам на єдиній території»[132]. Тобто моральні цінності забезпечують гармонійне поєднання загальнолюдських цінностей з національними.

Взагалі досить важко визначити межі в змісті самого національного менталітету, які б чітко виокремлювали одну групу цінностей від іншої. Тобто: що є ширшою за визначенням, а що – вужчою категорією, як перетинаються загальнолюдські, моральні, етичні та національні цінності, чи виключають одна одну тощо.

Але, актуально і сьогодні звучать слова С. Б. Жданенка про те, що «народ, який не знає законів своєї держави, веде позаправове життя чи задовольняється …нестійкими зародками права… Народу необхідно і достойно знати закони, це входить до складу правового життя. Тому безглуздий та небезпечний такий порядок, при якому народу недоступно знання права… Людині, як істоті духовній, неможливо жити на землі поза правом»[133].

Сучасний стан душі українця підпитується такими негативними реаліями сьогодення як політична демагогія та популізм, некомпетентність та безтямством чиновників, величезна дистанція між зубожілими верстами населення та державних чиновників, які є сверхзаможними, падінням моралі, девальвацією духовних цінностей, відсутність реальних громадянських прав та свобод тощо. Видання протиречливих, взаємовиключних нормативно-правових актів, підміна законності політичною, ідеологічною доцільністю вади, правоохоронної та судової практики, порушення прав людини – це лише незначний перелік тих причин, які руйнують віру людей у право як ефективний інструмент регулювання суспільних відносин та посилюють нігілістичні настрої українців.

---

[132] Губернський Л. В. Культура. Ідеологія. Особистість: методолого-світоглядний аналіз / Л. В. Губернський, В. П. Андрущенко. К. : Знання Укр., 2002. С. 111.

[133] Жданенко С. Б. Правовий менталітет та правове виховання. *Вісник Національної юридичної академії ім. Ярослава Мудрого*. 2013. № 4. С. 185.

Необхідно зробити все, зазначає М. Т. Степико, «щоб наблизити право до народу, щоб укріпити масову свідомість, щоб народ розумів, знав та цінив свої закони, щоб він добровільно дотримувався своїх обов'язків та лояльно користувався своїми повноваженнями. Право повинно стати фактором життя, мірою реальної поведінки, силою народної душі»[134].

Ще одна особливість правового менталітету українського народу полягає в готовності терпіти труднощі та негаразди аж до самопожертвування, що має назву «пафос жертовності». Тут мова йде про високу здатність віддати все заради щасливого завтра задля своїх нащадків. Свідченням такої жертвеності є непереборне бажання наших пращурів отримати свободу та незалежність. Як відмічає М. Т. Юрій: «українська мрія подолання світу – це ідея, котра передбачає досягнення всього не послідовним, багатовіковим розвитком, а одразу ж – перескакуючи через декілька століть. Лише такою мрією про майбутнє щасливе життя можна втішити рабів, котрі не знають іншого стану, окрім примусової праці та прирівнення»[135].

До названих якостей, що складають сукупність загальних рис менталітету, можна віднести цілісність; стихійну, гармонійну та глибоку вроджену логічність думки; культурні та соціальні інстинкти, гуманний характер і тонке етнічне почуття; прагнення до справедливості. Такі риси М. Т. Юрій класифікує як «позитивні риси національного менталітету, що ж до негативних – то серед них низький рівень культурного і політичного виховання, слабкість національного інстинкту та національного почуття»[136].

Історичний розвиток української держави під управлінням іноземних держав розвинув сили протесту, анархічні

[134] Степико М. Т. Буття етносу: витоки, сучасність, перспективи: філософсько-методолгічний аналіз / колек. авт. НАН України ; Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди. К. : Знання, 1998. С. 73.

[135] Юрій М. Т. Етногенез та менталітет українського народу. 2-ге вид., доп. К. : Таксон, 1997. С. 189.

[136] Юрій М. Т. Етногенез та менталітет української нації. К. : Таксон, 1997. С. 172.

інстинкти та відсутність почуття організації. Є. Марчук зауважив, що «українська нація рішуче відкидає всі форми співжиття, передумовою яких є сувора дисципліна і повне підпорядкування вищому, забуваючи, що це погано впливає на інтереси загалу»[137].

Геополітичне розташування України формувало і своєрідний тип людини пограниччя. Така ситуація, як зазначає О. Кульчицький, «заклала в менталітет дві основні життєві настанови»[138].

Перша пов'язана з лицарством, героїчним максимальним напруженням сил, водночас із відкиданням буденного; нехіттю до повсякденної кропіткої праці, до раціонального проектування свого життя. Друга полягає в тому, щоб перечекати й перетерпіти чергові незгоди, зберегти себе будь-що, реалізуючи лише необхідний мінімум зусиль у світі повсякденності, а в раціональних проектах не йдучи далі розбудови власних приватних ситуацій.

Відмінна риса українського правового менталітету – надії на паретналістичну державу чи роботодавця над самостійністю та самодисципліною. Патерналістичні установки стали специфічним елементом українського правового менталітету. Дана особливість проявляється в потребі громадян в опіці з боку держави, в гарантіях соціальної допомоги та захисту, котрі розглядаються як дещо апріорне, як обов'язкову функцію держави.

У свою чергу, в основі патерналістичних установок правового менталітету українців лежить відсутність ситуації вибору та обмеженості потреб та запитів громадян. На рівні масової свідомості формувалися і сприймалися установки на соціальне утриманство, патерналістичне сприйняття державної влади. Патерналізм як специфічна риса українського правового менталітету направлений на послаблення віри у власні сили, паталогічну залежність від державної влади, вимагаючи від неї турботи, соціального захисту

[137] Марчук Є. К. Україна: Нова парадигма поступу. К. : Авалон, 2001. С. 15.

[138] Кульчицький О. Український персоналізм: Філософська та етнопсихологічна синтеза. Мюнхен–Париж : 1985. С. 92.

та інших гарантій у вигляді субсидій, пенсій, додаткових послуг тощо. Натомість держава отримує від населення політичну підтримку та лояльність, що супроводжується обмеженням свободи економічного та політичного вибору для народу.

Все це сприяло відновленню кріпацької психології, громадянської пасивності, установок не на саморозвиток, а на пристосованість та орієнтацію на державу при вирішенні життєво важливих проблем. І як наслідок, формується стале уявлення про виправданість підпорядкованого положення людини по відношенню до держави. Держава в масовій свідомості займає вище місце порівняно з людиною.

Патерналістичні установки правової ментальності українців сягають своїм корінням в давнину, і пов'язані з перевалюванням інтересів держави над інтересами особи, міфологізацією влади та добровільною залежністю особи від правлячої верхівки.

Заради справедливості, слід відмітити, що патерналізм характерний не тільки по відношенню до українців, оскільки це – значний компонент східної правової традиції. Патерналізм передбачає функціонування особливого виду довірливих зв'язків між представниками державної влади та тими, хто від неї залежить.

Погоджуємо із думкою Г. П. Клімової, яка вважає, що «правова ментальність – це унікальне правове явище, яке охоплює стиль юридичного мислення і поведінки, юридичні знання і уявлення, характерні для конкретного індивіда і суспільства в цілому, і яке детерміновано індивідуальним і соціальним досвідом. Правова ментальність дає можливість правовій культурі зберегти свою власну ідентичність, не розчинитися у множинних стиканнях з іншими правовими культурами інших товариств. Загальнолюдські, загальноцивілізаційні, етнічні, корпоративні, групові та інші правові цінності складають «генетичний код» правової ментальності, який обумовлює особливості правової свідомості та правової поведінки різних націй, народностей, соціальних груп і окремих індивідів. Через ці цінності правова ментальність формує свій власний

неповторний духовний світ, що дозволяє їй розвинути свою внутрішню сутність і аксіологічний зміст»[139].

Отже, формування правового менталітету українського народу проходило протягом довгого історичного періоду під впливом різних протилежних за значущістю факторів, з одного боку – це фактори, які детермінували національну ідентифікацію та консолідацію (мова, територія, традиції, національна символіка, побутова культура, зв'язок релігії з різними соціальними групами, її вплив на їх життя, специфіка принципів господарювання), в той же час значний вплив здійснили на процес націєтворення й інші фактори – відсутність ротягом тривалого часу суверенітету, мінімальна роль української нації в процесі управління, довге існування на других ролях у всіх сферах суспільного життя: все це виявило досить нестабільний внутрішній світ нації та її поведінки.

Цікавою також видається думка І. Коваля, який розподіляє детермінанти формування правового менталітету на группи: «1) пасивні: сімейні, регіональні, національно-етнічні, еволюційні; 2) активні: професійні (позитивно-правові і природно-правові), державні, міждержавні; 3) природні: кліматичні, географічні»[140].

Підводячи підсумок всьому вищезгаданому, слід відмітити, що правовий менталітет українського народу пройшов тривалий історичний шлях, коли на його формування впливали різні правові системи. Разом з тим, відчувши в XX столітті перелом моральної, релігійної та традиційної наступності в своєму розвитку, Україна має опиратися на духовну домінанту в соціальному регулюванні, заснованому на збереженні тих правових та інтелектуальних традицій, котрі завжди були властиві українському правовому менталітету та були частиною національної ідеї.

---

[139] Клімова Г. П. Правова ментальність як ядро правової культури. *Вісник Національного Університету «Юридична академія України імені Ярослав Мудрого»*. 2017. № 2 (33). С. 272.

[140] Коваль І. М. Детермінанти формування правового менталітету особи. *Національний університет «Львівська політехніка»*. 2015. С. 257.

2.3 Особливості правового менталітету різних регіонів української держави

Розуміння менталітету українського народу неможливе без усвідомлення всього історичного ланцюга походження сучасних українців, регіональних ментальних особливостей українського народу. У той же час питання регіональних відмінностей правового менталітету українців не привертає належної уваги науковців. Серед найбільш розповсюджених поглядів в цій області зустрічається протиставлення ментальних установок жителів західної та східної частин нашої держави.

Характеризуючи українську ментальність, науковці відмічають вплив на неї загальнонаціональних та регіональних архетипів. Перші зумовлені проекцією візантійської компоненти на менталітет українського народу. Другі – взаємодією візантійського і латинського психотипів на заході та впливом менталітету країни агресора на сході та півдні. Центр та північ коливаються між позиціями заходу та сходу.

У той же час, помітні відмінності правового менталітету регіональних спільнот у складі українського народу дозволяють принаймні ставити питання про диференціацію ментальних установок.

Як відмічає Г. І. Базецька: «регіони України суттєво відрізняються один від одного по багатьом показникам: за характером виробництва, соціально-територіальному складу, культурно-мовним особливостям, конфесійній приналежності населення тощо. Відмінності в соціально-економічному розвитку регіонів, а також їх культурно-історичних традиціях відображаються на політичній свідомості населення, визначають пріоритет тих чи інших суспільних цінностей та установок»[141].

[141] Базецька А. І., Гелеверя Є. М., Ковалевська А. В., Пушкарь Т. А. Взаємозв'язок соціальної інфраструктури регіонів України і регіонального менталітете населення держави. *Економіка і підприємство*. 2014. № 1. Ч. 1. С. 356.

Не дивлячись на те, що правовий менталітет є сталим, все ж в ході свого історичного розвитку він зазнає певних трансформацій під впливом релігійних, культурних, ідеологічних та інших чинників. Доказом цього є ті істотні зміни та деформації традиційної структури правового менталітету українців, що виникли в результаті тривалого перебування різних частин України під владою інших держав. Географічне розташування України на перехресті історичних шляхів зі Сходу на Захід та з Півночі на Південь зумовило химерне поєднання у світогляді українців західної (активно-раціоналістичної, індивідуалістичної) та східної (пасивно-споглядальної) ментальності.

Тому І. Лисий цілком справедливо твердить, що «парадигмальна риса українців – внутрішні антиноміями, амбівалентність, схильність поєднувати непоєднуване: християнське та язичницьке, православне та католицьке, кочове та осіле і т. п.»[142].

М. Юрій досліджуючи етногенез та менталітет українського народу приходить до висновку, що «причинами відмінностей в ментальних установках українського народу є перебування різних регіонів у складі різних держав. Це в свою чергу, на думку вченого, сприяло тому, що особистість починає засвоювати атрибути «еталонної» (титульної), домінуючої у державі національності: її культура, мова, релігія, національна ідентичність тощо, внаслідок чого вона (особистість) не лише не шанує, але й зневажає власну націю, культуру, мову, її історію, що, в свою чергу, призводить до деформації національної свідомості, пам'яті та ідентичності людини»[143].

Про відмінності в ментальних установках між жителями західних та східних регіонів України, котрі зумовлені впливом історичних, культурних, релігійних, географічних та інших умов ведуть мову й інші вчені.

---

[142] Лисий І. Менталітет і духовна культура українців. *Філософська і соціологічна думка.* 1995. № 11–12. С. 38.

[143] Юрій М. Т. Етногенез та менталітет українського народу. 2-ге вид., доп. К. : Таксон, 1997. С. 208.

Як відмічає Ю. Крисюк: «на відміну від східних областей України, на території західної частини України ще до приєднання її до складу СРСР відбувався активний процес формування інститутів громадянського суспільства. В західних областях цілеспрямовано діяли різноманітні партійні структури та громадські об'єднання, які були важливими складовими політичних систем європейських країн. Це створювало можливість для відносно автентичного розвитку політичної та правової самоорганізації українців і прилучення їх до європейської системи цінностей»[144].

Ще однією передумовою відмінностей в ментальних установках жителів західної та східної України виступає геополітичний фактор. Прикордонний статус західних областей України дав змогу їм налаштувати тісні культурні та економічні контакти з Польщею, Угорщиною, Чехією. Не менш важливе значення відіграє ідеологічний фактор. Для жителів західної України одним з пріоритетних питань є збереження незалежності та самостійності України та подальша розбудова її демократичних інституцій.

Як цілком слушно вказує С. С. Павлов, «вікове перебування в бездержавному національному стані, наявність в Україні тоталітарних режимів, безперечно, вплинули на народ та призвели до трансформації, до глибинних «тріщин і корозій» у сформованій тисячоліттями національній правовій спадщині українців»[145].

У зазначеному аспекті, дуже важливим для формування та зміцнення громадянського суспільства стає відчуття національної ідентичності. Така національна ідентичність в громадянському суспільстві дає громадянам почуття потрібності, впевненості в собі, власної гідності, заохочуючи їх «почуватися у себе вдома», допомагаючи легко читати знаки інституційного та буденного

[144] Крисюк Ю. Трансформація правового менталітету крізь призму еволюції основних соціальних цінностей в західноєвропейській і українській правовій традиції. *Історико-правовий часопис.* 2014. № 1 (3). С. 24.

[145] Павлов С. С. Правовий менталітет та правова традиція. *Актуальні проблеми держави і права* / зб. наук. праць. Одеса, 2006. С. 37.

життя. Діяльність інших людей – страви, які вони готують, товари, які вони виробляють, їх одяг та вирази обличчя і врешті вимовлені ними слова – все це стає впізнаним та зрозумілим. А така зрозумілість та знайомість, у свою чергу, надає впевненості особистості в тому, що вона каже або робить. Це також виключає й автоматичний страх перед чимось незнайомим – розмаїття, яке існує в рамках нації, до певної межі сприймається як одна з її складових рис.

Національна ідентичність озброює членів нації міцними почуттями приналежності та впевненості в собі і в інших. Коли ж громадянин позбувається відчуття національної приналежності, він сприймає світ як чужий та ворожий. Подолання страху – базова умова громадянського суспільства, і цьому зазвичай допомагає відчуття громадської спільної приналежності до однієї чи кількох етнічних груп, або національна ідентифікація, що сприяє консолідації суспільства.

Саме відчуття національної ідентичності, на нашу думку, є одним з тих факторів які дозволяють подолати конфліктні та негативні тенденції у сучасному суспільстві.

Кожна риса регіонального правового менталітету українців є складовою унікальної системи характерологічних особливостей регіону, яка саме й зумовлює специфіку правового менталітету українського народу.

Відмінності в ментальних установках українців різних регіонів зумовлені впливом історичних, культурних, релігійних, географічних та інших умов.

Проведений аналіз регіональних особливостей менталітету українського народу дозволяє дійти висновку, що регіональні ментальні архетипи та настанови слід поділити на споконвічні та набуті. До перших слід віднести: відчутний пріоритет моралі як соціального регулятора по відношенню до права; емоціоналізм; пріоритет духовної константи, заснованої на сильному впливі релігійного архетипу; соборність; кордоцентризм; толерантність; демократизм; миролюбність тощо. До другої групи належать: політична

демагогія та популізм; етатизм; слабке знання своїх прав і можливостей; правовий нігілізм (недовіра до державної влади та правоохоронних органів) тощо.

М. Ю. Рябчук відмічає, що «…регіональний менталітет – це сукупність розумових навичок та духовних установок, що притаманні соціуму регіону. Підхід до нового укладу залежить від адаптації менталітету в рамках вектору світового розвитку, і для природної зміни менталітету необхідні психологічні фактори зовнішнього середовища»[146].

На нашу думку, **регіональний правовий менталітет** – *це сукупність історично сформованих, своєрідних правових установок, архетипів, умонастроїв, уявлень про державно-правову дійсність колективного свідомого і несвідомого певного соціуму, який проживає на території окремого регіону (області, міста) чи частини держави.*

Прикладом може бути правовий менталітет різних регіонів будь-якої країни: західний правовий менталітет, східний, південний, а якщо говорити за нашу країну, то слушно було б згадати також правовий менталітет одеситів, львів'ян, київлян та ін.

Регіони України не суттєво відрізняються один від одного по деяким показникам, та все ж можна виділити незначні відмінності, такі як: культурно-мовні особливості, конфесійна приналежність, соціально-територіальна структура, етнічний склад тощо. Хоч і не значні, але все ж відмінності культурно-історичних традицій в різних регіонах відображаються на правосвідомості, правовій культурі, визначаючи пріоритет тих чи інших цінностей та установок.

Для України характерні деякі відмінності в ментальних установках західних та східних регіонів. Все це обумовлене багатовіковою роздрібненістю держави та впливом різних правових традицій на становлення та формування цих регіонів.

---

[146] Рябчук М. Ю. Дилеми українського Фауста: громадянське суспільство і розбудова держави. К. : Критика, 2000. С. 157.

Ведучи мову про особливості правового менталітету цих регіонів, ми бачимо два блоки проблем. Перший з них можна умовно охарактеризувати як соціально-політичний. До нього входять відношення до права, спроможність та бажання дотримуватись положень закону, відношення до влади, значимість прав людини, їх розуміння тощо. Другий блок – світоглядний, котрий включає розповсюдженість егалітарних настроїв, рівень патерналістичних очікувань, здатність до ініціативних дій тощо.

М. Юрій відмічає: «у Західній Україні, де більше сповідують греко-католицизм і католицизм, ніж православ'я, ми бачимо картини доглянутого людського побуту, які поступово на схід і далі на Лівобережжя змінюється часом кривими огорожами чи не завжди охайними дворами. Це наочний приклад зміни двох ментальних культур»[147].

Отже, в чому ж проявляється самобутність ментальності жителів західних регіонів? Перш за все в тому, що населення Західної України демонструє максимальне прийняття демократичних ідеалів. Тут найбільш широко розповсюджена орієнтація на власні сили та ініціативний тип мислення, а ціннісні системи носять індивідуалістичний характер, близький західному менталітету. Для даного регіону характерне переконання, що «український народ має прекрасну мову, чудову пісню, багату територію і при неминучій перемозі світової демократії вони автоматично відтворять українську націю і дадуть їй власну державу»[148].

Націоналізм як світогляд є ще однією особливістю менталітету жителів західних регіонів України. Як важливу рису національної ідеології жителів західних регіонів слід розглядати «національну

[147] Юрій М. Т. Етногенез та менталітет українського народу. 2-ге вид., доп. К. : Таксон, 1997. С. 187.

[148] Рубан А. О. Світоглядні особливості українського національного характеру (філософсько-антропологічний аналіз) : дис. … канд. філос. наук : 09.00.04 «Філософська антропологія; філософія культури» / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. К., 2008. С. 78.

романтику», що ставить понад усе загальнонаціональну ідею. Галичани, в більшій мірі, ніж жителі інших регіонів України схильні до некритичного сприйняття чужоземних політичних цінностей і норм, покладанні надто великих надій на безкорисливу допомогу інших держав.

У західних регіонах України досить високо цінується свобода. При цьому сама свобода розуміється перш за все як воля, а не політична чи правова свобода. Жителям західних регіонів України не властива сакралізація держави, їм загалом байдуже поняття державної величі. Вони негативно ставляться до відірваних від інтересів простої людини вертикальних ієрархій і схильні до самоврядування.

Ще однією особливістю жителів західних регіонів України є релігійність населення. Жителі західних регіонів України є не просто більш релігійними в порівнянні з жителями інших регіонів України, вони ратують за створення автономної української церкви та відділення від московського патріархату, що ми можнмо спостерігати останні роки. Перебування під владаю інших держав сприяло тому, що в цій частині України люди сповідують в більшій мірі греко-католицизм та католицизм.

Ще одна риса менталітету, яка властива українцям взагалі, але західному регіону в більшій мірі – це стійкість, під якою ми розуміємо здатність упродовж тривалого часу протидіяти тим чи іншим несприятливим чинникам. Протягом тривалого та тернистого шляху розвитку української держави наш народ, то падав пригноблений та обезсилений, то знову підіймався, але ніколи не втрачав віри в самого себе. Адже потрібно чимало витримки, аби в складних, часом несприятливих умовах зберегти свою народність, віру, мову. Історія циклічна і цю ж саму ситуацію ми можемо споглядати і зараз. Коли українці мужньо борються за своє по праву, за землю рідну, за життя, за країну, за народ. І зараз, як і в давні часи, український народ свого не віддасть, а навпаки вистоїть і переможе!

Але, недостатня єдність та згуртованість українців західних регіонів пояснюється перш за все індивідуалізмом і перегукується

з менталітетом Західної Європи. У сфері соціальних відносин він поєднується з демократизмом, толерантністю, повагою до суверенних прав особистості.

Серед населення східного регіону розповсюджений патерналістично-конформістський тип ментальності з притаманним його носіям очікуванням готових рішень та соціальних гарантій з гори, низькою адаптованістю до суттєвих змін. Як наслідок, слабо виражена індивідуалістична направленість. Тут є розповсюдженою орієнтація на суспільство рівних доходів. Разом з тим, зрівнювальні установки частково пом'якшуються загальною терпимістю населення.

Терплячість та відносна пасивність жителів східних регіонів як специфіка їх ментальних установок проявляється і в слабкій готовності до активного протесту. Досить низьким є і рівень агресії. Жителі цих регіонів, більше ніж інших, схильні пристосовуватися до існуючих порядків, чим відкрито їм протистояти. Для жителів східних регіонів психологічно простіше обійти проблему, притерпітися до неї, знайти якісь прогалини, а ніж разом із співвітчизниками боротися за загальні інтереси.

Що стосується жителів північних та центральних регіонів України, то вони коливаються між позиціями сходу та заходу. Для даних регіонів характерна загальна аполітичність, яку слід вважати «хворобою» української нації, котра в певній мірі спричинена тривалою відсутністю власної державності. Жителі даних регіонів не здатні до конструктивних дій, навіть у випадку, коли ситуація вимагала від них активної та послідовної позиції, ніколи не ставили перед собою загальних одержавних завдань і, як правило, поводять себе як сторонні спостерігачі, навіть у вирішенні питань, що безпосередньо стосуються їх інтересів.

Ще однією специфікою жителів північних та центральних регіонів України є маргіналізація свідомості населення. Очікування приходу сильного лідера, котрий, навіть ігноруючи закон, буде боротися з олігархами, відбирати їхнє майно та потурбується про «простий» народ – свідчить про нехтування ідеалів правової держави.

Що стосується інших ментальних особливостей жителів цих регіонів, то розповсюдженість індивідуалістичної орієнтації, патерталістичні очікування, недисциплінованість, неорганізованість, притуплені почуття громадського обов'язку – все тут в межах середніх показників по Україні.

У зазначеному контексті, «будь-які явища та події набувають форми та реалізуються в дійсності лише за умови, що вони так або інакше пройшли крізь свідомість. Людина постійно змінюється, змінюється її свідомість, а також суспільні умови існування в суспільстві, однак деякі риси закріплюються в свідомості і переносяться в нові умови та на інші форми існування. Зміни в суспільних умовах призводять до змін у свідомості, свідомість, в свою чергу, є компонентом суспільних відносин і тому не тільки відображає зміни у відповідних символах, але й певним чином впливає на ці зміни»[149].

Звідси все частіше виникає необхідність більше уваги приділяти саме розвитку культурної забарвленості сучасних тенденцій розвитку, тобто, перетворити нові риси процесу функціонування суспільства на ціннісні ознаки поведінки, причому не тільки в межах соціального, але й національного.

Говорячи про регіональні особливості правового менталітету українського народу, слід вести мову скоріше про його формальні відмінності, котрі виникають при розгляді рис правового менталітету у відриві одна від одної, а також при ототожнені сутнісних рис правового менталітету з реальними рисами життя суспільства за ознаками їх масового росповсюдження, що, зазвичай, залежить від цілого ряду історичних обставин.

Підтвердженням формальних відмінностей основних рис правового менталітету жителів різних регіонів України є уявлення про те, що менталітет будь-якого народу, нації відрізняється внутрішньою

[149] Гнатенко П. І., Павленко В. М. Етнічні установки і стереотипи. Дніпропетровськ : ДГУ, 1995. С. 48.

єдністю, в іншому випадку від був би не здатним забезпечити збереження українського народу в різних ситуаціях на різних історичних етапах розвитку української державності. Особливо під час військової агресії.

Не дивлячись на деякі відмінності в ментальних установках, менталітет українського народу зв'язаний єдиною історичною долею з превалюванням моральних релігійних цінностей, з перевагою сердця над розумом, з готовністю терпіти труднощі та невзгоди задля кращого майбутнього тощо.

На сьогоднійшній день, український народ – це народ єдиний, величний, сильний, зі славетною багатою історією, в якому усі люди об'єднані, згуртовані, готові йти на домогу одне одному та віддати життя за рідну землю, разом йти до перемоги та разом здолати ворога. А деякі регіональні відмінності лиш надають специфічного колориту та особливого світобачення державно-правових інституцій.

Справедливо зазначає І. Коваль, що «єдність нації, як правило, зумовлює єдність народу, міцний зв'язок між членами суспільства, згуртованість не тільки корінної нації, а й народу, людей інших національностей. Історія свідчить, що людство, людський рід постійно прагне до єдності, в якій вони відчують не тільки фізичну, а й духовну силу, яка протидіє різноманітним дискримінаціям. Окрім того, єдність нації є однією із головних турбот суспільства і держави, але домагання цієї єдності має бути невідступним правилом істини. Завдяки єдності народ не допускає зазіхання із зовні на корінні національні інтереси, на природну справедливість»[150].

Підсумовуючи сказане, зазначимо, що правовий менталітет жителів різних регіонів України зазнав деформації внаслідок перебування під владою різних держав та проведення останніми політики асиміляції. Цей процес вів до формування нових рис

[150] Коваль І. Менталітет у позитивно-правовому полі / НУ «Львівська політехніка». 2017. С. 140.

правового менталітету і віддаляв від власного культурного коріння. Та відмінності в ментальних установках українців не є перепоною для збереження власної самобутності.

Національний менталітет – це важливий елемент, що розкриває сутність нації в аспектах свідомої та підсвідомої поведінки в суспільних групах. Така категорія набула значущості в сучасному культурному і національному просторі поряд з відповідними елементами ірраціональної сфери свідомості; міфологією, архетипами та стереотипами. Оскільки гуманізація суспільних відносин стала основною ознакою більшості сучасних культурних систем, то увага привертається до таких якостей, що допомагають зберігати людяність особи в сучасному технізованому суспільстві.

Національне самовизначення в рамках громадянського суспільства є показником суб'єктивного зарахування себе до певного етносу в межах нації і виступає позитивною силою тоді, коли люди визначають свою генетичну приналежність до етносу за принципом кровної спорідненості та внутрішньої ідентифікації на національних символах територіальної єдності, мовної спорідненості та історичної спадковості. Вони сприймають етнічні традиції, зразки поведінки, спосіб мислення як свої власні індивідуально-особистісні особливості, приймають рідну мову за принципом народження та «крові».

Сьогодні народ України стихійно консолідується і усвідомлює себе як єдине відносно ціле соціокультурне утворення, етнічні відмінності між основними складовими якого мають не принциповий і не конфронтаційний характер. Україна як незалежна держава можлива лише на основі консолідації, тобто все більш тісної взаємодії двох основних розмовних груп населення, що входять до складу українського суспільства, лише демонструють природний і закономірний характер даного процесу. Що ми можемо спостерігати і сьогодні – неймовірне об'єднання українського народу, від малого до великого, навколо сильного лідера, якого український народ ще не бачив у своїй багатовіковій історії.

Можливість й ознаки фактичної здійсненності подібної консолідації означають принципову вірогідність суспільної взаємодії двох основних різномовних складових культури України. Мова йде не про їх паралельне існування, не про поглинання однією зі складових іншої, а про поступову взаємну асиміляцію і перетворення їх на єдину цілісну культуру України, здатну стимулювати виникнення принципово нової ситуації в соціокультурному середовищі України.

Різні ментальні настанови формували й різні типи політичних цінностей та ідеалів, віддаляли українство від власного культурного коріння. На нашу думку, копіювання західних правових традицій та перенесення їх на українську основу не є панацеєю. Ломка національних традицій, видається нам, культурною диверсією великої руйнівної сили, що лише поглибить конфлікт між різними регіонами України. Слід орієнтуватися на сильні риси менталітету українського народу та нейтралізувати слабкі, котрі стоять на заваді діалоговим формам взаємодії між різними регіонами. Використання індивідуального стилю нації дозволить їй досягти суспільної згоди без радикальної перебудови ментальних настанов народу та зберегти його самобутність.

На сьогоднішній день Український народ – найсильніший народ у світі, який з високо піднятою головою готовий мужньо вистояти перед усіма незгодами і негараздами заради збереження своєї самобутності, унікальності, своєї батьківщини та рідної землі у боротьбі із загарбниками.

2.4 Західні та східні цивілізаційні впливи у розвитку правового менталітету сучасної України: теоретико-компаративістський аналіз

Традиційно в порівняльному правознавстві відбувається протиставлення східної та західної правових традицій, котрі обумовлені різними особливостями. При цьому розбіжності полягають не лише в географічному, але й культурно-історичному, політико-правовому,

соціально-економічному, релігійному, інтелектуально-духовному факторах. Із усієї цієї сукупності складається той вектор, в якому прослідковується направленість переживань, світоглядних уявлень, оцінювань та реагувань на об'єкти державно-правової дійсності, іншими словами – правовий менталітет.

Правовий менталітет формується в рамках правових традицій, обумовлених різними цивілізаціями. Як відмічає Х. Бехруз: «при оцінці правового розвитку слід враховувати відмінності соціокультурних світів зі специфічними уявленнями про всесвіт, людину, умови її існування, його буття. Мова йде в першу чергу про відмінності Сходу та Заходу як відокремлених цивілізацій. Не дивлячись на активний діалог між ними, їх ціннісні парадигми суттєво відрізняються»[151].

Особливостями східного правового менталітету виступають консерватизм та традиціоналізм – це пов'язане з історичним формуванням фундаментальних цінностей, неприпустимість включення інновацій в нормотворчість та в правові традиції; байдуже відношення до суб'єктивних прав та свобод, розвинутий колективізм та прояв своїх обов'язків не на користь індивіда, а на користь суспільства; релігійність, котра сприяє поєднанню людей в межах духовних законів, а правове регулювання лише структурує суспільство.

Особливостями західного правового менталітету можна вважати віру в право, правові норми, котрі в свою чергу забезпечують суспільний порядок та справедливість; автономія права, його відособленість від інших систем соціального регулювання – релігії, моралі, звичаїв; за правом визнавалось верховенство по відношенню до політики та державної влади; держава охороняє права та свободи індивіда, потребу в змінах у зв'язку з розвитком соціального суспільства; раціоналізм – перевага розуму як джерела

[151] Бехруз Х. Особливості східної правової ментальності. Матеріали секційних засідань і дискусій IX Международных Лихачевських наукових читань, 14–15 травня 2009 р. СПб. : СПбГУП, 2009. С. 379.

істинного знання; перевага людини над суспільством; дуалізм природного та позитивного права; прозорість законодавчого та судового процесів; стабільність та наступність рішень державних органів та відомств; юридична грамотність населення; законослухняність населення; повна довіра громадян до інститутів державної влади.

Східна правова традиція не засновується на законі, правова свідомість Сходу – це наслідок заснованності права на моралі, на процедурах, церемоніях, тут люди покладаються на мудрість правителя.

Західна правова традиція засновується на раціоналізмі та політичності, а системоутворююча роль належить ідеям свободи, громадянського суспільства, закону та природних правах людини. У політичному контексті право виступає принципом та засобом обмеження влади та насилля, а ідея свободи – безпосереднє вираження політичності західного суспільства. Західноєвропейська культура засновується на ідеї позитивного закону, в свою чергу, вона ототожнюється зі свободою. «Якщо вести мову про закон як про ідею, що характеризує правову культуру, то він розглядається в якості сутності соціального життя, як умова рівнозначності людей, гарантія правовідносин»[152].

Один з найвідоміших дослідників західної правової традиції, Дж. Берман, виділяє наступні «риси західної традиції права:

1) існує відносно різка межа між правовими та іншими інституціями. Це означає, зокрема, що хоча політика і мораль можуть визначити закон, але вони не тлумачаться як сам закон, як це має місце в деяких інших культурах;

2) управління правовими інституціями довірено спеціальному корпусу людей, які займаються правовою діяльністю на професійній основі;

[152] Донченко О. І. Щодо питання факторів прямої (референдної) правотворчості. *Право, економіка та управління: генезис, сучасний стан та перспективи розвитку: матер* : Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 20-річчю економіко-правового ф-ту ОНУ ім. І. І. Мечникова (м. Одеса, 14–15 вересня 2018 р.) / ОНУ ім. І. І. Мечникова; відп. ред. І. А. Ломачинська, А. В. Смітюх. Одеса : Фенікс, 2018. С. 603.

3) ці фахівці спеціально набувають вищої юридичної освіти;

4) сума юридичних знань, яку одержують фахівці, перебуває у діалектичній єдності з правовими інституціями;

5) закон сприймається як цілісна система, «організм», що розвивається у часі, через століття та покоління;

6) життєздатність системи права ґрунтується на впевненості суспільства у тривкому характері права;

7) зростання права не є тільки пристосуванням старого до нового. Право не просто продовжується, а має свою історію;

8) історичність права пов'язана з поняттям його переваги над політичною владою;

9) спостерігається співіснування і змагання усередині одного суспільства різних юрисдикцій. Саме цей плюралізм робить переваги закону необхідними і можливими»[153].

На думку Є. Харитонова «головними рисами східної традиції права є:

1) обмеженість світоглядного підґрунтя права, як правило, християнським вченням у його православній інтерпретації;

2) схильність до тлумачення права як позитивного закону, зміст якого обумовлений не стільки природними установленнями, скільки потребами громадян, котрі врешті-решт найкраще розуміють не вони, а держава (монарх, диктатор, володар), що втілює їх у законодавчих приписах;

3) організація і проведення законотворчих, систематизаційних, дослідницьких та інших робіт у галузі права за «ініціативою зверху», обмеженість творчого пошуку, а відтак – і авторитету і значення юриспруденції;

4) тенденція до обмеження «надмірного» розширення приватноправового регулювання, намагання забезпечити максимально можливі контроль і втручання держави у стосунки приватних

[153] Harold J. Berman. Law and revolution: the Formation of the Western Legal Tradition. Harvard university press. England, 1983. P. 115.

осіб. Внаслідок цього приватне право виявляється «розбавленим» публічно-правовими засадами і нерідко тлумачиться як «господарське» чи ще якесь того ж роду;

5) недостатньо чітке розмежування між правовими інститутами та інституціями, з одного боку, і державними інституціями іншого типу (наприклад, адміністративними, управлінськими установами тощо), – з другого;

6) відсутність теоретичного обґрунтування та визнаною офіційною доктриною наступності права взагалі і приватного права зокрема, чи то в межах однієї країни, чи цивілізації в цілому;

7) акцентування уваги головним чином не на правах, а на обов'язках учасників цивільно-правових відносин»[154].

На думку В. А. Бачиніна «ознаками західного типу є: трансгресивність інтелекту і психіки загалом, що виявляється як спрямованість до в усього нового, невідомого та здатність приймати форми вольвої напористості, авантюри стичності та агресивності; жадоба новизни, регулярних змін; відсутність сильної прихильності до минулого; чуйність до чужого, готовність асимілювати нові культурні цінності, чиїми б вони не були; розвиненість особистого начала, наполегливе прагнення до виділення свого індивідуального «Я» із загального «Ми», вміння цінувати і обстоювати духовну, інтелектуальну, моральну, політичну незалежність, боротися за громадські свободи і права; порівняно слабка розвиненість адаптивних здатностей, відсутність необхідної гнучкості та бажання пристосовуватись до обставин, звідси супутня цьому крихітність і ламкість внутрішніх структур індивідуального «Я»; переважно бінарно-опозиційний характер констатації і оцінок, схильність до виявлення альтернативних логосів, звідси сталість створювальних ситуацій вимушеного вибору, що мобілізували інтелектуальні резерви і стимулювали розвиток європейської

[154] Харитонов Є. О. Українська традиція приватного права: між Сходом і Заходом. *Вісник Академії правових наук України.* 1999. № 4 (19). С. 24.

цивілізації; переважання раціоналістичних орієнтацій, звеличення розуму як вищого авторитету; переважно практицизм орієнтацій, що обертається здобуттям вищих духовних істин, що часто надає діям імморальну і протиправну забарвленість; схильність до розчленування єдиних поведінкових акцій на мету і засоби, що сприє імморалізації та криміналізації соціальної практики»[155].

Ментальності східного типу властиві наступні ознаки: «традиціоналізм, консерватизм, слабка чуйність до чужого, замкнутість на власних традиціях; здатність легко адаптуватися до зовнішніх умов, гнучкість психічних структур, що поступаються тиску зовнішнього середовища й набувають знов своїх колишніх форм, як тільки тиск слабшає; переважання інтровертних орієнтацій над екстравертними, вміння цінувати споглядальне світосприйняття і надати перевагу активним зусиллям, спрямоване на зовнішне освоєння світу; схильність не до боротьби протилежних начал, а до рівноваги сил,їхнього примирення і згоди як шляху до переходу на вищі рівні буття; відсторонення від безмежного раціоналізму, скептичне ставлення до ідей всемогутності людського розуму; шанобливе ставлення до природи, усього природного як однієї з головних естетичних і морально-правових норм східної свідомості»[156].

Цивілізаційний синтез на Заході і Сході по-різному формує особистість. За твердженням М. Т. Юрія, «на Заході в ході переосмислення традицій римського права складається жорстка, корпоративна суспільна система, в якій кожен член суспільства через належність до певної корпорації знаходить сукупність законних, а тому непорушних і безумовних прав, обов'язків і свобод. Поступово ці права розширювались і наповнювались змістом. Етап за етапом європейська людина впевнено виділялась зі свого соціального,

[155] Бачинін В. А. Філософія права: словник. К. : Концерн «Видавничий Дім "Ін Юре"», 2003. С. 190.

[156] Угренінова Є. А. Ідея національної ментальності і правові презумпції: до проблеми співвідношення понять у вітчизняному праві. *Молодий вчений*. Запоріжжя, 2011. № 2. Т. 2. С. 25.

корпоративного, культурного контексту і перетворювалася на автономну особистість, повністю індивідуалізувавшись в епоху Реформації. Цілком іншого характеру набув розвиток на Сході. Тут склалася культура, в якій людина була розчинена в соціальному абсолюті. Невиокремленість особистості – одна з найголовніших характеристик візантійського соціокультурного організму. Придушення неминучих тенденцій до автоматизації було закладено на всіх рівнях культури»[157].

Протягом практично всієї історії існування Україна знаходилась на перепутті між Заходом та Сходом. В різні часи дослідники визначали таке положення як «на цивілізаційному розломі», «на перехресті геополітичних силових векторів»[158], «між Сходом та Заходом»[159], «межова», «порубіжна»[160], «пограничная країна»[161], «транзитна цивілізація»[162].

При цьому особливістю українських культурних контактів є той факт, що ці контакти були опосередкованими. Як слушно відмічає І. Шевченко: «оскільки в Київській Русі погано знали грецьку мову, то візантійські джерела сприймалися в більшості через Болгарію. Культуру католицизму та контрреформації – через Польщу»[163].

---

[157] Юрій М. Т. Етногенез та менталітет українського народу. 2-ге вид., доп. К. : Таксон, 1997. С. 112.

[158] Кисельов М. Україна на геополітичному роздоріжжі. Геополітика. *Сучасність.* 2006. № 7. С. 70.

[159] Павленко Ю. Східно-християнська цивілізаційна система та її місце у всесвітньо-історичному процесі. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг.* 2001. № 4. С. 47.

[160] Юнг К. Г. Архетипи і колективне несвідоме / пер. з німец. К. Котюк. Львів : Астролябія, 2013. С. 47.

[161] Кафарський В. І., Савчук Б. П. Етнологія : підручник. К. : Ценрт навчальної літератури, 2006. С. 321.

[162] Павленко Ю. Східно-християнська цивілізаційна система та її місце у всесвітньо-історичному процесі. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг.* 2001. № 4. С. 48.

[163] Шевченко І. І. Україна між сходом та заходом (Нариси з історії культури до початку XVIII століття) / авторизований переклад з англійської М. Габлевич, під ред. А. Ясіновського. Л. : Інститут Історії Церкви Львівської Богословської Академії, 2001. С. 19.

Деякі слов'янські держави не можна вважати класичним Сходом, так само як і Туреччину – Півднем, а Польщу – Заходом. Мова може йти лише про певні загальні орієнтири та елементи структури. Але кожен із масивів має значний потенціал та великі власні амбіції політичного, культурного, економічного розвитку»[164].

Таке пограничне положення не могло не позначитись на ментальних установках українського народу, коли «в умовах постійної невизначеності склалися стійкі нахили до «проміжного існування», без прагнення до стратегічного вибору напрямку розвитку та без уявлення про обов'язковість державної організації, з наданням переваги локальним спільностям – родині, громадам, самоврядним структурам та ін. Увесь історичний досвід українського державно-правового будівництва переконливо ілюструє зазначене. Уже в самому геополітичному розташуванні України ніби закладені передумови для активної взаємодії різних культур, що лише поглибилося за рахунок культурно-історичного досвіду.

Розглядаючи особливості правового менталітету українців, слід брати до уваги обставину розташування України між Заходом та Сходом, а також, багатовіковий період її бездержавного існування та розчленованість українського народу. Це не могло не позначитись на нашій культурі, системі цінностей, традицій, світосприйнятті тощо.

Погоджуємось із висловленнями О. М. Кіндратця, який правильно зазначає, що «важливу роль у формуванні менталітету народу відіграють також фактори ризику, загрози. Значна частина загроз – це загрози, що створюють інші держави, які проводять агресивну зовнішню політику. Дійсно, взаємодія з іншими народами може бути різною – це не тільки мирне співіснування, взаємовигідне співробітництво та партнерство, але і конфлікти, війни. Зовнішнє середовище (безпечне чи агресивне) впливає не тільки

[164] Луцький І. Відмінності візантійської філософсько-правової традиції від західно-римської. *Право України*. 2011. № 1. С. 48.

на формування менталітету, а ще і на його зміни. На долю українського народу випало багато випробувань. Були змагання за незалежність і тривалий період залежності і поневолення. Однак те, що українці не розчинилися серед інших народів, вижили як етнос, зберегли свою культуру, є свідченням нездоланного прагнення до свободи, незалежності, самобутності»[165].

Слушною є думка М. Т. Юрія, котрий стверджує, що «за своєю структурою менталітет включає в себе передусім дещо колективне, певні елементи національного характеру, які діють, не проходячи крізь свідомість, спонтанно, подібно до певного емоційно-психологічного коду, що викликає у суб'єкта менталітету такі, а не інші реакції на зовнішні чинники. Це колективне підсвідоме є певною сукупністю світоглядно-психологічних настанов, які перетворилися на принципи та звички і, без сумніву, виявляються в рисах характеру, системі вкорінених способів, форм і норм життєдіяльності, тобто у низці найбільш глибоко вкорінених традицій, стереотипів поведінки. Таким чином, говорячи про менталітет тієї чи іншої нації, народу чи громадян, ми зачіпаємо складний механізм, тісно пов'язаний з багатовіковою культурою народу, знайденими і закріпленими способами реагування на зміни зовнішнього світу, що визначають поведінку нації або її громадян»[166].

М. Грушевський зазначав, що «в порівнянні з народом агресором, український являється народом західної культури – одним з найбільш багатих східними, орієнтальними впливами, але все-таки по всьому складу своєї культури і свого духу народом західним»[167].

---

[165] Кіндратець О. М. Виявлення особливостей менталітету народу в умовах загрозі його безпеці. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. 2017. № 2 (33). С. 269.

[166] Юрій М. Т. Етногенез та менталітет українського народу. 2-ге вид., доп. К. : Таксон, 1997. С. 47.

[167] Грушевський М. На порозі нової України. К. : Українське Історичне Товариство, 1918. С. 13.

Все це не могло не накласти відбиток на формування українського правового менталітету. Українська правова культура увібрала в себе як елементи східної, так і західної правової традиції. І ті і інші детермінанти українського правового менталітету отримали своє власне оригінальне «прочитання», свій зміст, свій погляд на перспективне їх розміщення та значимість по відношенню один до одного.

На сучасному етапі еволюції, як ніколи раніше, правові системи, взаємодіючі між собою, перебувають у процесі безперервного культурного обміну. М. Ю. Оборотов відзначає, що «необхідно розрізняти відкриті й закриті правові культури. Перші у своєму існуванні і розвитку взаємодіють з іншими правовими культурами, сприймаючи, перероблюючи й закріплюючи в собі їх напрацювання. Другі ж з певними труднощами вступають у діалог з іншими правовими культурами, обмежують сприйняття їх досягнень, стверджуючи при цьому власний правовий розвиток як єдино можливий і правильний»[168].

У сучасних дослідженнях фахівців доволі поширеною є позиція, згідно з якою «національні цінності мають бути органічно вплетені в контекст європейських і загальнолюдських цінностей, оскільки останні виступають вищим критерієм формування індивідуальних і колективно-групових цінностей»[169]. Разом із тим визначимо, що спроби пізнати оточуючу правову дійсність, сприймаючи її виключно крізь призму традицій і цінностей чужої правової культури, забуваючи при цьому співставляти отримані результати із власними правовими надбаннями й напрямками розвитку, призводять, як правило, лише до звичайної трансляції чужих поглядів і стереотипів, які не мають творчого характеру і нездатні збагатити національну правову культуру.

---

[168] Оборотов Ю. М. Традиції і новації в правовому развитку: моногр. О. : Юрид. літ., 2001. С. 132.

[169] Менюк О. Правова культура в умовах розбудови незалежної України: Поняття, струра. *Право України*. 2001. № 4. С. 21.

Слід враховувати, що правовий менталітет представляє собою дещо константне, саме тому не слід намагатися його зруйнувати чи змінити шляхом доведення «до розуму», до єдино правильного правового ідеалу, а потрібно намагатися розвивати в ньому те позитивне, завдяки чому зберігаються носії цього унікального менталітету – народ та його самобутність. Адже саме в підкресленні деякої своєрідної, характерної константи, яка присутня в правовій історії народу, і полягає значимість виділення правового менталітету в якості категорії права.

Не потребує доказів твердження, що існують взаємодія і взаємозв'язок національних традицій і ментальності людей. Зрозуміло, що ментальність є в цілому статичне відбиття влади, можна навіть стверджувати категорично, що сама ментальність майже не змінюється. «Інтелектуальна традиція – це сукупність усталених імпліцитних когнітивних домінант, схем, понять, ідей, взірців, смислів тощо, які, створюючи відповідне тло, впливають на настанови правової свідомості, спрямовуючи у відповідне русло розвиток правової реальності»[170].

Вважаємо, що правові традиції й характер їх використання становлять головну підставу сполучення правових систем у правову сім'ю. Якщо уважно придивитися до пропозицій про правовий стиль як основну характеристику правової сім'ї, можна зробити висновок: зміст правового стилю – не що інше, як правові традиції.

В основі західної правової традиції лежить індивідуалізм, тобто «він орієнтований на людину, котра розглядається як первина та пріоритетна цінність. Індивід тут не поглинається соціальною тотальністю, а виділяється з неї і в певній мірі протистоїть їй»[171].

[170] Братасюк В. М. Правова реальність як форма прояву інтелектуальної традиції епохи (на матеріалах романо-германської правової сім'ї) : автореф. дис. … на здоб. наук. ступ. канд. юрид. наук : 12.00.12 ; Нац. акад. внутр. справ України. К., 2005. С. 9.

[171] Dumont L. Essay on Individualism. Dubna : 1997. C. 36.

Невід'ємними атрибутами такої людини є рівність та свобода. Свобода розуміється як притаманна людині «можливість усвідомленого вибору та реалізація того чи іншого варіанту поведінки»[172].

Свобода виступає якістю, що ідентифікує людину; вона в рівній мірі притаманна всім людям та виділяє їх зі світу живих істот. «Свобода – універсальний атрибут людських істот, більше того, самий універсальний чи, скоріше, самий важливий серед універсальних атрибутів»[173].

Свобода передбачає рівність її носіїв – їх взаємне визнання та повагу один одного як осіб, наділених свободою та володіючих формально рівними можливостями для їх реалізації. Відносини таких вільних та формально рівних індивідів набувають характер взаємного еквівалентного обміну, а основним способом їх упорядкування виступає договір.

Більшість дослідників сходяться на тому, що однією із основних характерних рис українського правового менталітету, як і західноєвропейського, є індивідуалізм. Однак, український індивідуалізм відрізняється від західноєвропейського. І справа тут не лише в тому, що в українській державно-правовій дійсності людина не сприймається як первинна та пріоритетна цінність, наділена свободою й рівністю лише на папері, різниця полягає у виборі шляхів досягнення власного успіху. Індивідуалізм у свідомості представника західної правової культури – це націленість на досягнення особистого успіху чи високого соціального положення чесними та легітимними способами за допомогою власних здібностей, наполегливої праці та цілеспрямованості. Лише за наявності таких умов людина досягає суспільного визнання. Реалізація зазначених можливостей забезпечується особливими механізмами які історично сформувалися у національній правовій системі.

---

[172] Неновски Н. Приемственост в правото (публикувано на оригиналния език на български), 1977. С. 38.

[173] Бауман З. Свобода. Краков. М. : Нове видання, 2006. С. 54.

На думку О. Ю. Тодики, «специфіка національної правової системи як правової системи суспільства транзитивного типу, характеризується словом «імітація»»[174]. При цьому остання має місце в усьому суспільному житті країни. Інститути правової системи імітуються, як такі, що набули відповідності визнаним міжнародним стандартам, проте, на жаль, це не відповідає дійсності.

Поряд із масовим соціально-психологічним мотивом посттоталітарних трансформацій – бажанням творити життя за зразками розвинених західноєвропейських країн – існує важливий мотив пошуків власних (українських) правових, політичних, етичних, державницьких традицій. Тривають також пошуки й можливих зразків або корелятів західноєвропейської демократії (громадянського суспільства і правової держави), взагалі норм цивілізованого й упорядкованого суспільного буття. Традиція західноєвропейської соціальної філософії надає змогу точніше визначити необхідні регулятивні ідеї суспільних трансформацій – бажані горизонти можливого розвитку – уже сьогодні критично аналізувати становлення посткомуністичного політичного дискурсу й нової комунікативної спільноти з їх специфічними ознаками.

Досліджуючи правосвідомість українського суспільства, Ю. П. Лобода зазначає, що «не можна не враховувати, що більшість українського народу проживає в сільській місцевості, маленьких провінційних і містечках та в обласних центрах, які за економічною ознакою прийнято відносити до сільськогосподарських». Правова система України, на переконання Ю. П. Лободи, є невіддиференційованою, що в аксіологічному й регулятивному аспектах має наслідком брак у права власної самоцінності, цінності правового як такого; натомість останнє компенсується моральною свідомістю, політичною доцільністю й побутовими звичаями[175].

[174] Тодика О. Ю. Народовладдя в умовах глобалізації : моногр. / під ред. А. В. Петришина. Х. : Право, 2005. С. 148.

[175] Лобода Ю. П. Правова традиція українського народу (Феномен та об'єкт загальнотеоретичного дискурсу): моногр. Л.: Світ, 2009. С. 82.

Ю. М. Оборотов теж визначивши правову систему України як невід-диференційовану, характеризує їх специфіку: «Важливо підкреслити, що невіддиференційовані правові системи мають свою, особливу логіку розвитку, вибудувану на використанні традицій, колективістських засад і цілої низки інших основ, які визначають правову спадщину. Існування права й моралі в таких правових системах характеризується значним взаємопроникненням. Не випадково, що право ототожнюється зі справедливістю не тільки на рівні буденної правової культури (тобто її периферії), а й у професійній правовій культурі (тобто її центрі)»[176]. Цією тезою, вважаємо, обґрунтовується положення про єдність морально-правової реальності у невіддиференційованих правових системах.

Правова система має всі ознаки системи: «адже крім сукупності елементів і зв'язків між ними вона наділена інтегративною якістю, якої не мають її елементи поза нею. У сучасній юридичній літературі робилися спроби виявити таку якість. Існують думки, що таким системоутворюючим відношенням правової системи є зв'язок з державою як організуючим чинником. Відповідно, визначається, що правопорядок у суспільстві утверджується не завдяки функціонуванню права як складноорганізованої відкритої системи, а винятково завдяки державі»[177].

Вважаємо, інтегративною якістю правової системи є нормативність. Нормативність задається закладеною в ній цінністю, саме тому правові цінності становлять собою принципи-основи, на яких будується правова система й завдяки яким нормативність має цілісний характер.

Дія права та його нормативний вплив означають його системне функціонування. Воно має місце, коли правові

[176] Оборотов Ю. М. Традиції і новації в правовому развиткі : моногр. О. : Юрид. лит., 2001. С. 126.

[177] Мірошниченко М. І. Відношення понять «система права» та «правова система» (синергетичний аналіз). *Наук. вісн. Чернівець. ун-ту* : зб. наук. праць. Вип. 187 : Правознавство. Чернівці : Рута, 2003. С. 35.

тексти інтерпретуються соціальними суб'єктами як правові норми, що «породжують» суб'єктивні права й обов'язки, та викликають певні правові відносини, тобто активну або пасивну правову поведінку, відповідно до прав та обов'язків, яке формує правопорядок. Дія права і є реальним здійсненням ним регулятивних і охоронних функцій. Виникнення у суб'єктів прав та обов'язків означає наявність соціальної (не лише індивідуальної) поведінки, співвіднесеної зі смислом цих належних суб'єктам прав і обов'язків.

Історія людства виробила дві моделі регуляції. В західній правовій традиції фундаментом соціальної регуляції виступає право. При цьому право розуміють як «головну суспільну конвенцію. Воно незмінне, має всезагальний характер, тобто зрівнює всіх і вся, гарантує кожній людині деякі безумовні, невід'ємні права і трактує їх обов'язки. У межах суспільства право сакралізується і переживається як найбільш значна соціальна цінність. В рамках цієї моделі всі соціальні групи, владні структури змушені існувати і досягати своєї мети в межах права»[178].

В основі соціальної регуляції східної правової традиції лежить ієрархія, влада. При цьому «вона усвідомлюється як онтологічно істинна сублімація, що виявляє себе як втілена воля. Сакральна влада також породжує право (однак вона має інструментальний характер), спрямована зверху вниз, влада перебуває поза і над правом. Влада – джерело істини, тотожна істині. Водночас сама Влада не підлягає моральній оцінці. Моральні регулятори діють на горизонтальному рівні і зверху вниз. Будь-яке звинувачення носія влади межує з еретизмом. Вища влада, впринципі, поза оцінками»[179].

Сучасна Україна розвивається на конституційно визначених засадах демократичної, соціальної і правової держави, належне формування якої неможливе поза правовою культурою більшості

[178] Юрій М. Т. Етногенез та менталітет українського народу. 2-ге вид., доп. К. : Таксон, 1997. С. 141.

[179] Янів В. Нариси до української етнопсихології, вид. 3-тє. Київ : Знання, 2006. С. 142.

її громадян, що є необхідною умовою для ствердження загальної поваги до права в суспільстві, визнання загальнолюдських правових цінностей, реалізації принципу верховенства права у практиці правового регулювання. Забезпечення високого рівня правової культури населення, проведення реформ у державно-правовій сфері неможливі без урахування впливу правового менталітету на ці процеси.

Не викликає заперечень той факт, що держава не є якимось нейтральним, абстрактним явищем. Вона виникає й формується на ґрунті конкретного «людського ресурсу»: відповідного способу мислення, рівня домагань, цінностей та установок, які об'єднують велику чисельність людей у єдину, цілісну спільність – народ і одночасно спонукають його до відповідного себе організовування.

Становлення правової держави і громадянського суспільства залежить не лише від розвитку соціально-економічних, політичних і моральних відносин у суспільстві й державі, а й від якісного стану правової культури громадян та агентів держави, що, звичайно, неможливо без урахування національних ментальних особливостей.

Менталітет, як глибинний духовний визначальник поведінки індивідів чи груп, частково усвідомлюється людиною, формує її взаємодію з довкіллям через неусвідомлювані духовні (поведінкові) коди, підсвідомі структури й механізми. У менталітеті перетинаються природна й культурно-історична зумовленість, раціональне й чуттєво-емоційне.

Менталітет, отримуючи прояв у різних компонентах загальної культури народу, зокрема політико-правової (з огляду на сутність і внутрішню природу), «перебуває в тісному зв'язку з такими соціальними явищами, як право, правова й політична система, за умови, коли йдеться про демократичну державу, де влада належить народу, який є творцем свого державного життя»[180].

[180] Гайович О. М. Формування правової ментальності. Наук. зап. Т. 90 : Юрид. науки. К. : Пульсари, 2009. С. 38.

Із цих позицій законодавство країни має перебувати в постійному тісному зв'язку з правовим менталітетом. Іншими словами, творення національних правових систем без урахування специфіки національних коренів, характеру нації, особливостей її світосприйняття, розуміння добра і справедливості є не тільки нелогічним, а й певною мірою безрезультатним процесом, оскільки «чуже», «незрозуміле» право просто не сприйметься, а значить, і не виконуватиметься.

Право звернене не стільки на зовнішню поведінку людини, скільки на її внутрішній світ: глибини душі, совісті, правосвідомості; це є особливим дарунком, завдяки якому людина знаходить абсолютні моральні критерії правомірного й протиправного поводження без звернення до нормативного масиву. Умовою усвідомлення духу права є віра, що забезпечує внутрішнє духовне перетворення людської душі. Місія права, таким чином полягає в збереженні самототожності людини та в порятунку її душі.

Таке розуміння права з його органічною основою – правдою (моральністю) і релігією – не є умоглядним, а відповідає духовній традиції слов'янського народу та може сприяти відродженню його культури сьогодні.

Домінування морального початку над юридичним відрізняє українську свідомість від західної, для котрої характерне те, що «в віру вторгається логічно-раціональне мислення юриста, відношення до Бога в значній мірі звільняються від емоцій та підпорядковується здоровому глузду, а сам Бог підпорядковується праву»[181].

Постулат римського права про необхідність дотримання навіть поганих та несправедливих законів, котрий має фундаментальне значення в країнах західної правової традиції, на ментальному рівні залишається чужим українській людині. В правосвідомості

[181] Фон Халем Ф. Історико-правові аспекти проблеми Схід–Захід. *Питання філософії*. 2002. № 7. С. 28.

українців моральні постулати завжди домінували над юридичними. Вчиняти за законами совісті, а не за писаними законами було загальноприйнято в нашій країні. Наявність даної обставини і обумовило недбале відношення українців до юридичних норм та законів, а особливо до тих з них, які розходяться в тій чи іншій мірі з моральними нормами.

Західна правова традиція ніколи не змішувала право і закон і не виходила з того, що вивчення закону дозволить отримати уявлення про право вцілому. Право, що розумілось як належний соціальний порядок, походить із самої природи речей, але разом з тим встановлюється людьми (суспільством чи сувереном). Причому це штучне позитивне право – це не плід людського свавілля, а результат раціонального пізнання та втілення в соціальній реальності «природного ходу речей», «Божого замислу», «природи людини» тощо. Так позитивне право не є чужорідним, нав'язаним людиною, напроти, воно сприймається як «своє», з самого початку цінне та необхідне. Саме тому для Заходу є типовим повага до права, заохочуваність звернення до нього. Що ж стосується української правової традиції, то для неї характерна стильність до тлумачення права як позитивного закону, зміст котрого обумовлений не стільки природними установками, скільки потребами громадян, котрі краще розуміє не людина, громадянин, а держава, котра і втілює їх в законодавчих приписах.

І хоча правовий менталітет і характеризується як консервативний чинник, правове життя соціуму не стоїть на місці. У процесі еволюції тут спостерігаються певні трансформації, і за цих умов окремі правові уявлення, ціннісно-правові орієнтації, правові установки й атитюди можуть мати негативний характер і бути бар'єром на шляху проведення прогресивних перетворень у житті суспільства. Вдаючись до допомоги ідеології і продуманої правової політики, тут необхідно, за допомогою ЗМІ, правового виховання, пропаганди та інших засобів створити відповідні усвідомлені конструкти у громадян, за яких змінилися б їх правове мислення

і свідомість. У такому разі правові уявлення, що усвідомлено трансформуються, ціннісні орієнтації й атитюди, згодом закріпившись в українському соціумі, стануть переходити на несвідомий рівень правового менталітету, формуючи неусвідомлені правові уявлення, ціннісні орієнтації й установки.

Процес розвитку громадянського суспільства в Україні відбувається на основі національних чинників, які визначають свідому поведінку представників різних статусних груп та соціальних інститутів. Національна ідентичність стає основою зміцнення громадянського суспільства через реалізацію соціально-психологічних факторів розвитку громадянського суспільства. Враховуючи умови глобалізації, які детермінують загальний розвиток різних національних та етнічних груп, національні риси дозволяють зберігати унікальність внутрішнього світу нації. Вони задають основу для формування відповідного типу особистості, активної, мобільної, відданої інтересам нації, яка орієнтована не лише на здобуття власного добробуту, але й на отримання нацією відповідного рівня розвитку, який забезпечив би їй престиж та визнання не тільки серед її представників, але й на світовому рівні.

Поряд із цим, важливою особливістю, що дозволяє відрізняти український правовий менталітет від західного є стереотипи по відношенню до приватної власності. Якщо в західній правовій традиції концепція приватної власності та її недоторканності є наріжним каменем правової держави, то українська правова культура є соціоцентристською, що базується на солідарності, відповідальності, обов'язку по відношенню до суспільства, групи, колективу, а право власності традиційно не відігравало тієї ролі, котра властива в західному суспільстві.

Розглядаючи місце та роль інституту власності в цивілізаційних формах життя, В. Чернець констатує: «власність є основою будь-якого суспільства. Вона визначає суть економічної формації суспільства, його політичний та правовий статус, виступає засобом задоволення інтересів та потреб громадян, їх об'єднань, а також всього суспільства в цілому. Більше того власність породжує

економічну свободу у відносинах з іншими людьми. Проблема власності – це проблема свободи, котра дає та визначає владу особи над нею самою. Позбавити особу власності це значить її десуб'єктизувати, розлюднити. Людина-власник – це вільна людина, адже особистість людини можлива лише при персоніфікації всього того, що творено людиною та природою. Лише за таких умов людина стає особистістю, що наділена реальним правом та можливістю приймати рішення відносно свого теперішнього та майбутнього»[182].

Якщо західна правова ідеологія презюмує приватну власність та працю як найвище соціальне благо, то східна православна традиція ратувала за «…вільну аскетичну працю… прагнення до нестяжательства та бідності», і як наслідок, в свідомості українця протягом тривалого часу формувалось особливе відношення до інституту приватної власності. «Права розпорядження, користування та володіння зливались в єдине і в залежності від конкретних умов розділялись між родиною та общиною. Вирішальний вплив на склад народних понять про право власності надала розповсюджена форма земельних прав – общинне володіння, коли земля не належала нікому із членів сільської общини, кожен мав право користуватись. Окрім общинної, існувала сімейна та особиста власність, аналогічна приватній. Остання із зусиллями пробивала собі дорогу з тієї причини, наприклад, що земельні наділи були власністю общини, а селянське господарство – власністю родини. Набуте будь-яким членом родини майно автоматично ставало загальним. В селянському середовищі приватна власність на землю, на засоби господарювання, ще й тому не отримала розповсюдження, що праця на землі вимагала значних колективних (сімейних) зусиль, а одноособово на ній працювати було неможливо»[183].

---

[182] Чернець В. Україна: динаміка культуротворчих процесів : монографія. Київ, 2002. С. 58.

[183] Попович В. М. Соціальне вчення православної церкви: історичне становлення думки. *Релігієзнавство*. 2017. Вип. 37 (50). С. 7.

Натомість М. В. Гримич вказує, що «селянська логіка проста та лаконічна: з погляду народної правосвідомості, за приналежністю є: «своє», «чуже» і «спільне»… При цьому займенник «моє» не вживається, оскільки він означає індивідуальну власність, відміну від сімейної, що була провідною у народному середовищі»[184].

Аналізуючи стереотипи по відношенню до приватної власності у західній та українській правових традиціях, слушним буде навести слова класика німецької правової думки Г. В. Ф. Гегеля. Він зазначав, що «розумність власності полягає не у задоволенні потреб, а у тому, що знімається гола суб'єктивність особи. Лише у власності особа виступає як розум. Особа має право вміщати свою волю у кожну річ, яка завдяки цьому стає моєю, одержує мою волю як свою субстанційну мету … це абсолютне право кожної людини на привласнення всіх речей. У тому, що особа вміщує свою волю у річ, полягає поняття власності, все інше – лише його реалізація. Внутрішній акт моєї волі, який говорить, що дещо є моїм, має бути визнаним й іншими»[185].

Безперечно, ментальність західного типу наклала свій відбиток на специфіку розвитку правової системи України. Мова, зокрема, йде про прагнення до побудови державних та правових інституцій за західним зразком, у готовності сприймати здобутки західної правової традиції, спрямованість до забезпечення нових культурних цінностей, стандартів в області прав людини тощо. Тенденції до євроінтеграції правової системи України не пов'язуються з паралельним процесом нівелювання ментальних установок українського народу. Як і раніше, українська правова система зберігає своє «національне обличчя» і при цьому сприяє наближенню до західної правової традиції.

---

[184] Гримич М. В. Інститут власності у звичаєво-правовій культурі українців XIX – початку XX ст. К. : Основа, 2004. С. 63.

[185] Гегель Г. В. Ф. Основи філософії права / пер. з нім. П. Соколовський ; ред. Р. Осадчук та М. Кушнір. Київ : Юніверс, 2000. С. 103.

Враховуючи те, що правова система України тяжіє до романо-германської системи права, і враховуючи проголошений курс на європейську інтеграцію, в національній правовій системі відбувається добровільне визнання та затвердження цінностей західної правової традиції. Визнання принципів та цінностей західної правової культури відбувається шляхом уніфікації, гармонізації, імплементації, стандартизації тощо. Варто зазначити, що процес запровадження західних цінностей в національну площину є доволі складним та повільним. Подекуди затвердження західних цінностей в Україні відбувається під певним тиском зі сторони наддержавних правових структур та інститутів. В більшій мірі затвердження західних правових цінностей відбувається шляхом їх декларування в законодавстві, в державно-правовій політиці, в меншій мірі – на рівня правосвідомості громадян. Але разом з тим, аналіз ментальних властивостей українців дає підстави стверджувати, що значна частина базових принципів та цінностей західної правової традиції з ними узгоджується.

Таким чином, вплив західної та східної правових традицій на формування української правової ментальності не можливо простежити з абсолютною точністю, але ми можемо константувати, що дані впливу були опосередкованими на правову ментальність і більш вагомими на державно-правові інституції. Український правовий менталітет формувався на протязі багатьох віків, представляє собою достатньо складне та суперечливе явище правової дійсності, інтерпретація котрого є серйозною науковою проблематикою.

Розділ ІІІ
РОЗВИТОК ПРАВОВОГО МЕНТАЛІТЕТУ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ КРІЗЬ ПРИЗМУ ПРАВОВОЇ СПАДЩИНИ

3.1 Поняття правової спадщини та його співвідношення з правовим менталітетом та суміжними поняттями

Право будь-якої країни розвивається двома способами: по-перше, це використання власного правового досвіду, національної правової традиції, по-друге, за рахунок запозичень з інших правових культур. Перший спосіб забезпечує збереження національної самобутності, унікальності правової системи, другий – призводить до зближення правових систем сучасності. Розвиток права на базі свого минулого – це одна із закономірностей правової еволюції. Є всі підстави стверджувати, що кожна правова система має власну правову спадщину, значна частина якої зберігається навіть при значних соціальних потрясіннях.

Не дивлячись на багатоплановість наукових досліджень, присвячених правовій традиції, категорія «правова спадщина» залишається поза увагою науковців. У правовій науці зустрічаються поодинокі праці, в котрих науковці досліджують окремі аспекти правової спадщини. Зокрема, мова йде про праці таких вчених, як: Л. Авраменко, С. Молчанова, Ю. Оборотов та інші.

Для визначення поняття та особливостей правової спадщини необхідно звернутися до вже існуючих трактовок даної категорії, а також з'ясувати співвідношення даної категорії з такими

поняттями як «правова традиція», «правовий досвід», «наступність в праві», «циклічність», «правова рецепція» та «правовий менталітет».

Так, правова спадщина – «це сукупність зв'язків, відносин і результатів правового розвитку минулих історичних епох у межах кожної правової культури, правової системи чи правової сім'ї. Правова спадщина втілена в сукупності правових цінностей, закладених в основі будь-якої правової системи, за допомогою яких існує, функціонує і розвивається право»[186].

На думку Н. С. Казмірчука: «правова спадщина – це вся сукупність юридичних явищ, відносин, станів, результатів діяльності та досвіду, що залишилось національній правовій системі конкретного суспільства (регіону тощо) від попередніх етапів та періодів суспільного розвитку»[187].

Л. Авраменко під правовою спадщиною розуміє «сукупність висновків, поглядів, зв'язків, відносин, які є результатом правового досвіду її народу і знаходиться в розпорядженні сучасного покоління як його досягнення (власність)»[188].

У свою чергу автори М. В. Цвік та О. В. Петришин визначають правову спадщину як «сукупність зв'язків, відносин та результатів діяльності людини в правовій сфері протягом всіх минулих історичних епох, що підлягають критичній переоцінці та перегляду, розвитку та використанню у відповідності з об'єктивними критеріями правового прогресу»[189].

---

[186] Завальнюк В. В. Правові традиції та антропоцентричне розуміння правової реальності. *Митна справа.* 2014. № 4 (94). С. 8.

[187] Казмірчук Н. С. Наступність як психолого-педагогічна категорія. *Young Scientist*. 2018. С. 8.

[188] Авраменко Л. В. Місце поняття «наступність» у категоріальному апараті теорії права. *Проблеми законності* : респ. міжвідом. наук. зб. / відп. ред. В. Я. Тацій. Х. : Нац. юрид. акад. України, 2006. Вип. 82. С. 6.

[189] Цвік М. В., Петришин О. В. Теорія держави і права : підручник. Харків : Право, 2009. С. 157.

М. Ю. Рязанов, вказує, що «правова спадщина органічно входить в систему правової культури, будучи, з одного боку, набором характеристик і способів розгляду самої правової культури, з іншого боку - її своєрідною «правовою пам'яттю». Таким чином, правова культура сама визначає, що слід зберігати, а від чого відмовитися, оскільки пам'ять правової культури, сформована багато в чому завдяки об'єктам правової спадщини, які виражені у вигляді правових цінностей, як статичних елементах і правовому досвіді, який знаходить своє вираження в предметних правових формах (юридичні інститути, суд, юридичні спеціальності; нормативно-правові акти і т. п.); в способах юридичної діяльності, юридичній мовою, термінології; в системі правовідносин (суб'єкти, об'єкти правовідносин); формах і способах юридичного мислення індивіда, правових теоріях і ідеологіях тощо. Отже, правова культура не є пасивним сховищем правової пам'яті, а повинна бути підхоплена іншими індивідами, щоб не бути схильною до зникнення»[190].

Л. А. Акерман визначає правову спадщину як, «сукупність предметних юридичних явищ (форм, засобів, правовідносин, способів юридичної діяльності, правової термінології), що сформувалися в попередні історичні періоди та впливають на сучасний розвиток правової системи суспільства»[191].

Ю. М. Оборотов розглядає правову спадщину як «сукупність зв'язків, відношень та результатів правового розвитку минулих історичних епох у межах окремо взятої правової культури, правової системи чи правової сім'ї, втілених у сукупності правових цінностей, за допомогою яких існує, функціонує і розвивається право»[192].

---

[190] Рязанов М. Ю. Правова спадщина як складова правової культури. *Концептуалізація та використання правової спадщини* : матеріали Всеукр. круглого столу (26 грудня 2018 р., м. Одеса) / Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.», каф. загальнотеорет. юриспруденції. С. 87

[191] Акерман Л. А. Рецепція права та правова акультурація. *Актуальні проблеми держави та права*. 2005. С. 130.

[192] Юридична енциклопедія для юнацтва / за ред.. С. В. Ківалова, Ю. М. Оборотова; ОНЮА. Одеса: Юридична література, 2006. С. 176.

Як ми бачимо, наведені визначення правової спадщини включають в себе наступні ознаки:

– правова спадщина – це перш за все правовий досвід, отриманий в результаті правової діяльності;

– правова спадщина – це не лише сукупність юридичних явищ, що передається наступному поколінню, але й вона має бути сприйнята цим поколінням;

– правова спадщина має сталий характер, що дозволяє їй виконувати функцію захисту, збереження та самовиживання людського соціуму;

– в основі правової спадщини лежать правові цінності, за допомогою яких існує, функціонує та розвивається право;

– історичність;

– зафіксована в матеріальних та духовних досягненнях;

– несе в собі зв'язок теперішнього з майбутнім;

– включає в себе і позитивні і негативні моменти;

– являється основою для наступницьких зв'язків тощо.

Запропоновані підходи до розуміння правової спадщини акцентують увагу на тому, що правова спадщина виражає історичний рух правової системи. Позитивним у таких підходах є те, що правова спадщина розуміється як певні зв'язки, взаємовпливи, що мають місце всередині правової культури, правової системи. Будь-яка правова система базується на правовій спадщині й одночасно творить її. Це показник правової культури, що входить в конкретну правову систему як складовий елемент її ідеологічної підсистеми. Концепція правової спадщини народів становить собою логічне відбиття на національному рівні концепції всесвітньої правової спадщини. Водночас не можна не помітити велику загальність, схематичність наведених спроб осмислення правової спадщини. Адже вирази «сукупність відносин і результатів правового розвитку», «сукупність висновків, поглядів, зв'язків, відносин», «сукупність предметних юридичних явищ» залишає великий простір для їх інтерпретації.

Окрім того, не завжди правова спадщина складається з досягнень суспільства. Адже правова спадщина має як зовнішню, так і внутрішню сторони. Якщо «внутрішня – це генетичний зв'язок між ступенями й етапами розвитку права, який корениться у правових закономірностях еволюції правових систем, то зовнішня виражається у таких формах, як збереження, засвоєння, використання цінних елементів із минулого власного правового досвіду»[193]. Правовий прогрес можливий, лише коли використовується та частина правової спадщини, яка сприяє поступовому прогресивному розвитку правової системи.

Так, вважаємо за доцільне навести власне визначення поняття:

Правова спадщина *– це сукупність духовних, історично сталих зв'язків, відносин, результатів юридичної діяльності, котрі забезпечують трансляцію та прийняття минулого правового досвіду, а також забезпечує орієнтацію життєдіяльності людей на укріплення історичних та правових цінностей.*

З поняттям «правова спадщина» тісно зв'язана категорія «правова традиція». Тому цілком доречно навести деякі визначення цього поняття. Так, Ю. М. Оборотов вважає, що правова традиція становить зв'язок часів, соціальне (правове) спадкування[194].

Ч. Варга визначає правові традиції як, «відтворюючі змістоутворюючі принципи права, які забезпечують традицію та сприйняття попереднього правового досвіду, а також орієнтацію правової дійсності на укріплення, відновлення правового спадку. В радянській юридичній літературі під поняттям правової традиції розуміли елементи соціальної та культурної спадщини, що передається від покоління до покоління і зберігається

[193] Авраменко Л. В. Місце поняття «наступність» у категоріальному апараті теорії права. *Проблеми законності* : респ. міжвідом. наук. зб. / відп. ред. В. Я. Тацій. Х. : Нац. юрид. акад. України, 2006. Вип. 82. С. 8.

[194] Оборотов Ю. Н. Традиції і новації в правовому развитку : моногр. О. : Юрид. літ., 2001. С. 61.

у відповідних суспільствах, класах та соціальних групах протягом тривалого часу»[195].

При характеристиці правової спадщини, як слушно відмічає Ю. М. Оборотов, «визначальне місце має співвідношення в неї великої і малої традиції. Велика традиція, на думку вченого – це свідомо культурне знання, вчення, філософські, правові, моральні та естетичні принципи, підтримувані духовною елітою і містять творчий початок. На відміну від нього мала традиція складається з переказів, вірувань, стереотипів, звичок, які не схильні до продуманих змін і не передаються спеціальними способами, а в цілому характеризуються відсутністю змін. Багато етапів в розвитку українського права виражені в пануванні малої традиції і тільки в умовах суверенної держави велика традиція стала провідною в правовій спадщині і сьогодні визначає динаміку правової культури України»[196].

Правові традиції охоплюють об'єкти правової спадщини, процес соціально-правового успадкування, його способи. Вони передаються із покоління в покоління і зберігаються в суспільстві протягом тривалого часу, та впливають на сучасний розвиток правової системи. Кожний наступний етап розвитку правової системи сприймає низку правових традицій і разом з тим здійснює відбір. Без цього неможливий розвиток як такий, перехід від минулого до теперішнього, від старого до нового. Це тим більше характерно для права, котре в порівнянні з іншими політичними явищами найбільш тісно пов'язане з минулим.

У цьому контексті, слід враховувати наукові розробки В. В. Дудченко, яка зазначає, що «створення права не є лише волевиявленням законодавця, державної влади; воно передбачає обґрунтування. Обґрунтування ж – справа філософська. Право є занадто складною

[195] Варга Ч. Правові традиції? У пошуках правових сімей і культур. *Компарнтивістські читання* : відкриті лекції 3-го Міжнародного наукового симпозіуму. Київ–Львів, 2012. Вип. 24. С. 15.

[196] Оборотов Ю. М. Категоріальний статус правової спадщини. Матеріали Всеукраїнського круглого столу онлайн. Одеса, 2018. С. 4.

системою і, характеризуючи його лише в соціально-економічних категоріях, збіднюємо зміст даного поняття. Воно потребує у своїй класифікації та характеристиці опиратися не лише на типи економічного й політичного устрою, а враховувати етичні, ціннісні, релігійні та інші критерії. Правопізнання не може здійснюватися на рівні апостеріорної даності. Це праця більш високих категоріальних синтезів»[197]. На наше переконання, вказане В. В. Дудченко «обґрунтування», має бути заснованим саме на правових традиціях в яких закріплюється та зберігається національний досвід правового регулювання.

В свою чергу, аналізуючи природу правових традицій, Ю. М. Оборотов звертає увагу на необхідності всебічного осмислення їх функцій. Бо саме у функціях виявляється дійсне буття традиції. «Серед функцій традиції: стабілізаційна – забезпечує стійкість відносин; закріпна – пов'язана з удержуванням позитивного результату; системоутворююча (що упорядковує) – визначається її здатністю надавати відносинам вигляд якоїсь системи; регламентуюча (обмежувальна) – окреслює порядок у хаосі, виявляється у звичаї; інформаційна – виражена в накопиченні, збереженні й передачі інформації; що соціалізує – під її впливом формується особистість, людина прилучається до соціально-правового досвіду; охоронна – пов'язана з можливістю покарання, що може настати за порушення традиції»[198].

Традиція зберігає правову систему, забезпечує її якісну своєрідність, самовідтвореність, самототожність в історії. Традиція, зрозуміла як культурне наслідування та спадщина, постає як життєва сила культури, як механізм збереження і відтворення культурних констант.

---

[197] Дудченко В. В. Проблема концептуалізації права [Електронний ресурс]. *Актуальні проблеми держави і права*. 2005. Вип. 24. С. 194.

[198] Оборотов Ю. М. Правова спадщина та правові традиції як фундамент розвитку права України. *Актуальні проблеми держави і права.* 2004. Вип. 22. С. 7.

Співвідношення правової спадщини та правової традиції відрізняється своєю складністю, котру досить важно однозначно визначити. В самому загальному вигляді дане співвідношення можна визначити наступним чином: за об'ємом правова традиція вужча за правову спадщину. Правова традиція будучи компонентом правової спадщини і залежної від неї величини, відображає ступінь та характер розвитку правової системи. Правова традиція по відношенню до правової спадщини виступає як механізм збереження та відновлення культурних констант. При цьому цінність полягає не в давності існування правової традиції, а в сприйнятті останньої, тобто збереженні, використанні, засвоєнні та ролі в подальшому розвитку правової системи.

Найбільш очевидними спільними ознаками правової спадщини та правової традиції є їх заглиблення в минуле, давнину, з якого черпається вихідна інформація, котра перетворюється в якісно нову. Правова спадщина та правова традиція – це перш за все інформаційна модель, котра містить припис, імперативну вимогу. За допомогою минулого пізнається теперішнє та прогнозується майбутнє. Правовий спадок та правова традиція за своєю сутністю містять багато консервативного, навіть архаїчного. Але такий консерватизм не означає сталість розвитку правової системи, навпаки доповнення традиційно спадкових норм новими нормами відбувається, як правило, без зовнішніх впливів, що в свою чергу гарантує природне сприйняття таких новацій.

І правова спадщина, і правова традиція виконують функцію трансмісії: дані явища правової дійсності відкриваються в залученні минулого в теперішнє, в необхідності звернення до соціально-правової пам'яті. Збереження і використання елементів з попередньої правової системи здійснюється як в результаті критичного переосмислення правової спадщини, так і внаслідок об'єктивної неможливості відмовитись від тієї її частини, котра складає правові традиції.

Спорідненість категорій «правова спадщина» та «правова традиція» полягає в їхній регулятивній направленості. Визначаючи

межі допустимих, прийнятних, очікуваних дій та таких, що отримали схвалення серед населення, правова спадщина та правова традиція контролюють та регулюють суспільні відносини, реалізуючись в діяльності людей, роблять її загально значимою, суспільно доцільною.

Розглядаючи співвідношення правової спадщини та правової традиції слід наголосити, що дані категорії забезпечують зв'язок правової системи з певною культурою, частковим вираженням якої вони являються. Процес взаємодії між різними правовими системами призводить до запозичення обширних фрагментів права разом з відповідною правовою традицією та заміщенню цими фрагментами споконвічної правової культури, котра при цьому втрачала свій статус та витіснялась в положення правової спадщини. Перебуваючи в статусі правової спадщини, залишки витісненої правової культури зберігають значний вплив на елементи правової системи: правову доктрину, юридичну практику, правовий менталітет, правосвідомість тощо.

Необхідно вказати і на те, що правова традиція та правова спадщина «приймають» участь у формуванні та розвитку правової системи, що додатково підтверджує близкість даних категорій.

Інший термін, з яким пов'язана категорія «правова спадщина» – це «правовий досвід». Різниця між ними лише у тому, що «правовий досвід є найважливішим компонентом практики» і становить собою колективну, надіндивідуальну соціально-правову пам'ять, що забезпечує накопичення, систематизацію, збереження й передачу інформації (знань, навичок, оцінок, підходів тощо), дозволяє фіксувати й деякою мірою відтворювати весь процес правової діяльності або окремі її фрагменти.

Правовий досвід – «особливий психолого-правовий феномен, що виникає внаслідок правових подій (динамічних, разових, повторних), котрі відбуваються у групі. Досвід втілюється в досить стійких соціально-психологічних утвореннях, що надають правовій психології групи певних рис та характерного вигляду. Правовий

досвід втілюється, перш за все, у правових переконаннях групи – сукупному продукті окремих думок, що виникають у відповідь на правові питання та відіграють роль групового правового світогляду. Сукупність таких переконань обумовлює певний підхід, схильність групи до особливого розуміння («бачення») правової системи, її елементів, новацій, шляхів її вдосконалення»[199].

Н. М. Оніщенко аналізує поняття правового досвіду крізь призму соціальних норм. Науковець зазначає, що «за всієї своєї відносної самостійності право, як і інші види соціальних норм, здійснює свої регулятивні функції не відособлено, а в єдиному комплексі й тісній взаємодії з іншими соціальними регуляторами. Елементами соціально-правового досвіду є повторювані протягом багаторічної практики приписи загального характеру. Виявлення взаємозв'язку та специфіки всіх видів соціальних норм є важливим для з'ясування їхньої соціальної цінності в контексті вивчення соціально-правового досвіду»[200].

Цікаво, О. Л. Копиленко вказує, що, «архітектоніка соціального регулювання багато в чому залежить від збалансованої взаємодії її елементів між собою. Відтак, категорія «соціально-правовий досвід» є складним процесом який пов'язаний з розвитком усіх визнаних державою соціальних регуляторів (особливо моральних) з метою досконалішого, відповідного вимогам цивілізованого суспільства регулювання сучасних суспільних відносин»[201].

Правовий досвід, як і правова спадщина – це завжди свідоме звернення до минулого зі всіма його плюсами та мінусами,

---

[199] Александров Д. О. Юридична психологія: підручник / Д. О. Александров, Л. І. Казміренко. та ін. ; за заг. ред. Л. І. Казміренко, Є. М. Моісеєва. К. : КНТ, 2007. С. 150.

[200] Оніщенко Н. М. Соціально-правовий досвід як об'єкт вивчення сучасної юриспруденції. *Держава і право.* 2012. Вип. 55. С. 4.

[201] Курс лекцій з законотворчості: навчальний посібник / О. Л. Копиленко, С. В. Богачов, О. П. Маруженко та ін. ; за ред.: О. Л. Копиленка, О. В. Богачової. К. : Інститут законодавства Верховної Ради України, 2010. С. 283.

негативним та позитивним змістом; це колективне знання, що відображає узагальнену минулу діяльність і націлене на майбутнє; це сформована інформація, що набута людством у результаті історичної діяльності; це невід'ємна частина національної правової системи. Правовий досвід безпосередньо входить до правової спадщини, оскільки містить свого роду систему координат в оцінці теперішнього та майбутнього.

На думку С. М. Скуріхіна, «правовий досвід та правова спадщина взаємопов'язані, близькі, але не тотожні категорії. Співвідносити з правовою спадщиною слід тільки над індивідуальний (родовий) правовий досвід, який являє собою колективну, над індивідуальну соціально-правову пам'ять. Над індивідуальний (родовий) правовий досвід більшою мірою пов'язаний з дійсним, це накопичена система знань на яку спирається суспільство. Крім того правовий досвід це динамічне явище, воно постійно розвивається і детерміновано активним процесом піхнання правової сфери. У першу чергу, правова спадщина націлена на забезпечення стійкості і стабільності в суспільстві, вона розглядається в статиці і пов'язана зі сприйняттям цінностей попередніх поколінь»[202].

Існує ряд моментів, що характеризують термін «правова спадщина», як такий, що відрізняється від поняття «правовий досвід».

По-перше, просторові та часові межі правового досвіду ширші, ніж у правової спадщини. Правовий досвід як система емпіричних знань не обмежується рамками однієї правової системи. Він складається із запасу національних правових знань та знань інших країн, сприйняття позитивного досвіду, котрий виступає основою подальшого етапу розвитку. Знання, як і наука, не має територіальних меж. Правова спадщина завжди історична: вона пов'язана з сприйняттям лише правових елементів минулого, тоді як правовий досвід може проявлятися і при використанні

[202] Скуріхін С. М. Співвідношення правового досвіду та правової спадщини. *Матеріали Всеукраїнського круглого столу онлайн.* Одеса, 2018. С. 14.

правових досягнень синхронно діючих правових систем, а також і у використанні минулого правового досвіду.

По-друге, якщо правовий досвід – це синтез емпіричних знань, набутих людством в результаті історичної діяльності, то правова спадщина – це правова інформація, що накопичується, зберігається, передається від одного покоління до іншого за допомогою створених людиною знакових систем.

По-третє, правовий досвід носить практичний характер. «Правовий досвід складається із взаємопов'язаних та взаємодіючих елементів, ядром яких є не лише знання, але й уміння, навички конкретних особистостей, соціальна праця класів, націй, набутих в результаті їх історичної діяльності»[203]. Правова спадщина – це духовний орієнтир, стрижень права в його духовно-змістовному вимірі, основа для правотворчості.

По-четверте, дефініція правової спадщини визначається через категорію «зв'язок» між різними історичними етапами розвитку правової системи. За допомогою збереження, використання, з'ясування, передачі елементів одного історичного етапу наступному забезпечується зв'язок, здійснюється розвиток права. Правовий досвід визначається як колективна соціально-правова пам'ять, що забезпечує збереження, передачу, використання та відтворенняпевної інформації, що визначає можливості майбутньої ефективної діяльності.

По-п'яте, існування правової спадщини поза певною етнічною культурою є неможливим, тоді як правовий досвід не прив'язаний до певного етнокультурної спільноти. Правовий досвід опосередковує динаміку суспільного розвитку, тоді як правова спадщина визначає його статику, встановлює форми та цінності.

По-шосте, правовий досвід може бути як груповим, так і індивідуальним, а правова спадщина лише груповою.

---

[203] Матвєєва Л. Г. Наступність права як загальнотеоретична категорія в дослідженні транзитивності права. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2014. Т. 14. С. 236.

В юридичній літературі поняття «правова спадщина» часто ототожнюють з поняттям «наступність в праві».

Що слід розуміти під поняттям «наступність в праві» і які складові в себе включає дане явище правової дійсності?

Л. Г. Матвєєва аналізуючи поняття «наступність у праві», зазначає, що «поняття наступності у праві традиційно трактується як збереження, перенесення й використання окремих елементів попередньої стадії розвитку права на наступну. Як правило, під наступністю в праві більшість авторів розуміють універсальний закономірний зв'язок між ступенями розвитку національного права як соціального явища, що виражається в збереженні та сучасному використанні правового матеріалу минулих часів, забезпеченні особливостей національної правової системи»[204].

Лаконічною, але дуже вдалою, вбачаєтеся надана Ю. М. Оборотовим характеристика правової наступності у порівнянні її співвідношення із правовою традицією. Вчений вказує, що «традиція передає естафету існуванню, а наступність виступає як ствердження того, що ця естафета буде прийнята»[205].

На думку Л. В. Авраменко, «наступність у праві слід розглядати у широкому розумінні як синтез наступностей: діахронної (в межах однієї правової системи між етапами її розвитку – історичний вимір) і синхронної (між різними правовими системами – просторовий вимір). Такий розгляд викликаний об'єктивним чинником. Внутрішній розвиток і зовнішнє спілкування – це дві взаємообумовлені сторони єдиного процесу. Право і наступність перебувають у деякому рядоположенні, синхронному і діахронному співіснуванні, нерідко у нерозрізненій неподільності, внутрішньому перехрещенні, але також - у прагматичній або теоретичній відособленості. Право

[204] Матвєєва Л. Г. Наступність права як загальнотеоретична категорія в дослідженні транзитивності права. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2014. Т. 14. С. 234.

[205] Оборотов Ю. М. Традиції та новації в правовому развитку: загальнотеоретичні аспекти : Дис. ... докт. юрид. наук. : 12.00.01. Одеса, 2002. С. 61.

не може розвиватися без наступності, а наступність властива всім соціальним явищам, у тому чисті і праву. Наступність можна кваліфікувати як один із найважливіших принципів права»[206].

О. Ф. Скакун під час аналізу єдиного процесу розвитку права, зазначає, що «такий розвиток здійснюється в руслі двох напрямків (форм) сприйняття правового матеріалу – наступності, що відбувається в межах національного права (історичний вимір, тобто в часі) і запозичення правового матеріалу – правової аккультурації, що є наслідком перенесення елементів з іноземного права в національне (географічний вимір, тобто в просторі)»[207].

Наступність у праві – це універсальний закономірний зв'язок між ступенями розвитку національного права як соціального явища, що виражається у збереженні і сьогоденному використанні елементів минулого.

Сутність наступності полягає в зв'язку правового матеріалу через збереження традиційних елементів при переході правової системи з одного якісного стану в інший, у соціальній дії, що виражається в передачі старих елементів у правову систему, що розвивається. Цей зв'язок – безупинний. Він укорінений в загальних правових закономірностях розвитку кожної правової системи. Сутністю цього зв'язку є «сприйняття» національного правового матеріалу – змісту, структури, форм, функцій права. Наступність у праві завжди історична, оскільки вона пов'язана із сприйняттям і перенесенням у сьогодення правових елементів минулого. У спадкоємний процес утягуються як зовнішня форма права (нормативно-правові акти, способи систематизації, юридична техніка та ін.), так і зміст права (норми, принципи, інститути, галузі).

---

[206] Авраменко Л. В. Наступність (сприйняття та запозичення) в праві України: теоретичні аспекти. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2000. № 10. С. 126.

[207] Скакун О. Ф. «Загальне порівняльне правознавство» як навчальна дисципліна: досвід і перспективи в Україні: Відкрита лекція. Серія: Академія порівняльного правознавства. К., 2010. Вип. 21. С. 8.

Способами (формами) здійснення цього зв'язку в процесі наступності є «збереження», «засвоєння» і «використання» елементів попереднього етапу розвитку правової системи наступним. «Збереження, засвоєння і використання з минулої правової системи відбувається як у результаті критичного переосмислення (оцінки) правової спадщини, так і внаслідок об'єктивної неможливості відмовитися від тієї його частини, яку становлять правові традиції»[208].

Наступність в праві розвивається шляхом запозичення правом тієї чи іншої держави положень минулих або сучасних йому правових систем. Такі процеси є необхідними складовими не тільки усунення «старого віджилого», але й збереження «старого позитивного», цінного, того, що необхідно для прогресивного розвитку.

За період свого існування і розвитку право накопичило чимало з того, що в повній мірі відноситься до досягнень людської цивілізації. Не скористатися цією спадщиною – означає зробити крок назад в поступальному правовому русі.

Близькість понять «правова спадщина» та «наступність в праві» не є випадковим. Оскільки і в першому, і в другому випадку мова йде про використання «юридичного досвіду і культури попередніх поколінь, про тенденції розвитку правової системи від минулого до теперішнього і від теперішнього до майбутнього, про становлення нових суспільних та правових інститутів»[209]. Правова спадщина та наступність в праві не виходять за межі держави.

Все ж потрібно розуміти, що якщо наступність в праві передбачає збереження тих чи інших досягнень правової культури минулого, використання всього того позитивного, що було накопичено в попередні епохи, ліквідацію застарілого, руйнівного, консервативного, з утриманням всього прогресивного, що відповідає

[208] Скакун О. Ф. Теорія права і держави : підручник. 2-ге видання. К. : Алерта; ЦУЛ, 2011. С. 237.

[209] Казмірчук Н. С. Наступність як психолого-педагогічна категорія. *Young Scientist*. 2018. С. 11.

більш високому рівню розвитку, то поняття «правова спадщина» включає не лише те, що належить зберегти, використовувати (що характерно для наступності в праві), але й те від чого слід позбавитись як такого, що сповільнює розвиток правової системи, не відповідає загальнолюдським цінностям тощо. Наступність в праві вимагає свідомого, обґрунтованого, історично виправданого підходу до правової спадщини. Об'єм наступності в праві залежить від якості та ефективності попереднього історичного досвіду; наявності в суспільстві передумов для використання правової культури минулого; ступеня розвитку тієї чи іншої правової системи, котра запозичує досягнення минулого; здатності правових елементів минулого формувати, закріплювати та розвивати сучасну правову систему вцілому чи окремі її елементи. Таким чином, наступність в праві знаходить своє вираження як у збереженні всього позитивного з попередньої правової спадщини без суттєвих змін, так і в корегуванні перенесеного в новий якісний стан у процесі розвитку, що передбачає його засвоєння та використання.

Розглядаючи сутність наступності в праві М. Неновскі розглядає її в двох напрямах: «вертикальному», тобто «при зміні суспільно-економічних формацій», та «горизонтальному», при котрому сторони знаходяться в одній суспільно-економічній формації»[210]. Тобто в основі розуміння наступності в праві по «вертикалі» лежить часовий критерій, а по «горизонталі» – просторовий критерій. Тоді як правова спадщина завжди історична: вона пов'язана із сприйняттям лише правових елементів минулого, тоді як наступність в праві може проявлятися і при використанні синхронно діючих явищ правової дійсності.

Ще наступність в праві та правова спадщина розрізняються між собою за суб'єктивним фактором. У випадку з правовою спадщиною – це свій власний досвід правової системи, накопичений

[210] Неновски Н. Приемственост в правото (публикувано на оригиналния език на български), 1977. С. 46.

попередніми етапами; у відношенні наступності в праві – це може бути як власний досвід, так і досвід інших правових систем. При цьому, таке запозичення має позитивне значення, виключає сліпе копіювання або автоматичне перенесення тих чи інших явищ правової дійсності до національної правової системи.

Намагаючись розмежувати поняття «наступність в праві» та «правова спадщина» О. А. Борусевич відмічає, що «правова спадщина передбачає спадкодавця, а наступність в праві – ні. Він пише, останнє поняття є загально філософським та має методологічне значення, а перше передбачає спадкодавця, тобто усвідомлення об'єктивної закономірності наступності в праві та усвідомлення діяння, котре направлене на критичну оцінку культурних цінностей, що залишились від попередніх поколінь та їх творче використання»[211].

О. А. Борусевич робить висновок про те, що наступність в праві на відміну від правового спадку не передбачає спадкоємця і передбачає собою неусвідомлене дійство. З цією точкою зору не погоджується М. В. Цвік і О. В. Петришин. Вчені зазначають, що якщо є діяння, то є її виконавець, тобто спадкоємець. А об'єктивність явища не виключає його усвідомлення.

На думку М. В. Цвіка і О. В. Петришина по відношенню до правової спадщини наступність в праві виконує ряд функцій, а саме:

– «передачі правового спадку – наступність в праві має загальне значення, як передумова будь-якої людської діяльності, як форма «надбіологічного» спадкування, завдяки якому людство не лише зберігає та передає від покоління до покоління свої досягнення, але й отримує можливості їх примножувати. Наступність в праві є умовою та моментом творчої діяльності, оскільки в процесі створення нового «актуалізується» минулий досвід людства;

[211] Борусевич О. А. Міжпоколінна трансформація етнічних цінністей. К. : Просвіта, 2003. С. 135

– прогресивного розвитку права – правовий спадок передбачає наявність правових цінностей, без яких розвиток правової сфери неможливий. В правових цінностях сконцентрований досвід попередніх поколінь, котрий дозволяє людству обрати оптимальні шляхи державно-правового розвитку;

– інформаційну;

– накопичення правових знань – освоєння об'єктивних закономірностей правової дійсності, з теоретичною діяльністю, направленою на розуміння правових явищ»[212].

Наряду з правовою спадщиною в якості об'єктивного фактору розвитку правової системи можна назвати і циклічність. Якщо правова спадщина оперує критеріями безкінечного розвитку, складає основу розвитку національного права, пов'язує його етапи, поєднує минуле та теперішнє, то циклічність засновується на «гіпотезі переривистого розвитку і передбачає локалізацію динаміки соціально-просторових часових змін точками початку і завершення. Точка завершення циклу співпадає за своєю субстанціональною характеристикою з точкою початку (якщо проводити аналогію початку і завершення циклу з народженням та смертю людини, то народження знаменує собою момент переходу із нічого в щось, а смерть із чогось в ніщо, при цьому і в тому і в іншому випадку сам момент переходу представляє собою «нульовий» період). Завершення попереднього циклу, стосовно історії соціальних відносин одночасно знаменує собою «смерть історії» і, разом з тим, початок нового витка (циклу) історичного розвитку. Поняття «смерть історії» означає зруйнування національної культури і заснованої на ній цивілізації»[213].

Однак, цикл може бути завершальним етапом розвитку правової системи, а може мати проміжний характер, коли з плином часу

[212] Цвік М. В., Петришин О. В. Теорія держави і права : підручник. Харків : Право, 2009. С. 95.

[213] Баулін Ю. В. Наступність у кримінальному праві. Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Т. 17 : Кримінальне право. Харків, 2017. С. 342.

відроджуються юридичні явища, правовий досвід, що залишились національній правовій системі конкретного суспільства попередніми поколіннями.

Цикл поєднує в собі характеристики кола та спіралі, що пов'язує дві протилежні сили в нерозривне коло. «Одна взаємодія втягується в другу – більш широку, котра в свою чергу втягується в третю і т. д. І якщо перша взаємодія представляє собою кругообіг, то друга та третя взаємодії будуть також кругообігом, але більш ширшим. Виникає ланцюг взаємопов'язаних кругообертів, ланцюг взаємопов'язаних колоспіралів. Будь-який кругообіг в цьому ланцюгу є її необхідна ланка, без котрої ланцюг не може існувати»[214].

Цикл по колу «замкнений на собі. Кожного разу на кінцевій фазі відбувається обнуління балансу, історія починається із заперечення позитивного досвіду попереднього періоду розвитку правової системи та його негативної критики, що здійснюється представниками «нової» державно-правової політики. Розвиток циклу по спіралі, навпаки, передбачає використання правового досвіду попередніх поколінь для формування теперішнього. Спіральний цикл не обов'язково означає прогрес, але в будь-якому випадку мова йде про якісні зміни з урахуванням правової спадщини та правової традиції тієї чи іншої правової системи.

Між тим використання терміну циклічність по відношенню до правової спадщини можливо лише за умови, якщо йдеться про циклічність діалектичної властивості. Мова йде про збереження форми, а не змісту. Мається на увазі, що рамки відтворення обмежені: «це не повторюваність у її первинному виді, а якісно новий стан того, що було втрачено на попередніх історичних етапах розвитку держави, повернення до якого зумовлено прогресивним правовим досвідом інших сучасних цій державі правових систем,

[214] Алейнікова О. В. Теорії циклічності та проблеми структурних, фінансових та системних криз суспільного виробництва. *Економіка. Управління. Інновації: електр. вид.* 2014. № 1. С. 17.

які зберегли спадщину, точніше це повернення власних традицій. Наявність модифікації – результат нового оберту розвитку правової системи, який зумовлений змінами в матеріальній і духовній сферах буття народу, а також у деяких межах врахування правового досвіду синхронно функціонуючих держав»[215].

У залежності від зміни культурних епох змінюється відношення до тих чи інших цінностей. Якщо правова історія представляє собою безкінечне чередування циклів, всередині котрих визначаються схожі фази та багатократно відновлювальні процеси, то виходить, що право рухається за власним колом з обов'язковим поверненням на певні висхідні точки.

Правова спадщина характеризується безперервним розвитком права, зв'язком етапів в такому розвитку. Чим вища форма розвитку правової системи, тим більш глибоким буде занурення у власне минуле, спроможність утримувати, зберігати та асимілювати старе при побудові нового. Циклічність ж навпаки характеризується дискретністю, перервністю процесу, повернення до попереднього пункту розвитку правової системи.

Циклічність на відміну від правової спадщини – явище стихійне, котре не залежить від волі народу, правлячої еліти та не усвідомлюється ними. Саме тому кожен тип права має однакові, повторювані в часі ознаки. Багаточисельні держави та правові системи у різних народів і в різні часи не виключають, а напроти, передбачають схожість та повторення ряду притаманних їм ознак.

Аналіз цих повторюваних ознак, а точніше їх узагальнення, дозволяє об'єднати дані суспільні явища в єдину структуру (тип, категорію), яка відображає єдність корінних рис всіх державних і правових систем однієї суспільно-економічної формації. В правових системах однієї формації обов'язково присутньою є повторюваність.

---

[215] Авраменко Л. В. Місце поняття «наступність» у категоріальному апараті теорії права. *Проблеми законності* : респ. міжвідом. наук. зб. / відп. ред. В. Я. Тацій. Х. : Нац. юрид. акад. України, 2006. Вип. 82. С. 5.

Саме повторюваність, а не наступність дозволила К. Марксу створити вчення про історичні типи держави і права.

Термін правова спадщина тісно пов'язаний ще з одним явищем правової дійсності, а саме – правовою рецепцією. У зв'язку з цим з'являється необхідність уточнення поняття «правова рецепція» та розмежування його з поняттям «правова спадщина».

Розуміння рецепції права ускладнюється термінологічним різноманіттям. Досліджуючи питання правової рецепції вчені використовують різні поняття, зокрема: І. А. Зайцева – «асиміляція». В юридичній енциклопедії під рецепцією права розуміється «у широкому значені слова усвідомлене запозичення й освоєння багатства чужої культури з метою збагачення власної»[216].

З. П. Мельник правову рецепцію розуміє як «складний процес, який не зводиться до механічного перенесення певних нормативних положень, а включає і подальше засвоєння і використання ідей, принципів, інститутів щодо правової системи інших часів та інших народів, як добровільне запозичення, а не примусове, як свідоме запозичення, як однобічне запозичення, як запозичення, що відбувається за ініціативи суб'єкта – реципієнта, як запозичення, що є можливим в рамках взаємодії більш-менш однорідних правових систем»[217].

І. А. Зайцева, аналізуючи поняття рецепції зазначає, що в її основі є концепт «сприйняття». Так, на думку автора, рецепція права це – «відродження, сприйняття ідей, принципів та положень системи права минулих епох новою системою права. Найвідомішим прикладом є рецепція римського права у прав, системи пізніших часів. На перебіг та характер рецепції права в окремих країнах можуть впливати різні обставини (геополітичне

[216] Зайцева І. А. Архетипи, культура, об'єктивні закони. *Філософія. Культура. Життя.* 1998. № 2. С. 145.

[217] Мельник З. П. Рецепція права як засіб вдосконалення правової системи (теоретико-правовий аспект) / Автореф. … дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.01. К., 2009. С. 13.

становище, ступінь економічного розвитку, світогляд, ментальність тощо), які прискорюють або сповільнюють процес рецепції. Рецепція права можлива в різних формах і видах. Виділяють такі її форми: вивчення у навчальних закладах юридичні загальноосвітні дисципліни з метою формування світогляду майбутніх правників; вивчення права минулої цивілізації як надбання культури; дослідження, аналіз та коментування юридичних джерел; безпосереднє застосування норм і положень норм раніше чинного права; використання норм позитивного права минувшини як взірця при створенні нормативних актів (особливо при реалізації кодифікаційних проектів); використання методики створення нормативних актів або їх застосування; сприйняття і використання головних засад, ідей та категорій, нагромаджених попереду, системами права. Реально рецепція права майже ніколи не відбувається у будь-якій одній формі. Найчастіше має місце поєднання кількох форм з переважанням однієї з них»[218].

У свою чергу, Г. В. Гегель розглядає рецепцію права як «найбільш повну форму навмисного, добровільного зближення правових систем»[219].

Слово "reception" в перекладі з латинської мови означає «прийняття», а прийматися може як досвід правових систем сучасності, так і власний минулий досвід.

Інші автори невиправдано розширюють поняття правової рецепції, розповсюджуючи її і на запозичення власного національного правового матеріалу, що склався в попередні періоди.

Останнім часом намітилась тенденція до непродуманного запозичення західних цінностей, котрі не мають аналогів в українській правовій спадщині. «Така декоративна рецепція виникає як рятівна

[218] Юридична енциклопедія : у 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. К. : Укр. енцикл., 2003. Т. 5. С. 578.

[219] Гегель Г. В. Феноменологія духу / пер. з нім. П. Таращук ; наук. ред. Ю. Кушаков. Київ : Основи, 2004. С. 76.

для правлячої еліти ідея запозичення правових «благ» інших цивілізацій в умовах свідомої кризи. У цьому разі державна ідеологія переключає суспільну увагу на майбутні позитивні зміни, збиваючи революційну «напругу» та природне прагнення суспільства до реальної модернізації. Важко не погодитись із тим, що саме по собі залучення закордонних державно-правових інститутів не додає рецепієнту цивілізованності, тим паче не вирішує проблеми його правової культури»[220].

Запозичення досвіду інших країн може відбуватися спонтанно, стихійно, а може достатньо організовано, із залученням до цього процесу компетентних установ та осіб.

У юридичній літературі наголошується, що для адаптації чужого досвіду в межах певної країни слід виокремити декілька стадій, зокрема: вивчення в «рідному» середовищі компонентів, що привносяться із-за кордону «на теоретичному, нормативному та практичному рівнях»; оцінка економічних, політичних та інших факторів, в які будуть «вбудовуватися» нові юридичні елементи, з'ясування їх відповідності особливостям правосвідомості, традиціям, культурі, складу життя, попередньому юридичному досвіду країни-імпортера; апробація елементів, що вводяться у вигляді малих моделей, проведення експериментів, виявлення позитивних та негативних моментів, що впливають на адаптацію; прогнозування різноманітних соціально-правових ситуацій, пов'язаних з імплементацією нових юридичних компонентів в правовій системі конкретної держави; прийняття рішень на владному рівні, оформлення та закріплення зарубіжних юридичних новел в нормативно-правових актах; перехід на рівень соціальної практики, котра повинна супроводжуватись поведінкою моніторингу та інших досліджень з метою виявлення вузьких місць та сильних сторін запозичення юридичного матеріалу; трансляція отриманих знань через

[220] Рязанов М. Ю. Відродження слов'янської правової культури в Україні. *Право і суспільство.* 2015. № 6. С. 37.

систему освіти та ЗМІ в середовище правозастосовців та населення країни; корегування змісту та форм права у відповідності з введенням нових юридичних компонентів до потреб суспільного розвитку країни-імпортера.

Правова спадщина та правова рецепція мають спільні риси. Правова спадщина та правова рецепція мають історичний характер – мова йде про використання юридичного досвіду та елементів правової культури попередніх поколінь, про тенденції розвитку правової системи від попереднього до теперішнього і від теперішнього до майбутнього. По-друге, правова рецепція – це не просто перенесення норм та принципів однієї правової системи на правове поле іншої, а складний процес пристосування, в наслідок чого з'являються нові суспільні та правові інститути. Правова спадщина також передбачає звернення до свого минулого правового досвіду, але такий досвід випробуваний часом, пройшов через фільтр національної культури. По-третє, процес рецепції тісно пов'язаний з вдосконаленням національного права, правова спадщина також «фільтрується» і має використовуватися не задля консервування історичного розвитку, а для позитивних змін в суспільстві.

Але не дивлячись на наявність спільних рис, ці явища правової дійсності все ж таки мають відмінну правову природу. Зокрема, якщо рецепція права передбачає прийняття як минулого юридичного досвіду різних країн, так і прийняття елементів паралельних правових систем, то правова спадщина звертається лише до свого минулого досвіду. По-друге, процес правової рецепції також тісно пов'язаний з впливом на сутність правової системи, що відрізняє її від правової спадщини.

Поняття «правова спадщина» та «правовий менталітет» взаємопов'язані. Правова спадщина впливає на зміну правової системи, а реформування останньої неможливе без врахування особливостей правового менталітету. Співвідношення вказаних явищ має суттєве методологічне значення, особливо в умовах перехідного періоду, коли продовжує формуватися національна

правосвідомість народу, глибокого реформування політичної, економічної, культурної, соціальної, управлінської, духовної та правової систем українського суспільства.

Правова спадщина та правовий менталітет тісно переплітаються між собою. Даний взаємозв'язок прослідковується, по-перше, як співвідношення змісту та сутності: правовий менталітет представляє собою своєрідний дух чи генетичний код народу, що формувався під впливом правової спадщини. Правова спадщина та правовий менталітет багато в чому є прихованою реальністю, котра майже не помітна, але фактично реальна як причинність всіх звершень та провалів в державно-правовій політиці держави. По-друге, як і правова спадщина, так і правовий менталітет виконують функцію збереження набутих в минулому правових цінностей, традицій, досвіду. Причому правовий менталітет використовує ресурси правової спадщини, що дозволяє утворювати гармонійний тандем, та дає можливість оптимальним чином використовувати юридичні засоби задля регулювання суспільних відносин. По-третє, правова спадщина та правовий менталітет – це ті основні ідентифікуючі та консолідуючі фактори, що забезпечують цілісність системи культурних координат в межах конкретної спільноти. Правовий менталітет та правова спадщина є своєрідним ядром, основою, гарантією самобутності тієї чи іншої культурної спільноти.

У той же час правовий менталітет не є складовою частиною правової спадщини. Він займає своє автономне місце. По-перше, правовий менталітет характеризується бінарністю, котра проявляється в усвідомлених і неусвідомлених елементах. Правовий менталітет це – найбільш глибинний шар свідомості, її потаємний рівень, котрий в значній мірі поєднується з безсвідомим рівнем, так би мовити пам'яттю нараду про минуле, його генетичним кодом. По-друге, правовий менталітет – це внутрішній код народу, котрий забезпечує прийнятність історичного розвитку і багато в чому програмує специфіку долі та культури народу. В той час, як правова спадщина – це сукупність юридичних явищ, що склалися

в попередні історичні періоди того чи іншого народу. По-третє, дані категорії відрізняються за способами формування. Правова спадщина формується під впливом досягнень правової культури, юридичного досвіду минулого, правової доктрини, правових інститутів, тоді як правовий менталітет формується під впливом культурно-історичних, природно-герогафічних, соціальних, релігійних факторів. По-четверте, правова спадщина може стати надбанням іншої правової системи (шляхом запозичення та провадження тих чи інших інститутів права, юридичної практики, правової доктрини тощо), то правовий менталітет – ні.

Таким чином, можна зробити висновок що правова спадщина – це досить складне поняття, яке включає в себе різні правові явища, котрі є взаємопов'язаними між собою. Можна говорити, що правова спадщина виступає одночасно і відлунням минулого і «зануренням у віковічну імлу», тобто спадщина виражає взаємозв'язок з минулим, відчутим та інтерпретованим в сучасності.

3.2 Ґенеза української правової спадщини

Право кожного народу і є проявлення цього народного духу, яке виражає загальну свідомість, загальні переконання народу. Воно – результат історичного процесу. Передаючись якби «з молоком матері», від покоління до покоління, право само розвивається і мирно, без будь-якої боротьби та напруження, повільно, але вірно прокладає собі шлях, силою власного переконання поступово заволодіває умами людей та проявляється в їхніх вчинках.

Історіографія досліджень правової спадщини є досить складною та суперечливою. В юридичні літературі закріпилось декілька підходів щодо оцінки історичного та власне правового значення правової спадщини українського народу:

– повне заперечення існування власної правової спадщини українського народу. Прихильники цього підходу наголошують

на існуванні спільних як для вітчизняної, так і іноземної правової історії рис, що свідчать про відсутність особливостей національного розвитку, достатніх для констатації факту існування унікальної лінії історичного розвитку правової системи;

– визнання історично обумовленої унікальної правової спадщини, але з запереченням її цінності. Висуваються тези про нівелювання етнічних особливостей правової спадщини українського народу та наголошується на відсутності взаємозв'язку між попередньою та сучасною правовими системами;

– визнання правової спадщини українського народу як потужного чинника еволюції та функціонування української правової системи.

Ми вважаємо, що Україна – держава зі славетною історією, культурний і історичний розвиток якої дає підстави стверджувати про утворення власної правової спадщини. Саме тому зупинимось на розгляді основних етапів становлення та розвитку правової спадщини українського народу.

Для вирішення питання про стадії становлення української правової спадщини важливою є первинна історична періодизація. Так, М. Чубатий виокремлював три доби: «земська або княжа – до половини XIV ст.; литовсько-руська доба – по кінець XIV ст.; козацька доба – XVII–XVIII ст. останню він пов'язує з «повстанням української держави 1917 р., а змістом її було б обов'язуюче державне право на Україні в останніх роках і нині»[221].

В. М. Пасічник виділяє п'ять циклів розвитку національної ідеї українського народу. «Перший цикл, на думку вченого, розпочинається процесом розпаду в українському етносі родоплемінного ладу та формуванням Київської держави, де християнство відігравало важливу роль у консолідації давньоукраїнських племен в єдиний етнополітичний організм. Цей період тривав до розпаду Київської

[221] Огляд історії українського права по записям та виглядам проф. др. М. Чубатого на Тайнім Українськім Університеті у Львові і 1920–1923 рр. ІІ Поширене видання. Історія джерел та державного права. 1922. Ч. 1, 2. С. 20.

Русі та втрати державності аж до Люблінської унії (XVI ст.). Другий цикл розпочинається національно-релігійним відродженням українського народу (XVI ст.), поштовх до якого дала Брестська унія, і триває до ліквідації Гетьманщини та Запорізької Січі (XVIII ст.). Упродовж другого циклу після знищення залишків автономії та національних прав українського народу національна ідея сприяла відновленню національної держави на станово-конфесійній основі (козацька держава). Після розпаду Київської Русі та втрати власної державності основним змістом національної ідеї став захист прав і вольностей українського народу, прагнення відстояти їх від посягань польської шляхти та російського абсолютизму. Третій цикл розпочинається від національно-культурного відродження початку XIX ст. і до 1920 року, коли впала відновлена 1917 року Українська держава. Українська ідея набуває загальнонаціонального змісту, стає ідеєю народу як мовної і культурно-психологічної спільноти без огляду на станово-класові поділи. Четвертий цикл розпочинається від переосмислення досвіду національного буття та причин поразки національно-визвольних змагань (з 1920 р.) і триває до 1991 року, коли було відновлено українську державу. Упродовж четвертого циклу основна увага зосереджувалась на відновлені Української держави, де активну роль в її утвердженні мала відігравати національна еліта, покликана очолити український народ і привести його до незалежності, збудувавши національний суверенітет. Утворення незалежної Української держави, розпад Радянського Союзу та біполярної системи міжнародних відносин 1991 р. започаткував, на думку автора, п'ятий цикл. З'явилася потреба в узагальнені історичного досвіду українського народу, щоб побудувати українську суспільну модель, яка б дозволила українській нації самореалізуватися у світі в третьому тисячолітті, зайняти гідне місце серед інших народів та втілити в життя свій етико-гуманістичний ідеал»[222].

[222] Пасічник В. М. Національна ідея в контексті українсько-російських відносин : навчальний посібник. Львів : СПОЛОМ, 2007. С. 54.

М. Ю. Рязанов виокремлює «слов'янську, візантійську, литовську, козацьку, спадщину Російської імперії, австро-угорську, та радянську правову спадщину»[223]. Та, на нашу думку, слід відмітити певну умовність у виборі критеріїв для даної періодизації правової спадщини України, що зменшує її наукову цінність. При проведені періодизації правової спадщини українського народу важливо, щоб обраний підхід був науково обґрунтованим, являвся кроком на шляху до пізнання правової дійсності. Тому ми не можемо погодитись із запропонованою періодизацію, оскільки вчений, на нашу думку, невірно виділяє етапи періодизації. Тому, що слов'янський вид правової спадщини виділяється на підставі етнічного критерію, а решта – за історичним. Таке виділення є некоректним, оскільки недоречно робити періодизацію за декількома критеріями.

У зв'язку з існуванням такої розбіжності в літературі відносно періодизації становлення та розвитку української правової спадщини слушно запропонувати свій власний погляд на це питання. При цьому, при розробці періодизації наріжним каменем стає, звісно ж не кількість етапів, а хронологічна цілісність цих етапів.

У цілому слід відмітити, що історія розвитку української правової спадщини в певній мірі співпадає з історією розвитку української державності і права, але має свої особливості.

На нашу думку, слід виділити п'ять основних етапів періодизації правової спадщини українського народу:

1) період становлення – починаючи з часів язичества, набуває свого розквіту за часів Київської Русі і триває до XVI ст… Цей період характеризується наступними моментами: по-перше, прийняття християнства та рецепіювання візантійського права, що заклали основи правової спадщини; по-друге, структурно обособлюються

[223] Рязанов М. Ю. Поняття та види правової спадщини. *Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку держави та права в умовах євроінтеграції* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (18 травня 2018 р., м. Одеса) : у 2 т. Т. 1 / відп. ред. Г. О. Ульянова. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2018. С. 113.

та розвиваються основні ідеї (справедливість, правда, істина, соборність тощо), що збереглися до цього часу; по-третє, закладається фундамент української ментальності;

2) період козацької доби – починається з XVII ст. та триває до XVIII ст… Від козацтва починаються витоки української нації, бо саме з ним пов'язані пробудження національної правосвідомості, формування національних інтересів та національних ідей. Ідеали козацького вільного братерства, демократії, свободи, глибоко укорінились в правовому менталітеті українців та вплинули на формування правової спадщини;

3) російсько-австрійський період (остання четверть XVIII ст. – початок XX ст. Цей період умовно можна назвати періодом стагнації. В даному контексті слово «стагнація» сліж розуміти не в значенні занепаду, а в значенні «відсутності значного розвитку», «консервативної реакції». Український народ перебувала під владою різних держав і тому розвиток власної правової спадщини був дещо «законсервований»;

4) радянський період (1917–1991 рр.) характеризується знищенням залишків надбань дореволюційної правової спадщини і рішучим вибухом революційної практики, традицій, юридичної техніки, що вже на першому етапі соціальних перетворень було неможливим, навіть формальне та практичне застосування старих інститутів;

5) сучасний період починається з моменту проголошення незалежності України і триває до цього часу. Для нього характерне бажання почати все з нуля, правову спадщину радянського періоду здати в «архів історії» та використовувати здобутки західної правової традиції як «наздоганяльної моделі модернізації» української правової спадщини.

Саме виходячи з цієї періодизації ми будемо досліджувати зародження та розвиток української правової спадщини.

Правова спадщина українців бере свій початок з часів язичництва і набула свого розвитку за часів Київської Русі, зміцнилась в період Галицько-Волинського князівства. При цьому, «у правовій

культурі було закріплено ціннісні орієнтири християнства із православною інтерпретацією буття людини та її місця у суспільстві. Характерним є те, що Руська Правда стала фундаментом для розвитку наступного законодавства зі збереженням дії звичаєвого права. Безперервність розвитку правових традицій України збереглася й за часів Великого князівства Литовського»[224].

Визначальною подією, що вплинула на формування української правової спадщини стало прийняття християнства від Візантії. На цьому сходяться більшість істориків права. Так, В. Пасічник вважав, що «з прийняттям християнства на Русі рецепція візантійського права була неминуча, оскільки християнство перейшло до нас не лише як релігія, але й як церква з власними установами, правилами поведінки та законами»[225].

Як відмічає М. Чубатий: «рецепійоване візантійське право збагатило українське право новим правним поняттям, а через поширення по Україні чужих збірників права, право уодностайнилося; бо треба піднести, що досі кожна земля мала своє звичаєве право, кожне плем'я на Русі мало свій обичай, доперва введення чужих збірників, а одночасне поширення з ними «Руської Правди» як збірника українського права надало цілій Київській державі право спільне для всіх земель. Все таки на заході рецепція чужого римського права оставила по собі глибші сліди, чим у нас. У Німеччині римське цивільне право зовсім виперло германське цивільне право... У нас рецепція чужого права (візантійського) так сильно не зазначилася, а зміни були лише незначні і то лиш конечні. Завдячити треба сильному прив'язанню славянського елементу до свого звичаєвого права і консерватизмом українських племен»[226].

---

[224] Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. / за заг. ред. С. В. Ківалова, П. П. Музиченка, А. Н. Панькова. Одеса : Юридична література, 2004. Т. ІІІ. Кн. 2. С. 127.

[225] Пасічник В. М. Національна ідея в контексті українсько-російських відносин : навчальний посібник. Львів : СПОЛОМ, 2007. С. 57.

[226] Огляд історії українського права по записям та виглядам проф. др. М. Чубатого на Тайнім Українськім Університеті у Львові і 1920–1923 рр. ІІ Поширене видання. Історія джерел та державного права. 1922. Ч. 1, 2. С. 52.

Разом з християнством Київська Русь отримала писемність, юридичну термінологію, церковні канони та закони, світське право, книжкове видавництво, і як наслідок книжки. Прийняття християнства сприяло завершенню процесу формування староруської держави.

Головна роль в рецепції візантійського права у слов'ян належала юридичних збірникам – «номоканонам». Візантійський Номоканон ліг в основу прийнятих в XI ст. церковних статутів князів Володимира, Ярослава, Всеволода та Судного закону. Посилання на Номоканон як на обов'язкове джерело права містились в ряді законодавчих пам'ятників Київської Русі. З плином часу візантійське церковне законодавство починає впливати і на світське. Руська Правда не була винятком.

Як відмічає Ю. П. Лобода, «запозичене (візантійське) право відігравало в православних країнах Південної та Східної Європи двояку роль. З однієї сторони, це право представляло собою зразкову юридичну модель, на котру орієнтувалось місцеве законодавство (перш за все в ідеологічному та структурному аспектах); з другої сторони, норми візантійського права могли в особливих випадках знаходити своє застосування в місцевому судочинстві та проникати в правові збірники загальнодержавного чи місцевого значення»[227].

Аналіз русько-візантійських договорів та статей Руської Правди дозволяє дійти висновку, що «чим більше розвивалась та кріпла княжа влада, тим сильнішим було включення та самостійне втручання князів в «духовні справи». Відправлення правосуддя, зростання впливу церкви на становлення законодавчого процесу, включення церкви у світські справи – всі ці причини з середини підривали юрисдикцію духовенства та прокладають шлях князям до обмеження кола духовного відомства. Як наслідок, те що раніше відносилось до візантійських юридичних сторін життя, поступово переходить у відання світської влади»[228].

---

[227] Лобода Ю. П. Правова традиція українського народу (Феномен та об'єкт загальнотеоретичного дискурсу) : моногр. Л. : Світ, 2009. С. 74.

[228] Максимейко Н. А. Лекції по історії права. Харків, 1906. С. 57.

Таким чином, формується одна з характерних рис правової системи, а саме – відсутність чіткої розподільної лінії між правом, мораллю, релігією, політикою. Князь поступово збільшує сферу свого відання. Суд «в правду» стає обов'язковим атрибутом княжого «іміджу», і «князь праведний» повинен «любити суд і правду». Київська Русь поступово набуває свою особливу логіку розвитку, котра вибудована на використанні традицій, колективістських основ, пріоритету духовної константи, заснованої на сильному впливі релігійного архетипу та цілого ряду інших особливостей, що визначають правову спадщину.

Таким чином, можна констатувати, що прийняття Київською Руссю християнства і, як наслідок, рецепція візантійського права, здійснили кардинальний переворот у всіх сферах життя староруського суспільства: з розповсюдженням християнства укріпила свої позиції церква, котра видавала свої власні канонічні закони; до Київської Русі приїздило багато народу з Візантії, котрі не бажали підкорятись місцевому праву, що сприяло формуванню нового візантійського права, пристосованого до староруського. Так, О. М. Філіппов відмічав, що «таку «переробку» шляхом «повільної роботи» здійснювало візантійське духовенство, котре перебувало на Русі, котре протягом багатовікової практики пристосовувало за допомогою змін та тлумачення візантійські юридичні норми до умов староруської дійсності»[229].

Правова спадщина українців ідентифікується з ідеями справедливості, правди, істини, єдності. Одним з перших трактатів, в якому аналізується взаємозв'язок закону та істини є «Слово про Закон та Благодать»[230] київського митрополита Іларіона. На думку митрополита істина пов'язана з досягненням християнином

[229] Філіпов Т. В. Професійний менталітет державних службовців в Україні: технологія формування : автореф. дис. … канд. держ. управління : 25.00.03. Дніпропетровськ, 2006. С. 10.

[230] Іларіон Київський. Слово про Закон і Благодать. Давня українська література. Хрестоматія. К.,1992. С. 195.

високого морального статусу, пов'язаного з розумінням постулатів Нового Заповіту та дотриманням вимог Святого письма в своєму повсякденному житті. Людина, яка живе у відповідності з Новозаповітним вченням не потребує регламентації своїх дій законами, оскільки внутрішня моральна досконалість дозволяє їй вільно реалізувати свою волю.

Закон має на меті визначити зовнішні поступки людини на тій стадії їх розвитку, коли вони не досягли ще досконалості. Саме завдяки підзаконному стану людство спроможне уникнути взаємного винищення, оскільки спочатку, немов «поганий посуд», він омивається «водою – законом», а потім стає здатним вмістити вже «молоко Благодаті».

Примітно, що перші юридичні документи староруського права не знають слова «закон». Закону протиставляється Віра та Правда. Як відмічає Ю. М. Оборотов: «правова культура сформувала свої власні, що мають неповторний окрас інститути, котрі опираються на такі поняття як правда, праведний, правило тощо, об'єднані загальнослов'янською кореневою морфемою «прав». Лише згодом почався вживатися термін «право». Ю. М. Оборотов вказує на те, що «термін «право» отримав визнання лише за Перта І, до цього ж використовувався термін «правда», котрий не протиставляв державу народу, включаючи в себе і суб'єктивне право, і норми справедливості, несе в собі ідею любові у відношенні до влади (народу та царя). Не випадкові в цьому зв'язку хресне цілування, договори про любов та правду тощо»[231].

Термін «правда» на Русі – це багатовимірне поняття. Як зазначає М. Ю. Рязанов: «правда – це справедливість (як властивість праведника, а також як відповідність дій і вчинків вимогам моралі й права); установлення, принцип; правда-істина; чеснота, добрі справи, праведність; благочестя; виконання божественних заповідей, боргу;

[231] Оборотов Ю. М. Традиції та оновлення в правовій сфері: питання теорії. Одеса : Юридична література, 2002. С. 167.

правість, правота, відсутність провини; добре ім'я; чесність, обітниця, обіцянка; присяга; веління, заповідь; постановка (установлення), правило; звід правил, закони; договір, умови договору; право; права; визнання прав; виправдання; суд; судове випробування; право суду; судові витрати, мито на заклик свідка; свідок, підтвердження, доказ; правдиві, справедливі слова, промови; правдивість, чесність; виправдання; справи, важливі обставини, питання». У такий спосіб словами «правда» чи «неправда» («кривда») можна було позначити практично будь-які діяння людини. Правда була об'єктом, тобто її можна було як надати, так і вимагати. Надання правди полягало у формулі принесення клятви або в справедливому ставлення до чого-небудь. А право вимагати правди полягало в яких-небудь випробуваннях або в киданні жереба, уповаючи на Божу волю. Правду можна було втратити, збивши систему координат поведінки»[232].

У цьому контексті є слушною думка М. Ю. Рязанова, який відмічає, що у слов'янській правовій культурі «справедливість» пов'язується із поняттям «правда» та отримує вираження в поняття законності. Тісний зв'язок законності й правди в слов'ян пронизує все їхнє існування. Сягаючи своїм корінням язичництва, взаємозумовленість законності та правди виробила у слов'ян особливе розуміння «об'єктивної законності», а також розуміння її принципів. Вчений зазначає, що ідеал правди є основним елементом формування слов'янської спадщини, «оскільки цей архетип було зафіксовано в ментальній свідомості на найперших етапах становлення руського характеру. Будучи уособленням переваги людини на землі, ідеал правди, крім того, є необхідним чинником, що формує уяву й переконання про те, що саме ідеал правди є невідчужуваним надбанням людського роду»[233].

[232] Рязанов М. Ю. Співвідношення понять «правда» та «право» в слов'янській правовій культурі. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 5. С. 215.

[233] Рязанов М. Ю. Відродження слов'янської правової культури в Україні. *Право і суспільство.* 2015. № 6. С. 37.

Вічний пошук правди, бажання побудувати «державу правди» є одним із основних фрагментів у національному ментальному фонді. Ідеал правди став своєрідною колисковою української державності: правдою влаштовувалось царство, правдою стали слухняні слуги государеві, правдою втішаються бідні і ті що плачуть. Правдою в Стародавній Русі визначали чи не всі діяння людини. Правду можна було надати, тобто поставитися справедливо, або принести клятву. Правду можна було загубити, втративши уяву про добро й зло, і погубити власною провиною. Людина могла жити «по правді», тому що вона – це Божі заповіді й церковні правила. І могла судитися «по правді», адже остання – це суд, а також судові випробовування й навіть мито за закликання до суду свідка.

Більшість українських дослідників не мають жодних сумнівів відносно того факту, що козаки були творцями української правової спадщини. Не дивлячись на те, що «запорожці не мали ніяких письмових законів; військові суди вирішували справи, керуючись здоровим глуздом і давніми звичаями, а в важких випадках судді радились з кошовим та іншими старшинами»[234], козацьке право майже не зазнало впливу права польського, російського, татарського.

Як справедливо відмічає Ю. П. Лобода: «співвідношення етноправового розвитку різних народів, які тривалий час у взаємному спілкуванні прожили на одній території і мають спільну історію. Результуюча лінія правового розвитку позначена етнічними зміщеннями. Однак, будучи органічно сприйнятними у процесі повсякденного спілкування, елементи чи цілі їх комплекси правової організації одного народу перетворюються на ендогенний (внутрішній, власний) чинник розвитку правової культури іншого. З огляду на зазначене, ненауково і неісторично виглядатимуть спроби поставити питання про те, яким би був сучасний український народ, якби йому не довелося взаємодіяти з іншими народами у процесі

[234] Горський В. С. Нариси з історії філософської культури Київської Русі (сер. XII – XIII ст.). К, 1993. С. 94.

спільного тривалого проживання на одній території, у складі однієї держави. Виключити, елімінувати правові запозичення, які стали ендогенним фактором етноправового розвитку українського народу, із його правового життя гіпотетично можна лише разом з його власною традицією, що у реальності відбутися не може»[235].

Залишається методологічно невирішеною і проблема правової спадщини радянського періоду, зокрема щодо ступеня її органічності в етноправовому розвитку українського народу, історичні витоки та передумови і найповніше – питання про її історичну долю (знижена вона і зникла безслідно чи трансформувалась у правову систему сучасної України; якщо трансформувалась, то якою мірою сучасна вітчизняна правова система залишається «радянською» за духом).

Питання радянської правової спадщини в сучасній літературі є досить дискусійним. Одна група вчених вважає, що соціалістичний правовий спадок мав місце бути, але від нього слід відмовитись і наводить свої аргументи. Зокрема, І. О. Кресіна пояснює необхідність розриву з минулим наступним чином: «закони були списані з чужих зразків, а частково створені для того, щоб зламати органічно існуючі раніше в суспільстві зразки поведінки. В цьому контексті уявлення про закони як про фіксацію сталого ядра не обов'язково відповідають дійсності. Розрив при цьому проходить одразу по двом лініям. …закони часто не відповідають, по-перше, нормативним уявленням про справедливість, і, по-друге, звичному і природному для них способу регулювання»[236].

Ще один аргумент негативного відношення до радянської правової спадщини зводиться до недосконалості радянського права. Неприйняття радянського права викликане тим, що старе право,

[235] Лобода Ю. П. Правова традиція Українського народу як соціальна цінність: до питання про засади комплексного дослідження. *Актуальні проблеми держави і права.* 2008. С. 63.

[236] Кресіна І. О. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси (етнополітологічний аналіз) : монографія. Київ : Вища шк., 1998. С. 118.

його минуле несе з собою і недоліки минулої державно-правової системи. А перетворення в нашій країні, котрі викликані революцією, покликані позбавитися від неї.

Більше того, вчені відмічають, що оскільки для радянської правової системи була характерна підміна правових принципів, право було засобом боротьби з інакомисленням та знаходилось на «службі» у диктаторського режиму – все це породило негативне відношення до права як інструменту залякування та сформувало особливий тип особистості.

Наступний аргумент – зникнення Радянського Союзу з правової карти світу має супроводжуватись руйнуванням його права. Як відмічав Г. Кон: «відбулась різка і навіть поспішна переміна в оцінках соціалістичного права. Фактичне його зникнення дало підстави вважати дану правову систему не більше, ніж історичним пам'ятником»[237].

Інша група вчених погоджується з існуванням радянської правової спадщини, але на відміну від прихильників першої групи вважає, що без врахування минулої спадщини не може бути розвитку, переходу від минулого до сучасного, від старого до нового, від нижчого до вищого, від негативного до позитивного. Слід пам'ятати, що навіть, якщо сучасному періоду розвитку правової системи передували корінні реформи, необхідно завжди враховувати правову спадщину минулого і там знаходити ті елементи, що мають позачасове значення.

Так, на думку С. О. Гладкого, «було б необачно вести мову про відхід в небуття разом із соціалістичною чи іншою державою правової свідомості народу, що сформувалась в соціалістичному середовищі, юридичному менталітеті, правових теорій та доктрин, побудованих на базі марксистських ідей, правової культури, правових традицій та звичаїв, тобто всього того, що складає важливий компонент будь-якої системи права. Потрібна буде не одна зміна

[237] Кон Г. Азбука націоналізму. Проблеми Східної Європи. Вашингтон, 1994. С. 93.

покоління, поки із суспільної свідомості за самих «сприятливих» для цього умов стане витіснятись «соціологічний» синдром чи стереотип, який складався протягом десятиліть»[238].

Невірним є ігнорування тих ліній розвитку, які не стали домінуючими на даному відбитку історії. У свідомості народу залишились дієвими ті стереотипи правової поведінки, які були вироблені за його тривалу історію. Відтак і реагувати на ті чи інші правові новації суспільство буде – свідомо чи несвідомо – на основі таких стереотипів.

На думку Н. С. Казмірчука, «після розпаду Радянського Союзу в суверенних державах залишилось та діяло багато з правової спадщини, накопленої в радянський період, зокрема:

а) у системі права основи законодавства Союзу РСР та союзних республік, загальносоюзні та радянські кодекси, інші нормативно-правові акти;

б) у правовій свідомості збереглись як позитивні уявлення, почуття, ідеї, доктринальні принципи, поняття, конструкції, вчення, теорії, так і пережитки (деформації тощо), характерні для радянської психології та ідеології»[239].

Також Р. Леже відмічає, що «перші нормативні акти радянської влади показали, що більшовизм взяв курс на створення нового, «вищого» типу права – права революційної доцільності, яке відкидало та навіть зневажало «формальне право» як наскрізь буржуазне. Але дивна справа: якщо відкинути революційну ритору, яка повинна бути за жанром, ми виявимо в цих документах риси нових поколінь прав людини, котрі до сих пір були відсутніми в світовому конституціоналізмі»[240].

---

[238] Гладкий С. О. Правовий менталітет як об'єкт правового самопізнання. *Часопис Київського університету права.* 2014. № 2. С. 15.

[239] Казмірчук Н. С. Наступність як психолого-педагогічна категорія. *Young Scientist.* 2018. С. 9.

[240] Leger R. Great legal systems of modern times: a comparative legal approach. 2011. P. 3.

Аналізуючи місце та роль радянської правової спадщини в розвитку та функціонуванні правової системи України необхідно враховувати, що все що унаслідується правовою системою можна умовно поділити на три частини:

1) досягнення правової культури, котре має незмінне значення і може бути без будь-якої істотної переробки використано в сучасних умовах;

2) юридичний досвід минулого, котрий в тій чи іншій мірі відповідає потребам нового часу, але вимагає ґрунтовного перегляду, пристосування до соціально-економічних, політичних та інших обставин, що змінилися;

3) залишки старих правових інститутів, явищ, форм тощо, що не відповідають новій епосі, неприйнятні та непридатні для використання в практичній діяльності (вони можуть мати певне теоретико-історичне значення та привертати до себе увагу лише в науково-пізнавальному плані)[241].

Тим не менше, не слід ігнорувати історично встановлені факти. Як слушно відмічає Л. Г. Матвєєва: «в соціальному наслідуванні в якості об'єкту виступає не будь-який соціальний зміст попередньої правової діяльності, а соціально значимий в певних історичних умовах зміст минулої діяльності і саме тому входить в актуальну діяльність[242]. Іншими словами, ми вважаємо, що перша та друга частина правової спадщини відноситься до наступності і не погоджуємось з тими авторами, котрі обмежують її лише першою частиною. Запропонований підхід до спадщини дозволить уникнути двох крайностей в історії права. З одного боку, скептичного, «зряшного» відмовлення, характерного, наприклад, для періоду становлення радянського соціалістичного права,

[241] Казмірчук Н. С. Наступність як психолого-педагогічна категорія. *Young Scientist.* 2018. С. 8.

[242] Матвєєва Л. Г. Наступність вітчизняного права у перехідний період. *Науковий вісник МГУ*. 2014. № 12. С. 12.

коли було прийнято розглядати право як контреволюційний, в кращому випадку антиреволюційний елемент, якби силу інерції, що затримує всяку революцію. З іншої – догматичного преклоніння перед минулим, що веде до повного сприйняття попереднього права. Остання позиція виражена в теорії «безперервності» права, представники якої ратують за максимальне використання всієї спадщини без критичного аналізу

Однак якщо правову спадщину розглядати як готову правову модель, а не як основу для творчості, то це призведе до стагнації. Правова спадщина представляє собою зв'язок між різними етапами розвитку, котрий полягає в збереженні всього того, що направлене на правовий та соціальний прогрес, викорінення всього того, що цей процес сповільнює.

На нашу думку, використання радянської правової спадщини має відповідати наступним головним умовам: існування в суспільстві політичних, ідеологічних, культурних, соціально-економічних умов для використання правової спадщини минулого; суспільство, представники політичної еліти повинні мати знання, уміння, бажання та бути здатними до відбору того унікального матеріалу правової спадщини, що може слугувати вихідною базою для сприйняття та використання правового досвіду минулого в сучасних умовах; з правової спадщини слід відбирати лише ті цінності, котрі будуть сприяти формуванню та розвитку нових суспільних відносин, вдосконаленню правової системи, її розвитку.

Таким чином, підсумовуючи свої міркування відносно ролі та місця української правової спадщини, слушно буде навести слова Ю. П. Лободи: «відтак насмілимося з усією категоричністю поставити питання про внесок українського народу у правову спадщину людства як у загально історичному та цивілізаційному вимірах, так і у більш конкретних прикладних межах XX ст., а саме: про наявність оригінальних правових форм організації суспільного життя; про наявність власного досвіду правового розвитку

із збереженням основних (суттєвих) моделей правового спілкування у сучасності; про вплив української правової традиції на сусідні (та й інші) народи. Лише один той факт, що українські юристи – як правило, селянські діти, перше покоління у місті – з усією засвоєною з дитинства правосвідомістю та правовою культурою українського селянства межі століть стали співавторами основних документів ООН, зокрема Статуту та Загальної декларації прав людини[243], свідчить про неперервний зв'язок етнічного минулого та глобальної сучасності»[244].

Результати генезису української правової спадщини відображаються у формуванні особливого правового менталітету українського народу із урахуванням впливу багатьох соціальних та регіональних умов на цей процес, а також особливих рис, що відображають не тільки національну свідомість та поведінку, а й громадянську позицію, за якою українська нація і відрізняється від інших. Однак, необхідно враховувати, що суспільство історично розвивається циклічно, тому на зміну одним цінностям приходять інші. Але всі вони зберігаються у свідомості та отримують вираз у правовому менталітеті, тому можуть значною мірою детермінувати подальшу поведінку особистості.

Правовий менталітет українського народу є відображенням системи дій, цінностей і норм, а також символічної інтерпретації різних чинників, що наповнюють всі складові правового регулювання, накопляються в процесі розвитку та кореспондуються наступним поколінням. Це, сприяє здійсненню процесу консолідації й інтеграції в суспільстві різних соціальних груп та формуванню загальної національної системи цінностей і суспільних норм, необхідної для єдності суспільства.

---

[243] Загальна Декларація прав людини : станом на 10 грудня 1948 р. / Верховна Рада України. Київ. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text

[244] Лобода Ю. П. Правова традиція Українського народу як соціальна цінність: до питання про засади комплексного дослідження. *Актуальні проблеми держави і права.* 2008. С. 66.

3.3 Розвиток державної політики України в контексті правового менталітету: проблеми та перспективи

Специфіка національної правової системи формується еволюційно, протягом тривалого історичного шляху розвитку. Правовий менталітет виступає відлунням історичного процесу розвитку правової системи і проявляється в способах мислення, в образі діянь. Правовий менталітет кожного народу відрізняється своєю яскравою вираженістю і є для них епохальним. Розуміння представниками правлячої еліти, законодавцем сутності правового менталітету народу, нації, етносу зробить їх юридично значимі дії обґрунтованими та такими, що мають підтримку від населення. Нехтування особливостями національного правового менталітету в законотворчому, правозастосовчому та інших процесах призводить до несприйняття таких нововведень як з боку всього народу, так і окремих соціальних груп, слоїв населення. Право не можна розглядати ізольовано та відірвано від правового менталітету.

Держава прагне впливати чи безпосередньо управляти різними сферами суспільного життя шляхом використання правових, адміністративних, економічних чи політичних інструментів. Державна політика у концентрованому вигляді виражає інтереси соціальних класів та груп, які захищає державна влада.

Як справедливо зазначає В. А. Павловська-Кравчук, «законодавство країни має перебувати в постійному тісному зв'язку з правовим менталітетом. Іншими словами, творення національних правових систем без урахування специфіки національних коренів, характеру нації, особливостей її світосприйняття, розуміння добра і справедливості є не тільки нелогічним, а й певною мірою безрезультатним процесом, оскільки «чуже», «незрозуміле» право просто не сприйметься, а значить, і не виконуватиметься. Процеси ж відродження української «національної» державності наштовхуються на серйозні труднощі. Звичайно, формування правової системи (в широкому розумінні) не може належати виключно

парламентам. Відтворення правових норм (перш за все із соціальних) здійснюється в надрах громадянського суспільства й опосередковується політичною діяльністю. І лише в консенсуальному інтегрованому суспільстві парламент стає тим органом, який сумлінно акумулює всі соціальні, політичні, економічні, ідеологічні та інші впливи, завершує процес їх формально-нормативного визначення й наділяє вищим державним авторитетом»[245].

При проведені правових реформ в Україні вчені та практикуючі юристи все частіше відмічають, що все більшу увагу слід приділяти законодавчим нормам. З цього приводу Л. М. Бойко зазначає, «як стало зрозуміло з часом, це пов'язано не з юридичною технікою, а з тим, що наявний політико-правовий устрій не знайшов свого підтвердження у правоментальному базисі народу. У народній правосвідомості утворилася стійка опозиція «справедливе (ідеальне) право – чинне право», а необхідний духовний зв'язок як укотре, враховуючи увесь попередній досвід державно-правового життя українського суспільства, так і не було віднайдено»[246].

Все це спонукає нас до аналізу основних проблем, котрі заважають виробленню продуктивної державно-правової політики, котра б враховувала особливості національного правового менталітету і знайшла б відгук в серцях та діях українців.

На нашу думку, до проблемного поля ідей українського менталітету можна віднести наступне:

По-перше, ігнорування правової спадщини українського народу. Не усвідомлення «генетичного коду», що починає активно формуватись за часів Київської Русі, закономірностей його розвитку в козацькій, новій та новітній епохах призводить до продукування

[245] Павловська-Кравчук В. А. Правовий менталітет: поняття, особливості і його вплив на правотворчі процеси : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень». Харків, 2012. С. 156.

[246] Бойко Л. М. Західні і східні цивілізаційні впливи у формуванні українського правового менталітету. *Порівняльно-правові дослідження: Українсько-грецький міжнародний науковий юридичний журнал*. 2007. № 1–2. С. 175.

спрощеного підходу, коли мова йде лише про один із періодів розвитку української національної ідеї та вихолощування християнства як стрижня української духовності.

По-друге, механічне та непродумане перенесення на український ґрунт елементів західної правової традиції, котрі розходяться з особливостями національного правового менталітету. Як відмічає В. М. Пасічник: «в Україні часто механічно із Заходу переймали готові моделі, а суть української ідеї спрощено зводилась до повернення України до «цивілізованого» світу. Так було закріплено стереотип «нецивілізованності» українців щодо «цивілізованих» європейців та американців. Тут спостерігається підміна української національної ідеї ідеєю міжнародної інтеграції, що подається як панацея у розв'язанні суспільних проблем. Однак без усвідомлення власної національної ідентичності така інтеграція неможлива, оскільки відсутня основа для визначення своєї спорідненості чи відмінності з тими країнами, з якими Україна хоче інтегруватись»[247].

Правовий менталітет, що формувався протягом століть стає свого роду системою обмежень, щодо введення чужорідних правових інститутів та інших явищ правової дійсності, що дозволяє менталітету виконувати функцію самозахисту, самозбереження та самовиживання певного народу.

По-третє, ігнорування основних рис українського правового менталітету.

По-четверте, запозичення іншого досвіду, з урахуванням особливостей правового менталітету, суть котрого полягає в тому, що «будь-яка нація може та повинна вчитись у інших». Безумовно, що існують конкретні економічні та політичні, суб'єктивні та об'єктивні межі такого запозичення. Їх вивчення дозволить більш оптимально трансплантувати чужорідні елементи в національну правову систему, ефективно використовувати юридичний досвід інших

[247] Пасічник В. М. Національна ідея в контексті українсько-російських відносин : навчальний посібник. Львів : СПОЛОМ, 2007. С. 95.

країн. Певною межею такого запозичення має виступати порушення внутрішньої єдності, дезорганізація певних сфер суспільного життя тощо. Невдала трансплантація правових елементів інших правових систем, як правило, обумовлена низьким рівнем правової культури законодавця, в слабкому розвитку правової системи і в цілому, прагнення будь-що наздогнати інші правові системи тощо.

По-п'яте, досить відчутними залишаються регіональні відмінності у ментальності українців, котрі обумовлені історичними, географічними, культурними, релігійними та іншими факторами. «Маргіналізація, денаціоналізація, русифікація широких верств українського суспільства, особливо його східного та південно-східного регіонів, створює певні труднощі на шляху національної та політичної консолідації. Саме в цьому ми схильні вбачати загрозу територіальній цілісності держави, її суверенності, національному миру та злагоді»[248]

По-шосте, громадська пасивність населення країни, котра значною мірою породжена зневірою широких верств населення до політичної еліти, державних інституцій.

У юридичній літературі висловлюється думка, що основними чинниками, які стримують якісні зміни в структурі східно-візантійського менталітету є:

1) надзвичайна швидкість кардинальних державно-політичних змін, пов'язаних з ними перетворень, що викликають реакцію не довіри, а й відторгнення, що знаходить вихід в консервативно-вичікувальній позиції, котра гальмує формування бажаного для держави й суспільства типу правосвідомості;

2) сформована в нових ринкових умовах поляризація доходів різних груп суспільства з неправедними (на думку значної частини населення) джерелами збагачення найбільш активної, заможної частини соціуму;

[248] Феномен нації: основи життєдіяльності / за ред. Б. Попова. К. : Знання, 1998. С. 185.

3) запозичення історично не притаманних, не вистражданих цінностей, що за умови традиційності суспільства й характерного для будь-якого народу почуття суверенності не можуть сприйматися оптимально;

4) відсутність ефективного пошуку форм і методів впливу на суспільство, спрямованих на бажане незворотне внесення у суспільну свідомість переконання щодо значимості базових соціальних цінностей, їх відповідності природним домаганням і потребам людини[249].

Складний історичний шлях розвитку української держави, її поневолення іншими народами стало серйозною перепоною на шляху побудови соборної держави. Це зумовило появу протиречивих рис української правової ментальності, зокрема: героїзм і пасивність, волелюбність, індивідуалізм і конформізм, довірливість і підозрілість, яке одночасно поєднується з правовим ідеалізмом, етатизм і негативне відношення до державно-правових інституцій, непослідовність поглядів, консерватизм.

Але окрім дій з боку держави, направлених на врахування особливостей національної ментальності при розробці державно-правової політики, необхідно боротися з негативними рисами української ментальності, котрі не сприяють рухові вперед, в тягнуть нас у минуле.

Важливим аспектом втілення провідних ментальних установок, правових традицій має стати перегляд змісту та форм правового виховання та просвітництва, об'єктом котрого має стати, як особистість, так і українське суспільство в цілому.

З цього приводу, В. О. Лозовий зазначає, що «процес формування особистості та її правової культури – це діалектична єдність впливу – об'єктивного й суб'єктивного, стихійного

[249] Крисюк Ю. Трансформація правового менталітету крізь призму еволюції основних соціальних цінностей в західноєвропейській і українській правовій традиції. *Історико-правовий часопис.* 2014. № 1 (3). С. 24.

й цілеспрямованого. Це перш за все вплив соціального середовища як на макрорівні, так і на мікрорівні (безпосереднє оточення – сім'я, навчальний або виробничий колектив тощо), яке на різних рівнях може демонструвати і пропонувати приклад – як позитивний, так і негативний. Підсилювати, використовувати вплив позитивного досвіду соціального середовища на індивіда й обмежувати, пом'якшувати й коригувати стихійний, негативний і покликаний цілеспрямований процес виховання, зокрема правового. Правове виховання, як і виховний процес взагалі, складається з таких ланок: а) правова освіта (просвіта); б) формування правового мислення, систематизація правових знань і перетворення їх на внутрішні переконання особистості, на навички належної правомірної поведінки, потреби і здатності до постійної правової самоосвіти й самовиховання; в) вироблення непримиримого ставлення до аморальності, злочинної поведінки; г) виховання готовності й уміння протистояти злу. У системі виховних заходів і засобів особливе місце посідають сила позитивного прикладу правомірної поведінки різних суб'єктів, особливо керівників, посадових осіб, державних службовців, працівників правоохоронних органів та ін.»[250].

Сучасна державно-правова політика України повинна будуватися на наступності та розвитку провідних ментальних установок, збереження правових традицій. Адже менталітет народу може бути просто неготовим сприйняти ті нововведення, котрі суперечать правовій спадщині, правовим традиціям. Це стосується в тій же мірі і політичних, економічних, культурних, ідеологічних та інших аспектів. Тобто мова йде про те, що в практичній роботі потрібно максимально враховувати особливості національного правового менталітету.

Розробка питання вимагає вирішення низки важливих методологічних проблем, головною з яких виступає проблема забезпечення

[250] Лозовой В. О. Північноєвропейський досвід формування правової культури населення. *Проблеми законності.* 2009. № 103. С. 234.

наступності, збереження традицій. «Адже менталітет нації може бути просто не готовий до певних змін, якщо вони йдуть усупереч національній традиції. Рівною мірою це стосується і політичних, і економічних, і культурологічних аспектів проблеми. Ця обставина, зокрема, орієнтує на те, що в практичній роботі потрібно максимально враховувати регіональні особливості»[251].

Не дивлячись на недбале та негативне відношення переважної більшості українського населення до закону, тим не менш національна правосвідомість підготувала українця до розуміння важливості законів як регуляторів суспільних відносин, але їх виконання повинно бути освячено моральним ідеалом. Без розуміння моральної суті закону, його суспільної справедливості для українського менталітету неможливе шанобливе ставлення до нього. Разом з тим важливо мати на увазі, що потенційно висока духовність повинна поєднуватися з прагматичним підкоренням закону, саме тому необхідно створити такі умови для розвитку особистості та народу, при котрих поєднувались би моральні начала з правовими. При цьому слід пам'ятати, що право це не лише засіб організації життя суспільства, але й спосіб духовного буття народу. Особливості українського правового менталітету передбачають побудову національної правової системи з урахуванням історичних ідей справедливості, правди, єдності, соборності. Саме тому вітчизняний законодавець при створені нових законів повинен виходити не лише з формального дотримання основних правових цінностей, котрі прийняті в цивілізованих суспільствах, але й суспільних інтересів українського народу та моральних принципів. Необхідно відзначити, що для досягнення цієї цілі необхідно розробити принципово новий підхід до прийняття нормативно-правових актів. Необхідна експертна оцінка будь-якої законодавчої ініціативи на предмет відповідності проектів законодавчих актів

[251] Новікова Н. Є. Менталітет як детермінанта формування політичної культури в Україні. *Наукові записки. Серія: Політичні науки.* Том 173. С. 32.

особливостям національного правового менталітету, основним цінностям, сформованим правовою спадщиною.

При цьому, акцент ставиться на змістовній стороні законопроектів. Цей зміст, використовуючи прогресивні напрацювання юридичної техніки, має відображати передусім власний, історично вироблений досвід, який буде більш ефективним для «місцевого» застосування. Але це зовсім не означає ігнорування прогресивного зарубіжного досвіду. Але таке запозичення має лише доповнювати, а не підміняти власний досвід. Під час розробки законодавчих актів, особливо якщо ставиться питання про запозичення правових інститутів, певних норм, законодавцю доцільно виходити з історично зумовленого, різного ставлення до права в західних країнах та нашій державі. Так, наприклад, запозичення із західної правової традиції такого інституту як «шлюбний контракт» не отримало належного розповсюдження серед українців, оскільки даний інститут є чужорідним для ментальності українського народу. Цілком очевидним є той факт, що поки будуть розрізняти право різних країн, до того часу буде актуальним звернення до національного правового менталітету.

Ефективність законодавства напряму залежить від врахування особливостей правового менталітету. З одного боку, саме правовий менталітет може сприяти стабільності, актуальності, доступності чинного законодавства, що зумовлює його ефективність загалом. З іншого – ефективність законодавства є показником його високого рівня, його реальної здійсненності, що, у свою чергу, сприяє зростанню довіри громадян, формує позитивне ставлення до чинного законодавства, віру в його справедливість, гарантованість захисту прав і свобод людини та громадянина.

Отже, однією з головних умов успішності державно-правової політики держави є врахування ментальних основ в правотворчій діяльності.

Правовий менталітет виступає неперервним та дієвим фактором правотворчості. Як слушно зазначає О. І. Донченко: «правовий

менталітет відіграє роль первинного фактору правотворчої діяльності щодо економічних, політичних, соціальних, національних, зовнішньополітичних, ідеологічних факторів, які разом становлять основу найоптимальнішого та найефективнішого здійснення правотворчої діяльності»[252].

Вплив правового менталітету на процес правотворчості буде сприяти балансу та оптимальному співвідношенню інтересів індивіда та інтересів колективу, що приведе до підвищення правосвідомості українського суспільства та, як наслідок, зміни негативних рис правового менталітету українського народу. Як зазначено В. П. Плавичем, «особливістю правотворчості в посттоталітарному суспільстві є амбівалентність правосвідомості людей, причини якої криються в інертності свідомості людини, нездатності її відразу звільнитися від віджитої системи ціннісно-правових установлень тоталітаризму, що може декларативно відкидатися особистістю, але продовжує існувати на рівні підсвідомості, визначаючи світорозуміння людини, її цінності, інтереси, вчинки»[253].

На сучасному етапі перед нашою державою особливого значення набувають процеси наближення до Європейського Союзу, що вимагає суттєвих системних перетворень, проведення реформ. Адаптація українського законодавства до європейського – одна з необхідних умов євроінтеграції, саме тому вдосконалення правотворчої діяльності з урахуванням ментальних основ українського народу має стимулювати якісні зміни на шляху до євроінтеграції. В юридичній літературі висловлюється думка, що «заходи, спрямовані на євроінтеграцію, будуть ефективнішими

[252] Донченко О. І. Правовий менталітет українського суспільства як фактор правотворчості. *Держава і регіони. Серія: Право.* 2018. № 3. С. 9.

[253] Плавич В. П. Система конституційних актів-законів і особливостей правотворчості та правозастосування в перехідний період. Формування і розвиток правотворчості в умовах трансформації суспільства : монографія / за ред. д-ра філософ. наук, канд. юрид. наук, професора, заслуженого діяча науки і техніки України В. П. Плавича. Одеса : Фенікс, 2018. С. 47.

за умови зміни правового менталітету й типу мислення, адже європейська політико-правова традиція протиставляє поняття право та закон, права людини сприймаються як такі, що належать їй від народження, а свобода ототожнюється з відповідальністю»[254].

Але нам важко погодитись з даною точкою зору. На наше переконання, правовий менталітет потребує розвитку, а не перевороту. «Революційними» діями змінити правовий менталітет неможливо. Він змінюється шляхом еволюції. Безперечно, деякі риси правового менталітету українського народу (анархізм, правовий інфантилізм, правовий нігілізм тощо) виступаєть своєрідним «гальмом» на шляху євроінтеграції. На підтвердження цієї думки наведемо слова В. Ковальського, котрий відмічав, що «передчасно говорити про необхідність орієнтування на європейський правовий простір доти, поки ми не будемо поважати власне право, не створемо власні правові цінності та не виробимо на достатньому рівні правову культуру»[255].

На противагу словам вченого О. Штепа зазначає, що «народи багатьох держав колишнього соціалістичного табору вступили до ЄС маючи таку саму деформовану комуністичним вихованням правову ментальність. А зараз, під дією європейських правових цінностей, що активно проникають у свідомість громадян новітніх членів Союзу, їх правовий менталітет якісно змінився. Тому, можна впевнено стверджувати, що вступ України в Європейське співтовариство відіграватиме позитивну роль в трансформації правових архетипів її народу»[256].

---

[254] Донченко О. І. Щодо питання факторів прямої (референдної) правотворчості. *Право, економіка та управління: генезис, сучасний стан та перспективи розвитку* : матер. Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 20-річчю економіко-правового ф-ту ОНУ ім. І. І. Мечникова (м. Одеса, 14–15 вересня 2018 р.) / ОНУ ім. І. І. Мечникова ; відп. ред. І. А. Ломачинська, А. В. Смітюх. Одеса : Фенікс, 2018. С. 601.

[255] Ковальський В. Феномен правової ментальності як ознака кризи правосвідомості. *Юридичний вісник України*. 2010. 3–9 квіт. № 14. С. 26.

[256] Штепа О. До питання про сутність правової ментальності. *Філософські обрії.* 2014. № 31. С. 11.

Справедливо зазначає М. П. Требін, з цього приводу – «якщо Україна визначила своєю стратегічною метою входження до Європейського Союзу, тоді і цінності Європи, її ментальність, її традиції, звичаї повинні враховуватися нашими громадянами, вивчатися і усвідомлюватися. І коли ми ведемо мову про правову ментальність українців, то вона цілком повинна будуватися відповідно до основних правових цінностей Європи»[257]. Але, усі вище зазначені цінності, ментальні установки повинні укорінитися у свідомості людей, знайти відгук не тільки з раціональної точки зору, а й з ірраціональної. Бо ірраціоналізм є одним із провідних характеристик українського правового менталітету.

На нашу думку, вступ до ЄС не є запорукою автоматичної трансформації правового менталітету українців, так само як і прийняття низки законодавчих актів, що мають євроінтеграційне спрямування. Закони не завжди відразу впливають на правосвідомість людей. Тим більше, неможливо повністю накласти західну правову культуру на українське суспільство.

Зазначимо, що «Революція Гідності 2013–2014 рр. показала прагнення українців до інтеграції з ЄС, однак, видається, що значна частина суспільства вкладає інший сенс у ті цінності, які поділяють держави ЄС. Цю обставину можна пояснити правовим менталітетом українців, який давгий час формувався в умовах радянської дійсності»[258].

В. А. Трофименко пропонує один із варіантів вирішення цієї проблеми: «необхідно дати можливість українцям побачити, що вся система європейських правових цінностей, на яких ґрунтується правовий менталітет європейця, направлена на створення умов гідного, стабільного та забезпеченного життя. Коли українець сам

[257] Требін М. П. Правова ментальність європейців. *Вісник Національного Університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. 2017. № 2 (33). С. 55.

[258] Мандель Р. Я. Вплив правового менталітету на євроінтеграцію. *Вісник Національного Університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. 2016. № 3 (30). С. 250.

переконається в потребі сприйняти європейські правові цінності, великої різниці між ним та європейцем вже не буде»[259].

З цього приводу, О. М. Головко цілком слушно зазначає, що «із проголошенням незалежної України науковий інтерес до історичного досвіду організації публічної влади на українських землях, формування та функціонування державно-правових і самоврядних інститутів набув синтетичного характеру і конкретизувався в розширенні предметної та джерельної основи досліджень, застосуванні нового пізнавального інструментарію. Тривалий час ці історичні процеси розглядались лише в рамках історії держави і права сусідніх країн, насамперед Польщі, Литви та інших сусідніх держава, проте зараз крок за кроком відбувається відновлення наступності історико-юридичних знань, тяглості української історичної традиції. Процеси державо і правотворення, що нині відбуваються в Україні, об'єктивно вимагають узагальнення і використання як світового, так і національного досвіду в цій сфері суспільних відносин. Історико-правові дослідження за певних суспільнополітичних умов сприяють розвитку державних інституцій та права, дають змогу використати накопичений сторіччями юридичний досвід у сучасному державно-правовому будівництві. Наукове осмислення процесів становлення і розвитку українських інститутів публічної влади дає можливість по-новому, всебічно оцінити тенденції розвитку сучасних правових інститутів. Це особливо важливо за умов декларування європейського інтеграційного вектора як для того, щоб відбулась власна самоідентифікація, так і для виявлення спільного коріння з європейською правовою традицією»[260].

---

[259] Трофименко В. Проблемні аспекти української правової ментальності на шляху європейської інтеграції. *Вісник НЮУ ім. Ярослава Мудрого*. 2017. № 2. С. 369.

[260] Головко О. М. Нове дослідження державно-правових і самоврядних інститутів у Галичині у складі Польського Королівства. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2010. № 4 (1). С. 213.

Подолання негативних проявів менталітету, на нашу думку, є одним з ключових завдань, позитивне вирішення якого може привести до реальної консолідації нації та створення умов належної інтеграції в європейське співтовариство.

Правовий менталітет — це не просто теоретична категорія, а ключовий чинник, який визначає ефективність, стабільність та легітимність правової системи будь-якої держави, а також не просто відображає правову дійсність, а активно її формує, будучи внутрішнім регулятором поведінки суспільства і стратегічною основою для розвитку держави.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абрамова І. Г. До проблеми української ментальності. *Вісник Запорізького національного університету*. 2008. № 2. С. 7–11.

2. Авраменко Л. В. Наступність (сприйняття та запозичення) в праві України: теоретичні аспекти. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2000. № 10. С. 125–130.

3. Авраменко Л. В. Місце поняття «наступність» у категоріальному апараті теорії права. *Проблеми законності* : респ. міжвідом. наук. зб. / відп. ред. В. Я. Тацій. Х. : Нац. юрид. акад. України, 2006. Вип. 82. С. 3–10.

4. Акерман Л. А. Рецепція права та правова акультурація. *Актуальні проблеми держави та права*. 2005. С. 128–131.

5. Александров Д. О. Юридична психологія : підручник / Д. О. Александров, Казміренко Л. І. та ін. ; за заг. ред. Л. І. Казміренко, Є. М. Моісеєва. К. : КНТ, 2007. 360 с.

6. Алейнікова О. В. Теорії циклічності та проблеми структурних, фінансових та системних криз суспільного виробництва. *Економіка. Управління. Інновації* : електр. вид. 2014. № 1. С. 15–20.

7. Ананьїн В. О. Етнонаціональний чинник безпеки сучасного поліетнічного суспільства (соціально-філософський аналіз): автореф. дис. на здобуття ступеня доктора філософських наук : 09.00.03 «Соціальна філософія і філософія історії». Київ, 1998. 31 с.

8. Астаф'єв А. О. Феномен континуїтивності в українському історикокультурному вимірі : автореф. дис. … канд. філос. наук : 09.00.05. К., 2001. 19 с.

9. Базецька А. І., Гелеверя Є. М., Ковалевська А. В., Пушкарь Т. А. Взаємозв'язок соціальної інфраструктури регіонов України і регіонального менталітету населення держави. *Економіка і підприємництво*. 2014. № 1. Ч. 1. С. 354–360.

10. Бакума І. А. Ціннісні орієнтації особистості в детермінації девіантної поведінки молоді: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філ. наук : 09.00.03 «Соціальна філософія». Одеса, 2009. 20 с.

11. Балтаджи П. М. Поняття «ментальність» у сучасних наукових дослідженнях. *Актуальні проблеми політики* : зб. наук. пр. / редкол.: С. В. Ківалов (голов. ред.), Л. І. Кормич (заступ. голов. ред.), Ю. П. Аленін (та ін.) / МОНмолодьспорт України; НУ ОЮА. Одеса : Фенікс, 2012. Вип. 45. С. 21–28.

12. Баулін Ю. В. Наступність у кримінальному праві. Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Т. 17 : Кримінальне право. Харків, 2017. С. 539.

13. Бауман З. Свобода. Нове видання. Пер. з польської. 2006. 132 с.

14. Бачинін В. А. Філософія права: словник. К. : Концерн «Видавничий Дім "Ін Юре"», 2003. 408 с.

15. Бехруз Х. Особливості східної правової ментальності. Матеріали секційних засідань і дискусій IX Міжнародних Лихачевських наукових читань, 14–15 травня 2009 р. СПб. : СПбГУП, 2009. С. 378–380.

16. Бичко І. Українська ментальність і проблеми гуманізації національної вищої освіти. *Розбудова держави*. 1993. № 3. С. 58–63.

17. Богиня Д. П. Ментальний чинник в сфері праці: проблеми теорії та практики / Д. П. Богиня, М. В. Семикіна. Київ : Шторм, 2003. 382 с.

18. Бойко З. Менталітет як образно-художнє відображення дійсності. *Культурологічна думка*. 2016. С. 91–96.

19. Бойко Л. М. Правовий менталітет у контексті понятійно-категоріального ряду «правова культура – правова свідомість – правовий менталітет». *Південноукр. правн. часопис*. 2006. № 4. С. 52–54.

20. Бойко Л. М. Західні і східні цивілізаційні впливи у формуванні українського правового менталітету. *Порівняльно-правові дослідження* : українсько-грецький міжнародний науковий юридичний журнал. 2007. № 1–2. С. 175–179.

21. Борінштейн Є. Р. Свобода особистості у контексті мовних змін: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук : 09.00.03 «Соціальна філософія і філософія історії». Одеса, 2010. 34 с.

22. Борінштейн Є. Р. Особливості соціокультурної трансформації сучасного суспільства : автореф. дисер. на здоб. ступ. канд. філос. наук. Одеса, 2010. 34 с.

23. Борусевич О. А. Міжпоколінна трансформація етнічних цінностей. К. : Просвіта, 2003. 350 с.

24. Братасюк В. М. Правова реальність як форма прояву інтелектуальної традиції епохи (на матеріалах романо-германської правової сім'ї) : автореф. дис. ... на здоб. наук. ступ. канд. юрид. наук : 12.00.12. К., 2005. 20 с.

25. Будз Г. Вплив української ментальності на формування структурних особливостей української філософії. *Вісник Прикарпатського університету. Філософські і писхологічні науки*. 2016. Вип. 20. С. 33–42.

26. Булатов М. О. Філософський словник. К. : Стилос, 2009. 340 с.

27. Варга Ч. Правові традиції. У пошуках правових сімей і культур. Компарнтивістські читання : відкриті лекції 3-го міжнародного наукового симпозіуму. Київ–Львів, 2012. Вип. 24. 25 с.

28. Васькович Й. Правосвідомість та її вплив на менталітет українського народу. П*раво України*. 1998. № 6. С. 107–116.

29. Гайович О. М. Формування правової ментальності. Наук. зап. Т. 90 : Юрид. науки. К. : Пульсари, 2009. С. 36–38.

30. Гегель Г. В. Основи філософії права / пер. з нім. П. Соколовський ; ред.: Р. Осадчук та М. Кушнір. Київ : Юніверс, 2000. 524 с.

31. Гегель Г. В. Феноменологія духу / пер. з нім. П. Таращук ; наук. ред. Ю. Кушаков. Київ : Основи, 2004. 216 с.

32. Гіптерс З. В. Менталітет. Культурологічний словник-довідник. К. : Вид. дім «Професіонал», 2006. 236.

33. Гладкий С. О. Правовий менталітет як об'єкт правового самопізнання. *Часопис Київського університету права*. 2014. № 2. С. 14–17.

34. Гнатенко П. І., Павленко В. М. Етничні установки і стереотипи. Дніпропетровськ : ДГУ, 1995. 200 с.

35. Головко О. М. Нове дослідження державно-правових і самоврядних інститутів у Галичині у складі Польського Королівства. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2010. № 4 (1). С. 212–215.

36. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник. К. : Либідь, 1997. 376 с.

37. Горський В. С. Нариси з історії філософської культури Київської Русі (сер. XII – XIII ст.). К., 1993. 256 с.

38. Гримич М. В. Інститут власності у звичаєво-правовій культурі українців XIX – початку XX ст. К. : Основа, 2004. 178 с.

39. Гриценко Е. А. Менталітет як елемент інституціональної архітектоніки. Інституціональна економіка і динаміка економічних перетворень / під ред. д-ра екон. наук А. А. Гриценко. Харків : Форт, 2008. С. 802–819.

40. Грушевський М. На порозі нової України. К. : Українське Історичне Товариство, 1918. 278 с.

41. Губернський Л. В. Культура. Ідеологія. Особистість: методолого-світоглядний аналіз / Л. В. Губернський, В. П. Андрущенко. К. : Знання Укр., 2002. 580 с.

42. Дамірлі М. А. Історія філософії права і історія правової думки: вопросы соотношения. *Проблеми філософії права*. 2005. Т. 3. № 1–2. С. 351–354.

43. Дем'яненко В. М. Ментальні характеристики політичної свідомості українців. *Людина і політика*. 2001. № 1. С. 93–100.

44. Дзьобань О. П. Українська національна правова ментальність: специфіка філософсько-правової рефлексії. *Методологічні*

проблеми правової науки : матеріали Міжнарод. наук. конф., Харків, 13–14 грудня 2002 р. Х. : Право, 2003. С. 130–135.

45. Дмитрієнко Ю. М. Становлення і розвиток української правової свідомості: ментальні та ідеологічні права її суб'єктів в аспекті української правової ментальності. *Форум права*. 2011. № 2. С. 244–252.

46. Донченко О. Архетипи соціального життя і політика / О. Донченко, Ю. Романенко. К. : Либідь, 2001. 334 с.

47. Донченко О. І. Правовий менталітет українського суспільства як фактор правотворчості. *Держава і регіони. Серія: Право*. 2018. № 3. С. 5–9.

48. Донченко О. І. Колективізм і індивідуалізм як фактори формування правового менталітету. *Правова держава*. 2017. № 28. С. 15–19.

49. Донченко О. І. Щодо питання факторів прямої (референдної) правотворчості. *Право, економіка та управління: генезис, сучасний стан та перспективи розвитку* : матер. Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 20-річчю економіко-правового ф-ту ОНУ ім. І. І. Мечникова (м. Одеса, 14–15 вересня 2018 р.) / ОНУ ім. І. І. Мечникова ; відп. ред. І. А. Ломачинська, А. В. Смітюх. Одеса : Фенікс, 2018. С. 600–605.

50. Драгоманов М. Автобіографія. *Колишнє*. Київ. 1906. № 6. С. 182–213.

51. Дудченко В. В. Герменевтика права: розвиток юриспруденції : навч. посібник/ В. В. Дудченко, М. Р. Аракелян, В. В. Завальнюк. К. : Фенікс, 2014. 184 с.

52. Дудченко В. В. Проблема концептуалізації права. *Актуальні проблеми держави і права*. 2005. Вип. 24. С. 187–194.

53. Енциклопедія історії України: у 10 т. / ред. кол.: В. А. Смолій (голова) та ін. К. : Наукова думка, 2009. Т. 6. 784 с.

54. Етнос. Філософський енциклопедичний словник / В. І. Шинкарук (голова редколегії) та ін. ; Л. В. Озадовська, Н. П. Поліщук (наукові редактори) ; І. О. Покаржевська (художнє оформлення). Київ : Абрис, 2002. 742 с.

55. Жданенко С. Б. Правовий менталітет та правове виховання. *Вісник Національної юридичної академії ім. Ярослава Мудрого*. 2013. № 4. С. 184–189.

56. Завальнюк В. В. Правовий менталітет як підґрунтя антропологізації права. Наукові праці НУ ОЮА. 2014. Т. 14. С. 19–25.

57. Завальнюк В. В. Правові традиції та антропоцентричне розуміння правової реальності. *Митна справа*. 2014. № 4 (94). С. 7–16.

58. Загальна Декларація прав людини : станом на 10 грудня 1948 р. / *Верховна Рада України*. Київ. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text

59. Зайцева І. А. Архетипи, культура, об'єктивні закони. *Філософія. Культура. Життя*. 1998. № 2. С. 142–146.

60. Кіндратець О. М. Виявлення особливостей менталітету народу в умовах загрозі його безпеці. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. 2017. № 2 (33). С. 268–270.

61. Іларіон Київський. Слово про Закон і Благодать. Давня українська література : хрестоматія. К., 1992. С. 195–214; 626–628.

62. Казмірчук Н. С. Наступність як психолого-педагогічна категорія. *Young Scientist*. 2018. С. 7–11.

63. Калина М. Ф., Чорний Є. В., Шоркін А. Ф. Образи ментальності і поле політики. К. : Агропромвидат України, 1999. 184 с.

64. Кант И. О характере как образе мыслей. Общая психология. Тексты: в 3-х томах / отв. ред. В. В. Петухов. Изд. 2-е испр. И доп. М.: УМК «Психология»; Генезис, 2002. 694 с.

65. Кафарський В. І., Савчук Б. П. Етнологія. К. : Центр навчальної літератури, 2006. 452 с.

66. Кельман М. С. Юридична наука: проблеми методології: монографія. Тернопіль : ТЗОВ «Терограф», 2011. 492 с.

67. Кисельов М. Україна на геополітичному роздоріжжі. Геополітика. *Сучасність*. 2006. № 7. С. 68–72.

68. Клімова Г. П. Правова ментальність як ядро правової культури. *Вісник Національного Університету «Юридична академія України імені Ярослав Мудрого»*. 2017. № 2 (33). С. 270–273.

69. Кобко-Одарій В. С. Структура правового менталітету. *Історико-правовий часопис*. 2021. № 2 (17). С. 13–19.

70. Кобко-Одарій В. С. Взаємозв'язок правового менталітету та правового виховання. *Верховенство права та правова держава* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Ужгород, 21–22 жовтня 2016 р.). Ужгород : Ужгородський національний університет, 2016. С. 17–20.

71. Кобко-Одарій В. С. Структура правового менталітету. *Історико правовий часопис*. 2021. № 2 (17). С. 13–19.

72. Кобко-Одарій В. С. Вплив правової ментальності на формування особистості. *Розвиток сучасного права та держави в юридичній теорії та практиці* : зб. матер. всеукраїнського круг. столу онлайн присвяченого 25-річчю Національного університету «Одеська юридична академія» та 175-річчю Одеської школи права. Одеса, 2022. С. 70–75.

73. Кобко-Одарій В. С. Вплив релігії на правовий менталітет. *Юриспруденція сьогодні: між апологією та креативністю* : матеріали міжнародної науково-практичної конференції пам'яті проф. Ю. М. Оборотова (м. Одеса, Україна, 17 вересня 2021 р.). С. 168–172.

74. Кобко-Одарій В. С. Правовий менталітет і правова ментальність: щодо питання співвідношення. *Theory and practice of science: key aspect* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Rom, Italy. 19.06.2022–20.06.2022). С. 307–312.

75. Коваленко Н. Ю. Співвідношення правосвідомості та правового менталітету. *Порівняльно-аналітичне право*. 2015. № 2. С. 21–23.

76. Коваль І. М. Поняття правового менталітету: філософсько-правовий аспект. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2011. № 4. С. 454–563.

77. Коваль І. М. Історія становлення поняття «правовий менталітет». *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2014. № 807. С. 64–69.

78. Коваль І. М. Менталітет у позитивно-правовому полі / НУ «Львівська політтехніка». 2017. С. 137–144.

79. Коваль І. М. Детермінанти формування правового менталітету особи. *Національний університет «Львівська політехніка»*. 2015. С. 253–257.

80. Ковальський В. Феномен правової ментальності як ознака кризи правосвідомості. *Юридичний вісник України*. 2010. 3–9 квіт. № 14. С. 26–30.

81. Козаченко В. В. Правовий менталітет в категоріальному аппараті сучасної юриспруденції. *Митна справа*. 2014. № 5 (95). Ч. 2. Кн. 1. С. 22–27.

82. Кон Г. Азбука націоналізму. *Проблеми Східної Європи*. Вашингтон, 1994. С. 88–169.

83. Копельців-Левицька Є. Д. Проблематика ментальності і історичній ретроспективі. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2017. Том 2. Вип. 44. С. 169–171.

84. Костомаров М. І. Дві русскі народності : збірник творів історичної монографії та досліджень. К. 1. К.; Х. : Майдан, 1991. 272 с.

85. Костюк Л. Б. Філогенетичні закономірності розвитку етнічної ментальності українців : автореф. дис. … канд. філос. наук : 09.00.05. Л., 2008. 22 с.

86. Кремінь В. Г. Україна: шлях до себе. Проблеми суспільних транформацій: навчальний посібник. К. : Друк, 1999. 446 с.

87. Кресіна І. О. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси (етнополітологічний аналіз) : монографія. Київ : Вища шк., 1998. 302 с.

88. Кримський С. Б. Архетипи української ментальності. Проблеми теорії ментальності / кол. авт. ; відп. ред. М. В. Попович. К., 2006. С. 273–301.

89. Крисюк Ю. Трансформація правового менталітету крізь призму еволюції основних соціальних цінностей в західноєвропейській і українській правовій традицій. *Історико-правовий часопис*. 2014. № 1 (3). С. 22–25.

90. Крутій О., Радченко О. Загальнонаціональні та регіональні чинники сучасного українського менталітету. *Держава та суспільство*. С. 174–179.

91. Культологія: енциклопедичний словник / за ред. д-ра філ. наук, проф. В. П. Мельника. Львів : ЛНУ ім. І. Франк, 2013. 508 с.

92. Кульчицький О. Український персоналізм: Філософська та етнопсихологічна синтеза. Мюнхен–Париж : 1985. 192 с.

93. Курс лекцій з законотворчості : навчальний посібник / О. Л. Копиленко, С. В. Богачов, О. П. Маруженко та ін. ; за ред.: О. Л. Копиленка, О. В. Богачової. К. : Інститут законодавства Верховної Ради України, 2010. 800 с.

94. Лазарева А. О. Морально-етичні цінності громадянського суспільства : монографія / А. О. Лазарева, Ю. С. Юшкевич. Одеса : ВМВ, 2016. 259 с.

95. Лазарева А. О. Національні передумови формування державної влади в українському суспільстві. *Перспективи* : соціально-політичний журнал. 2015. № 3. С. 78–84.

96. Лазарева А. О. Національний менталітет як фактор розвитку громадянського суспільства в сучасній Україні : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03. Одеса, 2014. 18 с.

97. Лисенко О. В. Менталітет: сутність та особливості регіональних проявів : автореф. дис. … канд. соціол. наук : 22.00.06. Харків, 1998. 19 с.

98. Лисий І. Менталітет і духовна культура українців. *Філософська і соціологічна думка*. 1995. № 11–12. С. 35–44.

99. Лобода Ю. П. Правова традиція українського народу (Феномен та об'єкт загальнотеоретичного дискурсу) : моногр. Л. : Світ, 2009. 280 с.

100. Лобода Ю. П. Правова традиція українського народу як соціальна цінність: до питання про засади комплексного дослідження. *Актуальні проблеми держави і права*. 2008. С. 64–59.

101. Лозовий В. О. Північноєвропейський досвід формування правової культури населення. *Пробл. законності*. 2009. № 103. С. 233–237.

102. Лукич Р. Методологія права. Прогрес / пер. з югослав. 1981. 304 с.

103. Луцький І. Відмінності візантійської філософсько-правової традиції від західно-римської. *Право України*. 2011. № 1. С. 189.

104. Макаренко Е. М. Ментальність і формування політичної культури нації (соціально-філософський аналіз) : автореф. дис. … канд. філос. наук : 09.00.03. К., 2000. 16 с.

105. Максимейко Н. А. Лекції по історії права. Харків, 1906. 248 с.

106. Мандель Р. Я. Вплив правового менталітету на євроінтеграцію. *Вісник Національного Університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. № 3 (30). 2016. С. 278–291.

107. Марчук Є. К. Україна: Нова парадигма поступу. К. : Авалон, 2001. 216 с.

108. Матвєєва Л. Г. Наступність права як загальнотеоретична категорія в дослідженні транзитивності права. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2014. Т. 14. С. 234–243.

109. Матвєєва Л. Г. Наступність вітчизняного права у перехідний період. *Науковий вісник МГУ*. № 12. 2014. С. 11–13.

110. Мельник З. П. Рецепція права як засіб вдосконалення правової системи (теоретико-правовий аспект) : автореф. … дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спеціальність : 12.00.01. К., 2009. 20 с.

111. Менюк О. Правова культура в умовах розбудови незалежної України: Поняття, структура. *Право України*. 2001. № 4. С. 21–23.

112. Мірошниченко М. І. Відношення понять «система права» та «правова система» (синергетичний аналіз). *Наук. вісн. Чернівець. ун-ту* : зб. наук. праць. Вип. 187 : Правознавство. Чернівці : Рута, 2003. С. 30–35.

113. Мірчук І. Світогляд українського народу. Спроба характеристики. *Генеза*. 1994. № 2. С. 87–96.

114. Міщенко М. М. Українські національні архетипи від колективного несвідомого до усвідомленої національної ідентичності

(до актуальності методології архетипічного аналізу). *Вісник Харківського нац. унів. ім. В. Н. Каразіна*. 2014. Вип. 51. С. 90–94.

115. Морфологія культури: тезаурус / за ред. В. О. Лозового. Х. : Право, 2007. 384 с.

116. Муляр В. І. Самореалізація особистості як соціальна проблема (соціально-культорологічний аналіз). Житомир : ЖІТІ, 1997. 214 с.

117. Назаренко О. В. Українська фразеологія як вираження національного менталітету : автореф. дис. … канд. філ. наук : 10.02.01. Дніпропетровськ, 2001. 21 с.

118. Небелиця Н. В. Менталітет як світоглядна та теоретична проблема. *Культура народов Причерноморья*. 2004. С. 125–127.

119. Неновски Н. Приемственост в правото (публикувано на оригиналния език на български), 1977. 134 с.

120. Нечуй-Левицький І. С. Світогляд української нації. Ескіз української міфології. К. : АТ Обереги, 1992. 88 с.

121. Новікова Н. Є. Менталітет як детермінанта формування політичної культури в Україні. *Наукові записки. Політичні науки*. 2015. Т. 173. С. 30–34.

122. Оборотов Ю. М. Правова спадщина та правові традиції як фундамент розвитку права України. *Актуальні проблеми держави і права*. 2004. Вип. 22. С. 4–9.

123. Оборотов Ю. М. Традиції і новації в правовому развитку : моногр. О. : Юрид. літ., 2001. 160 с.

124. Оборотов Ю. М. Категоріальний статус правової спадщини. Матеріали Всеукраїнського круглого столу онлайн. Одеса, 2018. С. 3–7.

125. Оборотов Ю. М. Традиції та новації в правовому развитку: загальнотеоретичні аспекти : дис. кан. юрид. наук. : 12.00.01. Одеса, 2002. 402 с.

126. Оборотов Ю. М. Традиції та оновлення в правовій сфері: питання теорії. Одеса : Юридична література, 2002. 280 с.

127. Обушний М. І. Етнос і нація: проблеми ідентичності. К. : Український центр духовної культури, 1998. 204 с.

128. Огляд історії українського права по записям та виглядам проф. др. М. Чубатого на Таємному Українському Університеті у Львові і 1920–1923 рр. ІІ Поширене видання. Історія джерел та державного права. 1922. Ч. 1, 2. 321 с.

129. Омельянчик В. М. Логічні та метафізичні засади теорії поняття «український менталітет». Проблеми теорії ментальності. К. : Наукова думка, 2006. С. 129–133.

130. Онищенко І. Етно- та націо- генеза в Україні (Етно – політичний аналіз) : монографія. К. : Четверта хвиля, 1997. 240 с.

131. Оніщенко Н. М. Правова система: проблеми теорії : моногр. К. : Ін–т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002. 352 с.

132. Оніщенко Н. М. Соціально-правовий досвід як об'єкт вивчення сучасної юриспруденції. *Держава і право*. 2012. Вип. 55. С. 3–8.

133. Павленко Ю. Східно-християнська цивілізаційна система та її місце у всесвітньо-історичному процесі. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2001. № 4. С. 46–49.

134. Павленко Ю. В. ЕТНОС. Енциклопедія історії України : Т. 3 : Е–Й / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К. : В-во «Наукова думка», 2005. 672 с.

135. Павлов С. С. Методологія досліджень правових традицій України. *Актуальні проблеми політики* / голов. ред. С. В. Ківалов ; відп. за вип. Л. І. Кормич. Одеса : Фенікс, 2007. Вип. 30. С. 85–93.

136. Павлов С. С. Правовий менталітет та правова традиція. *Актуальні проблеми держави і права*. Одеса, 2006. С. 37.

137. Павловська-Кравчук В. А. Поняття та сутність правового менталітету: методологія дослідження. *Вісник Академії правових наук України*. 2010. № 4. С. 257–265.

138. Павловська-Кравчук В. А. Правовий менталітет: поняття, особливості і його вплив на правотворчі процеси: Дисертація канд. юрид. наук : 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень». Харків, 2012. 194 с.

139. Павловська-Кравчук В. Український правовий менталітет: особливості становлення та розвитку. *Вісник Академії правових наук України*. 2012. № 2. С. 277–286.

140. Панібудьласка В. Ф., Макогон В. П., Деревінський В. Ф., Савойська С. В., Панібудьласка А. В. Історія. К. : КНУБА, 2008. 132 с.

141. Пасічник В. М. Національна ідея в контексті українсько-російських відносин : навчальний посібник. Львів : СПОЛОМ, 2007. 182 с.

142. Патлах І. М. Національний менталітет як об'єкт етнополітичного аналізу : автореф. дис. … канд. політ. Наук : 23.00.05. К., 2002. 19 с.

143. Петінова О. Б. Ментальність як соціокультурний феномен в контексті соціально-філософського аналізу. *Культура народов Причерноморья*. 2004. Т. 1. С. 138–143.

144. Піча В. М. Менталітет, ментальність. Соціологія: короткий навч. словник: терміни і поняття. Львів : Магнолія 2006, 2008. 340 с.

145. Плавич В. П. Система конституційних актів-законів і особливостей правотворчості та правозастосування в перехідний період. Формування і розвиток правотворчості в умовах трансформації суспільства : монографія / за ред. д-ра філософ. наук, канд. юрид. наук, професора, заслуженого діяча науки і техніки України В. П. Плавича. Одеса : Фенікс, 2018. 348 с.

146. Попович В. М. Соціальне вчення православної церкви: історичне становлення думки. *Релігієзнавство*. 2017. Вип. 37 (50). С. 3–11.

147. Попов В. Ю. Український господарський менталітет: сутність і трансформація : автореф. дис. … канд. філос. наук : 09.00.03. К., 2000. 21 с.

148. Правовий звичай як джерело українського права IX–XIX ст.: моногр / за ред. І. Б. Усенка. К. : Наук. думка, 2006. 278 с.

149. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави. К. : Атака, 2001. 176 с.

150. Рибчин І. Геопсихічні реакції та вдача українця. Мюнхен : Дніпрова хвиля, 1966. 36 с.

151. Рубан А. О. Світоглядні особливості українського національного характеру (філософсько-антропологічний аналіз) : дис. … канд. філос. наук : 09.00.04 «Філософська антропологія; філософія культури». К., 2008. 200 с.

152. Рубан А. О. Теоретико-методологічні основи формування української ментальності у контексті історико-філософського аналізу. *Мультиверсиум. Філософський альманах*. Київ, 2004. С. 3–16.

153. Рудакевич О. М. Національна політична культура: теорія, методологія, український досвід. Тернопіль : Вид-во ТНЕУ «Економічна думка», 2010. 456 с.

154. Руденченко А. А. Ментальні засоби національно-культурної своєрідності в дизайні. Етнодизайн: європейський вектор розвитку і національний контекст. 2014. С. 409–412.

155. Рябчук М. Ю. Дилеми українського Фауста: громадянське суспільство і розбудова держави. К. : Критика, 2000. 271 с.

156. Рязанов М. Ю. Правова спадщина як складова правової культури. *Концептуалізація та використання правової спадщини* : матеріали Всеукр. круглого столу (26 грудня 2018 р., м. Одеса) / Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.», каф. загальнотеорет. юриспруденції . Електронні дані. URL: http://hdl.handle.net/11300/11604

157. Рязанов М. Ю. Відродження слов'янської правової культури в Україні. *Право і суспільство*. 2015. № 6. С. 35–40.

158. Рязанов М. Ю. Культурно-історичні особливості правового менталітету слов'ян. *Правове життя сучасної України* : матеріали міжнародної конференції проф.-виклад. та аспірантського складу (м. Одеса, 20–21 травня 2011 р.). Т. 1. С. 86–88.

159. Рязанов М. Ю. Поняття та види правової спадщини. Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку держави та права в умовах євроінтеграції: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (18 травня 2018 р., м. Одеса) : у 2 т. Т. 1 / відп. ред. Г. О. Ульянова. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2018. С. 112–115.

160. Рязанов М. Ю. Співвідношення понять «правда» та «право» в слов'янській правовій культурі. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 5. С. 214–218.

161. Савчин Г. Я. Визначення поняття «правовий менталітет»: міждисциплінарний підхід. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2009. № 3. С. 1–7.

162. Скакун О. Ф. Теорія права і держави : підручник. 2-ге видання. К. : Алерта; ЦУЛ, 2011. 520 с.

163. Скакун О. Ф. «Загальне порівняльне правознавство» як навчальна дисципліна: досвід і перспективи в Україні: відкрита лекція. Серія «Академія порівняльного правознавства. К., 2010. Вип. 21. 20 с.

164. Скуріхін С. М. Співвідношення правового досвіду та правової спадщини : матеріали Всеукраїнського круглого столу онлайн. Одеса, 2018. С. 11–16.

165. Сливка С. С. Проблеми філософії права: навч. посіб. вид. 2 перероб. і допов. Харків : Право, 2015. 192 с.

166. Старовойт І. Західноєвропейська та українська ментальність. Компоративний аналіз. Львів–Тернопіль, 1995. 242 с.

167. Статути Великого князівства Литовського : у 3 т. / за заг. ред. С. В. Ківалова, П. П. Музиченка, А. Н. Панькова. Одеса : Юридична література, 2004. Т. III. Кн. 2. С. 127–135.

168. Степико М. Т. Буття етносу: витоки, сучасність, перспективи : філософсько-методолгічний аналіз. / колек. авт. НАН України ; Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди. К. : Знання, 1998. 251 с.

169. Степовик Д. Релігія і християнське мистецтво як предмет українознавства. *Слово і час*. 1993. № 3. С. 88–94.

170. Стражний О. С. Український менталітет. Ілюзії. Міфи. Реальність. Київ : Книга, 2008. 368 с.

171. Танчин І. З. Методологічні підходи до вивчення етнічних спільнот. Соціологія : навч. посіб. для студентів ВНЗ, аспірантів, викладачів. 3-тє вид., перероб. і доп. К., 2008. 351 с.

172. Ткаченко О. Б. Мова і національна ментальність (Спроба сучасного синтезу). К. : Грамота, 2008. 240 с.

173. Тодика О. Ю. Народовладдя в умовах глобалізації : моногр. Х. : Право, 2005. 334 с.

174. Тополь Ю. Деякі проблеми методології сучасної юридичної науки / Хмельницький інститут регіонального управліняя і права. 2002. С. 8–12.

175. Требін М. П. Правова ментальність європейців. *Вісник Національного Університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. 2017. № 2 (33). С. 298–305.

176. Трофименко В. А. Проблемні аспекти української правової ментальності на шляху європейської інтеграції. *Вісник НЮУ ім. Ярослава Мудрого*. 2017. № 2. С. 367–370.

177. Уварова Т. І. Термінологічна проблематика категорії ментальності в культурології. *Наукові записи. Серія: Культурологія*. Острог, 2012. С. 3–13.

178. Угренінова Є. А. Ідея національної ментальності і правові презумпції: до проблеми співвідношення понять у вітчизняному праві. *Молодий вчений*. Запоріжжя, 2011. Т. 2. № 2. С. 25.

179. Федів Ю. Історія української філософії / Ю. Федів, Н. Мозкова. К., 2000. С. 425.

180. Феномен нації: основи життєдіяльності / за ред. Б. Попова. К. : Знання, 1998. 262 с.

181. Філіпов Т. В. Професійний менталітет державних службовців в Україні: технологія формування : автореф. дис. … канд. держ. управління : 25.00.03. Дніпропетровськ, 2006. 23 с.

182. Фон Халем Ф. Історико-правові аспекти проблеми Схід-Захід. *Питання філософії*. 2002. № 7. С. 26–51.

183. Харитонов Є. О. Українська традиція приватного права: між Сходом і Заходом. *Вісник Академії правових наук України*. 1999. № 4 (19). С. 24.

184. Хрипко С. А. Духовно-релігійні вияви української ментальності : автореф. дис. … канд. філос. наук : 09.00.11. К., 2003. 19 с.

185. Цвік М. В., Петришин О. В. Теорія держави і права : підручник. Харків : Право, 2009. 214 с.

186. Чернець В. Україна: динаміка культуротворчих процесів : монографія. Київ, 2002. 176 с.

187. Чижевский Д. Нариси з історії філософії на Україні. К. : «Орій» при УКСП «Кобза», 1992. 186 с.

188. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні [передрук з другого видання: «Дмитро Чижевський – Нариси з історії філософії на Україні», рік 1983, Мюнхен]. Нью Йорк, 1991. 175 с.

189. Швецова А. В. Національний характер як предмет соціально-філософського аналізу : автореф. на здоб. наук. ступ. канд. філософ. наук. Київ, 1999. 35 с.

190. Швецова А. В. Національний характер як феномен культури. Сімферополь : Таврія, 1996. 256 с.

191. Шевченко І. І. Україна між сходом та заходом (Нариси з історії культури до початку XVIII століття) / І. І. Шевченко. Л. : Інститут Історії Церкви Львівської Богословської Академії, 2001. 250 с.

192. Шемшученко Ю. С. Теоретичні засади взаємодії права і культури. Право і культура: теорія і практика: матер. міжнар. наук. конф. К. : МП «Леся», 1997. С. 4–6.

193. Шемшученко Ю. С. Політичний менталітет. Політологічний енциклопедичний словник. К. : Ґенеза, 1997. 456 с.

194. Штепа О. До питання про сутність правової ментальності. *Філософські обрії*. 2014. № 31. С. 129–139.

195. Юнг К. Г. Архетипи і колективне несвідоме / пер. з німец. К., Котюк. Львів : Астролябія, 2013. 588 с.

196. Юридична енциклопедія для юнацтва / за ред. С. В. Ківалова, Ю. М. Оборотова ; ОНЮА. Одеса : Юридична література, 2006. 296 с.

197. Юридична енциклопедія : у 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. К. : Укр. енцикл., 2003. Т. 5. С. 736 с.

198. Юрій М. Т. Етногенез та менталітет української нації. К. : Таксон, 1997. 235 с.

199. Юрій М. Т. Етногенез та менталітет українського народу. 2-ге вид., доп. К. : Таксон, 1997. 237 с.

200. Янів В. Нариси до української етнопсихології. 3-тє вид. Київ : Знання, 2006. 341 с.

201. Dumont L. Essay on Individualism. Dubna : 1997. 195 c.

202. Ihering R. The Spirit of Roman Law at Different Stages of Its Development, 1875. 321 p.

203. Leger R. Great legal systems of modern times: a comparative legal approach. 2011. 576 c.

204. Oswald Spengle. Der Untergang des Abendlandes. 1918. T. 1. 507 p.

205. Harold J. Berman. Law and revolution: the Formation of the Western Legal Tradition. Harvard university press. England, 1983. 624 p.

НОТАТКИ

Наукове видання

КОБКО-ОДАРІЙ Вікторія Сергіївна

ПРАВОВИЙ МЕНТАЛІТЕТ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ: ІСТОРИЧНІ КОРЕНІ ТА СУЧАСНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ

Монографія

Верстка та обкладинка *В. Грицик*
Технічне редагування *О. Гринюк*

ЮРИДИКА
ВИДАВНИЦТВО

Підписано до друку 07.10.2025 р. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Гарнітура Warnock. Цифровий друк.
Ум. друк. арк. 15,81. Наклад 300.
Замовлення № 086м-1125.
Віддруковано з готового оригінал-макета.

Видавництво і друкарня – Видавництво «Юридика»
65101, Україна, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
Телефони: +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@juridica.od.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7653 від 18.08.2022 р.

У монографії досліджено особливості формування та розвитку правового менталітету українського народу. Представлено вирішення наукового завдання, яке полягає в комплексному загальнотеоретичному аналізі правового менталітету українського народу, визначенні ролі та місця категорії «правовий менталітет» у теорії права та в методологічному апараті загальнотеоретичної юриспруденції. Проаналізовано теоретико-правове розуміння категорії «правовий менталітет» та його сутнісні ознаки. На окрему увагу заслуговують такі досліджені в роботі питання як: особливості правового менталітету різних регіонів України, а також роль західних та східних цивілізаційних впливів у розвитку правового менталітету українського народу сучасної України. Окремим питанням виступає дослідження категорії правової дійсності як «правова спадщина», що знайшло своє логічне відображення у монографічній роботі у взаємозв'язку із правовим менталітетом.

ISBN 978-617-8574-57-4
9 786178 574574
ЮРИДИКА
ВИДАВНИЦТВО